

БІБЛІОТЕКА
ЗАМЕЖНОЙ
ПРОЗЫ

Браніслаў Нушын
АЎТАБІЯГРАФІЯ

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

Браніслаў
Нушыч

АЎТАБІЯГРАФІЯ

АПОВЕСЦЬ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

И(Югосл)
Н 90

Пераклад
з сербскахарвацкай мовы і прадмова
ІВАНА ЧАРОТЫ

Пераклад зроблены з выдання:
Нушић Б. Аутобиографија.—
Београд: Јез, 1965.— 250 с.

Н $\frac{4703000000-024}{М 302(05) - 85}$ 170—84

© Прадмова. Пераклад на
беларускую мову. Афарм-
ленне. Выдавецтва «Ма-
стацкая літаратура»,
1985.

РЭХА НУШЫЧАВАГА СМЕХУ

Апошнім часам сур'ёзна загаварылі пра смех і нават тэарэтычна абгрунтавалі, што смяяцца карысна. Высветлена, што ў эпоху НТР гэтаксама не абысціся без смеху, як без тэорый. Мабыць, людзі ніколі не маглі абыходзіцца без смеху. Ёсць звесткі, што ў антычных лазнях служкі павінны былі не толькі добра мыць, парыць, галіць, але яшчэ і абавязкова валодаць майстэрствам сме-ху. Дык ці не адтуль цягнуцца радаводныя ніці сатыры і гумару і ці не адтуль пайшлі выразы «даць лазню», «намыліць шыю», а таксама прыказка: «Вада ачышчае цела, а смех — душу»?

Як бы там ні было, а чалавек смяецца здаўна і не абы-як: у розных народаў знаходзяцца таленты, якія смя-юцца так, што водгулле іх смеху разыходзіцца ў прасто-ры, часе і не змаўкае.

Пачэснае месца сярод такіх майстроў смеху належыць сербскаму пісьменніку Браніславу Нушычу (1864—1938).

Дарэчы, у мінулым годзе споўнілася 120 гадоў, як Браніслаў Нушыч нарадзіўся і, адпаведна, першы раз засмяўся, а таксама 60 гадоў, як ён напісаў сваю «Аўта-біяграфію». А ўвогуле можна знайсці добры тузін розных юбілеяў, звязаных з яго жыццём і творчасцю і ў гэтым го-дзе, і ў іншых. Справа ў тым, што Браніслаў Нушыч на-дзіва актыўны і пладавіты. Толькі пералік яго прафесій і пасада зойме не адзін радок і не зможа ўмясціцца ні ў якую стандартную анкету, а ў папулярнасці з ім не мог супернічаць ніводзін суайчыннік пры жыцці, ды не можа і цяпер. Яшчэ ў 1912 годзе, калі Нушыч-пісьменнік быў толькі на сярэдзіне свайго шляху, яго сучаснік і калега

А. Г. Маташ сцвярджаў: «Такой лёгкасці, такой плённасці няма пакуль што роўных у нашай агульнай літаратуры. А калі ўлічыць яшчэ, што гэты бласлаўлены працаўнік — асоба таварыская, кампанейская, што ён любіць віно, як Катон Старэйшы, гутарку, як Сакрат, што ён, як прыроджаны эпікурэец, не адмаўляецца ні ад чаго, пачынаеш верыць, што сапраўды бываюць людзі, якія твораць па буянай лёгкасці прыроды, якія даюць плён і прыносяць карысць ужо толькі тым, што жывуць, і робяць яны найбольш тады, калі быццам бы нічога не робяць».

Сучасніка, суайчынніка і папличніка можна западозрыць у кампліментарнасці, а таму пойдзем і да фактаў, лічбаў: з-пад Нушычавага пяра выйшла больш як пяцьдзсят драматычных твораў розных жанраў і даследчыкі адзначаюць, што ўсе тэатры Сербіі ў міжваенны перыяд існавалі за кошт яго прадукцыі; акрамя таго, ён напісаў гумарыстычны раман, дзве аповесці, каля пяці соцень гумарыстычных апавяданняў і фельетонаў, а таксама кнігі ўспамінаў, дарожных нататкаў, нарысаў. Прычым усё гэта друкавалася не дзеля будучых даследчыкаў, а карысталася вялікім попытам, было, як цяпер кажуць, чытабельным.

Нушыч яшчэ пры жыцці атрымаў шырокае прызнанне як «вялікі чараўнік смеху». І нястомна чараваў, зразумёўшы, што гэта патрэбна людзям, грамадству. Дарэчы, ён надаваў вялікае значэнне лекавым уласцівасцям смеху — тым самым, на якіх грунтуюцца сучасныя тэорыі, а таксама заўважыў яго карысць у дыягностыцы: «...Калі сатыра і гумар выявляць хворае месца, задача грамадскіх хірургаў — рэзаць».

Падыходзячы з гэтага боку да творчай спадчыны выдатнага пісьменніка, трэба адзначыць, што ён прызнаваў хворым увесь арганізм буржуазнай краіны і, як мог, стараўся яго вылечыць.

Можна сустрэць меркаванні, што Браніслаў Нушыч — «чысты» гумарыст, а не сатырык, што ў яго творах смех дзеля смеху, а прынцыповай крытыкі амаль што няма. Не

пагадзіцца з гэтым нам даюць падставы і звесткі пра адносiны да творчасцi Нушыча афіцыйных колаў, улад тагачаснай Сербii, а пазней Каралеўства сербаў, харватаў і славенцаў, і прыгаданая вышэй думка самога пісьменніка аб ролі гумару і сатыры, а галоўнае — самi творы.

Паказальным прыкладам у гэтых адносiнах з'яўляецца «Аўтабiяграфiя». Гэтая аповесць створана «толькi каб адзначыць шасцiдзесяцігоддзе жыцця», паводле слоў аўтара, і на першы погляд здаецца, што гэта проста дасцiпныя ўспамiны, нейкi аўташарж. Але толькi на першы погляд. У гэтым своеасаблiвым жыццяпісе свядома выбiраецца найбольш тыповае з жыцця чалавека, сям'я падаецца як мадэль грамадства, і аповесць набывае ўсе прыкметы сатыры на сацыяльна-палiтычную сiстэму буржуазнай краiны. У «Аўтабiяграфii» адлюстраваны шасцiдзесяцігадовы перыяд у гiсторыi сербскага народа пад рознымi ўладамi, у розных умовах, увасоблены шматлiкiя палiтычныя і грамадскiя праблемы. Прычым не як асобныя факты цi прыкметы, а як сiстэма. Нушыч стварыў у гэтай аповесцi злосную карыкатуру, высмейўшы палiтычных дзеячаў і чыноўнікаў, псеўдавучоных і папоў, гандляроў і прадстаўнікоў культуры. «Аўтабiяграфiя» — шырокая сатырычная панарама палiтычнага, грамадскага і культурнага жыцця, побыту, звычаяў, адносiн. Непасрэдна да гэтага твора можна аднесцi выказванне югаслаўскага даследчыка Э. Фiнцы: «...Шкала Нушычавага смеху... надзвычай шырокая: яна iдзе ад звычайнага анекдота, дасцiпнага балабонення і салёных каламбураў, праз рэалiстычна задуманую і ўвасобленую крытыку тыповых з'яў і характараў, да вострага і немiласэрнага абвiнавачвання, якiм выкрываецца і высмейваецца і ў людзях, і ў падзеях рэакцыйныя, згубныя элементы рэчаiснасцi».

Важна яшчэ і тое, што Нушычаў смех не абмежаваны часам, нацыянальным асяроддзем, а мае унiверсальны змест. Выдатны сербскi гумарыст і сатырык, як слухна адзначыў Дж. Ёванавiч, «не быў мiнуча злабадзённы, ад-

нак ужо з першых сваіх літаратурных выступленняў і аж да смерці — нязменна актуальны... і доўга яшчэ пасля смерці будзе сучасны».

Усё далей і далей мы ад тых з'яў, якія выклікалі ў Нушыча смех, але рэха яго не сціхае, часта адгукаецца па ўсім свеце.

Яшчэ ў 1903 годзе проза Браніслава Нушыча была перакладзена на рускую мову. Паводле звестак на 1978 год, у СССР яго творы выдаваліся 31 раз агульным тыражом 916 тысяч экзэмпляраў. Ведаюць яго і ў нашай рэспубліцы: на беларускую мову перакладзены апавяданні «Міністэрскае парася» (перакладчык А. Грэцкі) і «Самы кароткі шлях» (перакладчык Л. Самасейка), камедыя «Пані міністэрыха» (перакладчык А. Астрэйка). У многіх тэатрах Беларусі ставіліся спектаклі па творах Нушыча і заўсёды карысталіся поспехам, бо прымушалі і смяяцца, і сур'ёзна падумаць.

Хочацца верыць, што гэта заўсёды карысна.

Іван Чарота

ПРАДМОВА

Увогуле я лічу, што пісаць да аўтабіяграфіі прадмову няма патрэбы. Калі жыццё чалавечае і мае нейкую прадмову, дык яна настолькі інтымнай прыроды, што пра гэта ўвогуле не пішуць. Мне ж прадмова патрэбна, каб апраўдацца, чаму я ўзяўся за такую справу — пісанне біяграфіі, — якой звычайна займаюцца палітыкі пасля банкруцтва, прагнання ўлады, пенсіянеры без занятку, былыя прыдворныя дамы і акадэмікі. Толькі дзеля апраўдання мушу я першы раздзел аддаць на прадмову.

Нейкі час мяне безупынку цкавалі. Кожны, каго разрабраў пісьменніцкі сверб, чухаўся аб мяне, так што я стаў чымсьці накшталт абавязковага задання тым, хто пачынаў з крытыкі — што само па сабе зразумела — свае літаратурныя практыкаванні. Усе яны ў адзін голас даказвалі, што ў мяне ні розуму, ні таленту. І вось, калі мне стварылі рэпутацыю чалавека без розуму і таленту, пайшла пагалоска, што з такою рэпутацыяй у мяне з'явіліся вялікія шанцы на членства ў Акадэміі навук і мастацтваў. Такім чынам, я ў любы момант мог чакаць, што буду выбраны акадэмікам. Ну а паколькі кожны акадэмік абавязаны напісаць сваю аўтабіяграфію — і многія нашы акадэмікі мучацца над гэтым гадамі, а некаторыя і паміраюць, не дакончыўшы гэтай складанай і важнай справы, так што і дагэтуль не вядома нічога пра іхняе жыццё і дзейнасць на ніве навукі — я вырашыў сабраць матэрыял на свой жыццяпіс загадзя.

Вось што кіравала мною, калі я сеў пісаць гэтую кнігу.

Апісанне свайго жыцця я пачаў з нараджэння, бо лічыў, што гэта самы натуральны пачатак. Зыходзячы з гэтага, я не займаўся фактамі, якія папярэднічалі майму нараджэнню, таму што звестак, пэўна ж, не знайсці. А закончыў жаніцьбай, паколькі лічу, што аўтабіяграфіі, ажаніўшыся, чалавек ужо не мае.

Між іншым, час ад нараджэння да жаніцьбы — гэта адзін перыяд (з многімі падперыядамі) у гісторыі чалавека. Прыкладна так, як у гісторыі Сербіі — час ад з'яўлення нашага народа на Балканскім паўвостраве да пагібелі царства на Косавым полі. І ў адным і ў другім выпадку гісторыя можа называцца «ад з'яўлення да пагібелі». А наступны перыяд і ў асабістым жыцці, гэтак жа, як і ў гісторыі, мае дакладную назву — перыяд «рабства і прыгнёту».

Я, значыцца, вырашыў спыніцца на першым перыядзе: ад з'яўлення да пагібелі. Астатняе даверыў аднаму свайму прыяцелю, вельмі таленавітаму і прыстойнаму пану, пра якога добра ведаю, што ён ніводнай падзеі не перакажа так, як было на самай справе, а заўсёды дадасць, падмажа, прыглянцуе, каб усё выглядала як найлепей. Такія людзі надзвычай здатныя на жыццяпісы пісьменнікаў і мастакоў, на творы, галоўны прынцып якіх — кожны факт аздобіць так, каб надаць нябожчыку ў вачах нашчадкаў як мага больш велічы і высакароднасці. Біёграфы пісьменнікаў і мастакоў у гэтым плане вельмі падобныя да мадыстак і швачак. У іх аднолькавы падыход: «Гэта вам вельмі да твару!», і біяграфія так кроіцца ды падганяецца, каб найболей пасавала таму, пра каго пішуць. Калі ў дамы худы стан, мадыстка прыдумае тысячу складак і брыжоў, каб гэта неяк прыкрыць; калі ў пісьменніка непрыстойнае мінулае, біёграф выдумае тысячу анекдотаў, каб яго затушаваць. Калі ў дамы спіна крыху гар-

батая, швачка прыдумае такі фасон, што гэтага і не заўважыш; калі ў пісьменніка крыху гарбатая душа, біёграф выдумае такія тлумачэнні, што гэта будзе ўспрымацца як добрая якасць.

Прыгадваецца, напрыклад, адзін выпадак, непасрэдным сведкам якога быў я сам, а пазней прачытаў пра яго ў біяграфіі.

Паэт-лірык Н. Н. рана-раніцай, п'яны ўшчэнт, сустраў свайго будучага біёграфа. Знакаміты нябожчык пры жыцці няраз даходзіў да стану жывёлы, а тым разам да таго наклюкаўся, што нават дарогі дахаты не мог знайсці.

— Слухай, прыцель, — ужо ледзь варочаючы языком і ўсёю тушаю наваліўшыся на будучага жыццяпісца, плёў ён, — усе, хто піў са мною — свінні, яны пакінулі мяне аднаго. А я, бачыш, магу знайсці на небе Вялікую Мядзведзіцу, а вось дарогу дахаты ніяк!

Пра гэта самае ў біяграфіі («Успаміны пра нябожчыка Н. Н.») расказваецца: «Аднойчы раніцаю я сустраў яго ў маркоце і задуменні; чало яго было змрочнае, а ў вачах — тых самых вачах, якімі ён так глыбока пранікаў у чалавечую душу — поўна нявыказанага болю і дакору. Калі я падышоў, ён абапёрся на маё плячо і сказаў:

— Прападаю я, прападаю ў жыцці, усе сябры мяне пакінулі. Ох, лягчэй мне знайсці шляхі нябесныя, як дарогі жыцця. Зусім я адзінокі... Падтрымай мяне, накіруй!

Пасля прыведзенага эпізоду біёграф даваў грунтоўны каментарый, тлумачыў глыбінны сэнс нябожчыкавых слоў.

У біяграфіі аднаго мастака я чытаў, што ў яго жыцці былі значныя цяжкасці, абумоўленыя канфліктамі паміж яго ўзвышаным мастацтвам і коснымі поглядамі нашага грамадства, і што гэтыя цяжкасці мелі ўплыў на кірунак яго творчых пошукаў. Напачатку партрэ-

тыст Рэмбрандтавай палітры і манеры, аўтар глыбокіх і арыгінальных кампазіцый, ён раптам перайшоў на пленэрны жывапіс, поўны святла, сонца. Між тым, я ведаю адзін з такіх канфліктаў узвышанага мастацтва з коснымі поглядамі грамадства. Мастак кватараваў у аднаго краўца, які за сорок дынараў месячнай платы даваў акрамя пакоя каву і пры гэтым яшчэ дарэмна прасаваў штаны. З удзячнасці за такі клопат кватарант намаляваў партрэты гаспадара і гаспадыні. Мабыць, тады адбылося знаёмства болей цеснае, таму што пазней мастак стаў звяртацца да паслуг краўцовай жонкі як натуршчыцы. Кравец яшчэ не надта бянтэжыўся, калі заставаў жонку ў тэатральным шлеме на галаве, з кап'ём у руцэ — у позе Афіны Палады, але косныя погляды нашага грамадства паднялі бунт у гэтым чалавеку, калі аднойчы застаў ён сваю палавіну ў позе спартанскай царыцы Леды, а мастака ў позе лебедзя каля яе. І тады кравец, не задумваючыся, што ўступае ў канфлікт з узвышаным мастацтвам, так адбамберыў лебедзя, як гэта можа толькі чалавек косных поглядаў. Тым самым прасам, якім шторанку прасаваў мастаковы штаны, гэтым разам адпрасаваў рэбры, а потым яшчэ швейнай іголкай сістэмы «Зінгер і камп.» так праштабнаваў, што мастак шэсць тыдняў мусіў адлежаць у бальніцы. Вось з той пары кінуў назаўжды ён партрэты і арыгінальныя кампазіцыі і перайшоў на пленэр, а як натуру скарыстоўваць пачаў кароў, козак і жарабят, упэўнены, што гэтак не мецьме канфліктаў ні з коснымі поглядамі грамадства, ні з раўнівымі краўцамі.

Амаль тое самае было з адным кампазітарам. Як паведамляецца ў біяграфіі, пасля першых моцных і эмацыянальных кампазіцый ён упаў у творчую дэпрэсію, а пасля яе пісаў толькі літургічныя творы. Біёграф гэтую дэпрэсію тлумачыць праблемамі ў сямейных адносінах: жонка кампазітара не магла ўзняцца

да разумення яго асобы. Кампазітар займаўся з адной спявачкай, якая рыхтавала сольную партыю ў адным яго творы. Заняткі зацягнуліся; відаць, спявачка добра зразумела сваю партыю, але яе не зразумела кампазітарава жонка. Спявачка чакала апладысентаў, гару кветак, а выйшла інакш — на генеральнай рэпетыцыі кампазітарава жонка аб яе галаву ўшчэнт пабіла новы-навусенькі парасон. Вось пасля гэтага здарэння, у выніку вась якога недастатковага разумення з боку жонкі пачалася творчая дэпрэсія. Што датычыцца літургічных твораў, дык іх кампазітар пачаў пісаць не з набожнасці, а таму, што абяцаў зрабіць гэта членам вярхоўнага суда на шлюбаразводным працэсе, калі справа вырашыцца на яго карысць.

Гэтак вась крояцца ўборы вялікім людзям, гэтак працуюць кравецкія майстэрні па вырабу біяграфій. І гэта станоўчае — тое, што шырока скарыстоўваецца гісторыяй мастацтва. Аднак у дзейнасці такіх біёграфіаў ёсць і адмоўнае, тое, што трэба хоць крыху прыпыніць, калі ўжо немагчыма выкараніць зусім. Чамусьці стала нормай, што біёграфы пасля смерці вядомага чалавека ўрываюцца ў яго дом і з паліцэйскай заўзятасцю вытрасаюць шафы і шуфлядкі, выбіраючы ўсе паперы і паперкі, якія толькі можна знайсці. Але і гэтага ім мала, яны пачынаюць сапраўдныя судовыя следствы, па ўсім свеце збіраюць нябожчыкавы лісты, школьныя табелі, распіскі і розныя іншыя дакументы, а потым з настойлівасцю апантаных даследчыкаў расшыфроўваюць, каментуюць, тлумачаць, перастаўляюць словы, перакручваюць сказы і ўрэшце, на аснове новых звестак, так размалююць нябожчыка і так вывернуць біяграфію, якая была напісана раней, што яна робіцца падобнай на пераніцаваны пінжак з нагруднай кішэняй, якая з левага боку перайшла на правы, з новым аксамітавым каўняром і новай падшэўкай. Трэба мець на ўвазе, што гэтыя біяграфічна-кравецкія

майстэрні не толькі «шыюць» новыя вырабы, яны шмат чым займаюцца: перашываюць старое, пра-суюць, выводзяць плямы, пераніцоўваюць, а калі часам дзе на якой біяграфіі заўважаць дзірку, дык і латаюць.

Я, напрыклад, успамінаю біяграфію аднаго нашага заслужанага чалавека, прызнанага вучонага, прафесара Стояна Анціча. Яна была напісана яшчэ пры жыцці прафесара, які чытаў напісанае і, наколькі мне вядома, нічога не меў супраць. Паводле той біяграфіі, наш вучоны нарадзіўся ў 1852 годзе ў Петраўцы ад маткі Ангеліны і бацькі Мількі, які гандляваў свіньмі. Пачатковую школу Стоян скончыў у Петраўцы, прагімназію ў Пажараўцы, а гімназію і універсітэт у Бялградзе. Паколькі па спецыяльнасці ён быў прыродазнавец, пасля заканчэння вучобы яго адразу накіравалі выкладаць нямецкую мову і гімнастыку. На гэтай ніве таленавіты працаўнік развіў такую кіпучую дзейнасць, што нават напісаў грунтоўнае даследаванне пра сляды сербскіх слоў у санскрыце.

Праз дваццаць гадоў, калі біёграфы дабраліся да прыватнай перапіскі вядомага нябожчыка, я ўжо чытаў зусім другую, на аснове «новых звестак» напісаную, біяграфію. У ёй сцвярджалася, што нябожчыка звалі не Стоян, а Спіра, што ён памылкова насіў прозвішча Анціч, а сапраўднае было другое — Нікаліч. Маці яго звалася не Ангеліна (такое імя мела яго матчыха), а Марыя; бацьку звалі не Мілька, а Міят, і быў ён не свінным гандляром, а папом. Нябожчык Спіра нарадзіўся не ў Петраўцы Пажаравацкай акругі, а ў Рэкаўцы Ягадзінскай акругі; у прагімназію Спіра хадзіў не ў Пажараўцы, а ў Ягадзіне, ва універсітэце ў Бялградзе не вучыўся, таму што скончыў сельскагаспадарчую школу ў Кралева. І потым ён выкладаў не нямецкую мову і гімнастыку, а закон божы і спевы. Нябожчык не пісаў даследавання пра сляды сербскіх

слоў у санскрыце, ён пакінуў працу аб уздзеянні лесу на кліматычныя ўмовы.

Мяне, паверце, не здзівіла б, каб гэтыя біёграфы на аснове звестак, сабраных з прыватных лістоў і іншых уласнаручных запісаў вялікага чалавека, вывелі, што нябожчыка ўвогуле не было. Уявіце, што такія біёграфы могуць вышукаць у прыватных пісьмах, асабліва ў напісаных яшчэ тады, калі іх аўтар нават сам не падазраваў, што стане вялікім. Таму што калі нехта зробіцца вялікім чалавекам, дык ён, бадай што, і прыватныя лісты піша так, быццам рыхтуе іх да выдання — гэта прыкладна так, як жанчына, якая аднойчы пачула, што яна прыгожая, увесь час стараецца паказаць гэта. Чытаў я неяк ліст аднаго вялікага чалавека, акадэміка, які сыскваў грошы з свайго кватаранта. Вялікі чалавек у гэтым лісце кватаранту пісаў, што жыццё сваім матэрыяльным бокам — проста агіднае, а штодзённыя клопаты апаганьваюць вялікія душы... Розных афарызмаў пра жыццё там было аж занадта, і ўсе яны даваліся з яўным разлікам, што трапяць у друк. Распісаўшы гэтак многія непрыемныя з'явы жыцця, аўтар пісьма перайшоў да справы: «Але існуе ў жыцці вызначаны парадак, ад якога нікуды не дзенешся», — і, падпарадкоўваючыся такой мудрасці, запатрабаваў ад кватаранта плату за тры месяцы. Зразумела, грошы ён атрымаў пры асабістай сустрэчы і вусна (што не прызначалася да друку) абляяў кватаранта ў душу і бога, а потым паабяцаў яшчэ і прыбіць, як сабаку.

Другі вялікі чалавек, перасцерагаючыся, каб яго лісты пасля смерці не надрукавалі, канчаў іх словам: «Калі прачытаеце, вярніце гэты ліст, калі ласка, мне назад». Гэта стала з часам такой моцнай звычайкай, што аднойчы, распісваючыся за ганарар, ён прыпісаў тое самае: «Калі прачытаеце, вярніце гэты ліст, калі ласка, мне назад». Ведаў я таксама аднаго аўтарытэтнага

вучонага, у якога боязь пакінуць пасля смерці якія-небудзь пісьмовыя сляды перайшла ў сапраўдную ма-нію. Ён увогуле адмовіўся пісаць, так і памёр, не напі-саўшы ні слоўца, хоць і меў славу аўтара многіх на-вуковых прац.

Такія, у асноўным, станоўчыя і адмоўныя бакі та-го, што чалавек сам згаджаецца быць ахвярай біёгра-фа. І ці не лепей тады напісаць аўтабіяграфію і такім чынам унікнуць розных неспадзяванак?

Праўда, з майго боку будзе няціпла сказаць, што прыведзеныя меркаванні — адзінае, што прымусіла мяне ўзяцца за аўтабіяграфію. І справа не ў тым, што я не лічу сябе вялікім. Тут я спакойны, але хачу за-пэўніць, што мая прыватная перапіска больш прыдасца прадаўцам зяленіва на пакеты, як біёграфам на папаў-ненне звестак.

Калі ж пры ўсім гэтым я пішу такую кнігу, то толькі каб адзначыць шасцідзсяцігоддзе жыцця і — азіраючыся цяпер назад, праходзячы яшчэ раз праз учарашні і пазаўчарашні дзень — паглядзець і на да-лёкую маладосць, найдаражэйшую частку жыцця. Я ведаю выслоўе Гі дэ Мапасана, паводле якога, «няма нічога страшнейшага, як тое, што стары чалавек уты-кае нос у сваю маладосць», але тым не меней раблю гэта. Дзейнічае той самы інстынкт, што ў чалавека, які тоне, у апошнія імгненні развітання з жыццём выклікае малюнкi былога, нават далёкага юнацтва.

Але я азіраюся назад не для таго, каб паплакаць над мінулым. Наадварот, азіраюся, каб уволю насмя-яцца, каб акурат да месца было вядомае: «Найлепш смяецца той, хто смяецца апошні!»

У маёй асобе на свет нас з'явілася трое. Першы, усміхнуўшыся на матчыных руках, так і застаўся смяшлівым і вясёлым на ўсё жыццё. Другі, як насу-піўся тады немаўляткам, так і дагэтуль ходзіць сур'ёз-ны, заклапочаны. А трэці праз усё жыццё нясе слёзы,

якія накаціліся, калі ўпершыню расплюшчыў вочы і паглядзеў на свет белы.

Шляхі ў нас былі розныя.

Той, што плачам пачаў, бачыць у жыцці адно зло і няшчасце, усё яму змрочнае, сумнае, агіднае. Неба заўжды зацягнута хмарамі, зямля заўжды паліта слязьмі. Ён спачуваў кожнаму гаротнаму, кожнай няўдаліцы. Ён плакаў ад чужых турбот і галасіў над чужымі магіламі.

Той, што пачаў з заклапочанасці, згорбіўся ад цяжару клопатаў. Яму здавалася, што сонца не так, як трэба, ходзіць, што зямля не ў той бок круціцца, перажываў, што рэкі крывыя, што моры глыбокія, а горы высокія. З глыбокімі барознамі на лбе, спыняўся ён перад кожнай з'явай і ўсю сілу аддаваў, каб разабрацца ў ёй; залазіў з галавою ў розныя праблемы, не абмінаў ніводнай перашкоды і гэтак, згорблены ад турбот, цягнуўся па жыцці.

А той, што паходжанне сваё вядзе ад першай усмешкі, і дагэтуль глядзіць на жыццё весела, бадзёра, смеючыся. Ён смяяўся і з заган, і з дабрачыннасцяў, бо чалавечыя добрыя якасці нярэдка да таго слабыя, што з недахопамі не параўнаць. Ён смяяўся як з узвышанага, так і з прыніжанага, бо ўзвышаны звычайна душою драбнейшы, чым той, на каго ён глядзіць з вышыні. Ён смяяўся з дурасці, як і з мудрасці, бо мудрасць чалавечая часта з'яўляецца зборам дурасцяў. Ён смяяўся з няпраўды і праўды, бо ў многіх выпадках няпраўда саладзейшая людзям за праўду. Ён смяяўся з ісціны, як і з памылкі, бо ісціны надта хутка мяняюцца, а памылкі застаюцца тыя самыя. Ён смяяўся з кахання, як і з нянавісці, бо каханне звычайна больш эгаістычнае, чым нянавіць. Ён смяяўся з тугі і з радасці, бо туга часта фальшывая, а радасці без прычыны не бывае. Ён смяяўся з шчасця і няшчасця, бо шчасце можа падмануць, а гора не. Ён смяяў-

ся з волі і няволі, бо воля, як правіла,— мара, у той час калі няволя заўсёды рэальная. Ён смяяўся з ведаў, як і з няведання, бо веды маюць межы, а няведанне бязмежнае. Ён смяяўся з усяго, з рознага, смяяўся, смяяўся, смяяўся...

А калі прайшло цэлых шэсць дзесяцігоддзяў — кажуць, гэта сярэдні чалавечы век — сустрэліся тры падарожнікі ў той самай душы, з якой выйшлі ў свет, і падвялі вынікі ўсяго, што пабачылі на сваім доўгім шляху.

Першы адазваўся той, што нёс на сабе клопаты ўсяго свету:

— Турбуючыся за людзей, стаміў я свой розум, падарваў душу.

— Ну а цяпер няма ўжо тых турбот, людзям лягчэй стала?

— Турботы ад чалавека не аддзеліш, яны — перадумова развіцця чалавецтва. Я зразумеў, што грэх нават перад чалавецтвам адбіраць турботы ў людзей.

— А ці ты хоць бачыў жыццё, праз якое прайшоў?

— Не, таму што ад клопатаў галавы падняць не мог.

Тады загаварыў той, што плакаў:

— Выплакаў я вочы, развярэдзіў сэрца, аплакваючы гора людское.

— І памагло? Менш гора ў людзей пасля гэтага?

— Ды не, гора поўна, болю таксама. Кажуць: «Боль — гэта жыццё. Без болю жыцця быць не можа».

— А ці разгледзеў ты жыццё, ці зразумеў яго?

— Не, заліўшыся слязьмі, я нічога не бачыў і не зразумеў.

Сказаў сваё слова і трэці — той, што смяяўся:

— Я сківіцы вывіхнуў ад смеху, гэтулькі смешнага ў людзях і ў жыцці. Чым больш я ўглядаўся ў жыццё, чым лепш пазнаваў людзей, тым мацней смяяўся.

І цяпер нават, калі надышла пара супакоіцца, як толькі азірнуся назад, не магу стрымацца ад смеху!

Таму, што прайшоў па жыцці скрозь смеючыся, даручаю запоўніць гэтыя лісты маёй юбілейнай кнігі, бо толькі ён адзін бачыў жыццё.

АД НАРАДЖЭННЯ ДА ПЕРШАГА ЗУБА

Хоць у жыцці кожнага чалавека самым дакладным фактам з'яўляецца смерць, тым не меней, пішучы аўтабіяграфію, усе пачынаюць не з яго. Я таксама вымушаны ісці традыцыйным шляхам, прымірыцца з усталяваным прынцыпам і пачаць з нараджэння, нягледзячы на тое, што менавіта нараджэнне — самы спрэчны факт у жыцці чалавечым. Так, напрыклад, доўгі час вызначаўся год майго з'яўлення на свет, і ледзь удалося даведацца, што нарадзіўся я 8 кастрычніка 1864 года.

Ранейшыя сцверджанні маіх біёграфіаў, быццам я нарадзіўся ў 1866 годзе, адпалі дзякуючы стараннаму даследаванню пана прафесара Міленкавіча. Папярэднікі пана Міленкавіча ў сваіх меркаваннях зыходзілі з таго, што па знойдзеных даведках першы клас гімназіі я скончыў у 1878 годзе. Лічачы, што вучыцца пачаў я ў сем гадоў, а да гімназіі чатыры гады пачатковай школы, яны вывелі як год нараджэння 1866.

Каб закрыць спрэчку, пан Міленкавіч распачаў пошукі па старых архівах, перабраў шматлікія пратаколы гімназіі, у выніку чаго высветліў, што ў першым класе гімназіі я вучыўся цэлыя тры гады, а гэта ўжо дало яму магчымасць адкінуць усе сумненні: я павінен быў нарадзіцца ў 1864 годзе. Дзякуй пану прафесару і ад мяне, што ўдакладніў гэтае пытанне. Цяпер усім нам усё зразумела, і ніхто болей не саб'е нас з панталыку.

Дарэчы, трэба адзначыць, што якраз у той самы год, калі нарадзіўся я, памёр Вук Караджыч. Гэта, напэўна, чыстая выпадковасць, таму што я ані разу не пажадаў, каб такі літаратар паміраў і мне саступаў месца. Аднак нават выпадковая гэткая сувязь паміж мною і Вукам надавала мне гонару. Я ў юныя гады марыў, каб хто-небудзь перабіў мне нагу, бо лічыў, што досыць быць кульгавым, каб стаць такім, як Вук. І аднойчы мне ледзь не перабілі абедзве нагі, аднак зусім не дзеля таго, каб задаволіць мае літаратурныя амбіцыі.

Хачу напамінь яшчэ вось пра што. Менавіта ў той час, калі я павінен быў нарадзіцца, ці нават крышку раней, народы Балканскага паўвострава прыйшлі да ідэі збліжэння і аб'яднання, каб потым распачаць агульную справу вызвалення. Я стаў першай спробай гэтага збліжэння і нават у пэўным сэнсе жывым ува-сабленнем балканскага аб'яднання. І каб не сербская нацыя, якой я ўдзячны за тое, што ў першыя дні жыцця яна паіла мяне малаком, хто ведае, як склаўся б мой лёс: мяне маглі застрэліць як грэчаскага міністра; мог бы я ў ролі самазванага румынскага князя прамантачваць па модных курортах свету грошы састарэлых французскіх удоў; а магло стацца, што пры грашовай падтрымцы розных краін як атаман албанскіх бандытаў паліваў бы крывёю горныя сцежкі, чакаючы зручнага моманту, каб з банды сваёй утварыць савет міністраў.

Спрэчкі вяліся не толькі з-за даты майго нараджэння. Тое самае было і з месцам. Адны біёграфы называлі Бялград, а другія сцвярджалі, што я нарадзіўся ў Смедараве. Уся гэтая блытаніна ідзе ад таго, што ніводзін з названых гарадоў не жадае прызнаць мяне сваім, а наадварот, спіхвае другому. На сваю памяць у гэтым выпадку я спаслацца не магу, але ад сваіх я даведаўся пра некаторыя акалічнасці, якія па-

магаюць разабрацца ў сутнасці. Як стала вядома, мой бацька вёў спачатку вялікія гандлёвыя справы ў Бялградзе, але якраз тады, калі мне прыйшоў час нарадзіцца, ён прагарэў, сабраў рэшткі сваёй маёмасці — да якой належаў і я — ды перабраўся ў Смедарава. Гэтага я не мог дараваць яму ўсё жыццё: прымусіў мяне выходзіць на белы свет з надзеяй, што буду сынам багацея, а тады, калі ўжо нарадзіўся, калі назад ніяк не вернешся, паставіў перад фактам, што я галечка! Я не мог яму дараваць і таго, што накіўся ён чамусьці менавіта з мяне, хоць дзяцей меў многа.

Калі ўжо гаворка пайшла пра бацьку як пра жартаўніка, мушу дадаць, што ўсе мае продкі былі ў пэўнай ступені жартаўнікі. Праўда, тут я магу толькі здагадвацца, бо пра іх амаль нічога не вядома, адно, што прозвішча насілі не тое, якое я. Сапраўднага свайго прозвішча я і дагэтуль не ведаю, і толькі бог святы ведае, чыё нашу цяпер. Такім чынам, узнікае цікавае пытанне: хто з маіх продкаў і пры якіх абставінах прозвішча згубіў? Я чуў, што адзін мой сваяк забыўся сваё прозвішча, калі ім як прызыўніком зацікавілася акруговая камендатура. Што ж, гэта можна зразумець. Але ў даўнейшыя часы, калі было згублена маё прозвішча, такой прычыны не магло быць. Магчымы, бадай што, адзін адказ на гэта загадкавае пытанне: нейкі мой продак вымушаны быў памерці недзе ў другой краіне пад чужым прозвішчам, інакш кажучы, з фальшывым пашпартам.

Звяртаючыся да гэтага факта сваёй біяграфіі, я заўсёды думаў, што памерці пад чужым прозвішчам — сапраўды неблагі жарт. Асаблівае задавальненне павінен адчуваць нябожчык, які прымусіў грамадства пахаваць яго не пад сваім прозвішчам. Колькі цікавых сітуацый тут можа ўзнікнуць! Уяўляючы сябе ў такім становішчы, я загадзя цешуся з разгубленасці маіх

кредытораў, якія нават мёртвага мяне лічаць даўжніком, хоць я і пры жыцці для іх быў усё роўна што мёртвы. А жонка мая ў якім становішчы апынулася б: самая сапраўдная ўдава, а называцца ўдавою не мае права! А як збянтэжыцца прафесар Сіма Мітравіч, які ўжо некалькі гадоў з паскуднай асаладай рыхтуе прамову на маё пахаванне! Шмат можа быць такіх ускладненняў.

Нарадзіўся я ў старым дамку непадалёку ад Бялградскай саборнай царквы. Дамок той потым знеслі, і на месцы яго цяпер узвышаецца гмах Народнага банка, так што банкаўскія сейфы стаяць якраз там, дзе быў пакой, у якім я нарадзіўся. І каб цяпер з'явілася ўдзячнае пакаленне і захацела ўстанавіць мемарыяльную дошку з надпісам: «Тут нарадзіўся...», гэтую дошку трэба было б павесіць на сцяне банка, якраз над змрочнымі вокнамі ў кратах, за якімі захоўваецца банкаўскі залаты фонд. Уявіце толькі, што можа вывесці з гэтага мой будучы біёграф. Ён можа, напрыклад, даказваць, што я — пазашлюбны сын дырэктара Народнага банка і швейцаравай удавы, вынік незаконнай сувязі. Маўляў, кіраўніцтва банка і кантрольны савет, каб прыкрыць дырэктараву ганьбу, якая магла адмоўна ўплываць на кредыты за мяжою, загадалі швейцаравай удаве схавання за сейфамі. Тут яна мяне і нарадзіла, а потым схавала ў нейкі сейф, дзе я ляжаў, пакуль не быў знойдзены членамі камісіі, якая правярала дзяржаўныя рэсурсы, і занесены ў баланс, у графу «прыход». Сваё даследаванне мой будучы біёграф закончыў бы прыкладна так: «Выйшаўшы ў жыццё з сейфа Народнага банка і маючы на сабе подпіс яго дырэктара, ён меў усё, каб трымацца правільнага кірунку». Але, дзякуй богу, у нас яшчэ не хутка паявіцца такое ўдзячнае пакаленне, і гэта дае мне падставы спадзявацца, што блытаніны ў маёй біяграфіі не будзе.

Нарадзіўся я апоўначы, і таму ў маёй біяграфіі нельга напісаць: «Святло дня ён убачыў 8 кастрычніка 1864 года», дакладнасць патрабуе сказаць: «Святло лямпы ён убачыў 8 кастрычніка 1864 года».

Жыццё маё адразу пачалося з блытаніны, хоць сам я ў ёй і не ўдзельнічаў і зусім не вінаваты. Павітуха, якую паклікалі да маці, з вялікай увагай паставілася да рому — час ад часу падмацоўвалася, а калі з'явіўся на свет я, аб'явіла, што нарадзілася дзяўчынка. Пачуўшы гэта, мой бацька плюнуў, паскроб за вухам і так вылаяўся, што я, добра яшчэ не ведаючы матчынай мовы, нічога не зразумеў. Толькі пазней мне стала вядома, што бацька на той час быў прагрэсіўным чалавекам і страшэнна ненавідзеў варварскі перажытак — даваць пасаг за дзяўчынай.

Я ніколі не дапытваўся, як гэта павітуха магла памыліцца і назваць мяне дзяўчынкай, але думаю, што гэта ад рассеянасці. Яна была векавуха, а старыя дзеўкі звычайна, як кажучь, рассеяныя і часта мужчыну лічаць жанчынай, а жанчыну мужчынам.

Можаце сабе ўявіць, што рабілася назаўтра, калі развіднела і аказалася, што я мужчына. Павітуха пачала апраўдвацца, што ў пакоі гарэла слабая лямпа, бацька радаваўся, што благая вестка аказалася памылкай, а я злаваў на павітуху за тое, што яна зноў уткнула свой нос і ўдакладніла мой пол, бо лічыў, што мне намнога лепей было б застацца жанчынай. Паколькі пісьменнік я пладавіты, напэўна, стаў бы і пладавітай жанчынай, і цяпер мог быць у мяне поўны збор твораў, а вось як пісьменнік яго дагэтуль не маю.

А яшчэ тады павітуха вывела, што з нараджэннем я спазніўся на цэлых сем дзён. Не ведаю, які гэта расклад руху патрабаваў, каб я прыбыў на сем дзён раней, але ведаю, што спазненне стала трагедыяй на ўсё жыццё. Падумайце толькі: дэбют, першы выхад на

сцэну, першая падзея ў жыцці — і спазненне на цэлы тыдзень. Прычым гэта ў той час, калі дзяржаўнай чыгункі яшчэ не было. Я ўжо казаў, што мой бацька быў багаты, але абанкруціўся якраз тады, калі я нарадзіўся. Значыць, каб не спазніўся, я мог нарадзіцца сынам багацея. А так чуюся, нібы той чалавек, якога запрасілі на багаты, раскошны абед, але які, спазніўшыся на цэлую гадзіну, не застае нічога. І тады яму прапаноўваюць тры яйкі, ды яшчэ ласкава пытаюцца, якія ён больш любіць — усмятку ці крутыя.

Спазненне сваё я лічыў найбольшай трагедыяй у жыцці і заўсёды дапытваўся, ці можна дабіцца ад лёсу якой-небудзь кампенсацыі, інакш кажучы, ці можна вярнуць тыя сем дзён.

— Можна, камфарай! — сучышаў мяне мой хатні лекар.

— Як — камфарай?

— Ну, калі будзеце паміраць, мы можам увесці камфару і такім чынам прадоўжыць ваша жыццё на тыдзень, які вы страцілі пры нараджэнні.

Пачуўшы такую сучышальную навіну, я адразу стаў самым шчырым прыхільнікам медыцынскай навукі, таму што мяне проста ашаламілі яе дасягненні, якія даюць магчымасць вярнуць людзям многае з таго, што страчана. Аднак усё роўна мяне не пакідала думка, што тыднёвае спазненне, якое не дало нарадзіцца сынам багатага бацькі — гэта фатум, і нікуды ад яго не дзенешся. Я ўжо прадчуваю, што ўдача можа прыйсці да мяне праз тыдзень пасля смерці. І тады скажуць: «Ён не толькі нарадзіўся на тыдзень пазней, але і памёр на тыдзень раней». А такая іронія лёсу была б ужо занадта жорсткай.

Хрышчэння я добра не помню, але дзе-што з гэтага абраду прыгадваецца. Запомнілася, напрыклад, як поп выліў на мяне, натуральна, голага, вялікі коўш халоднай вады, а я ў душы аблаяў яго такімі нехрысці-

янскімі словамі, што ніякім чынам не адпавядалі моманту і ўвогуле не маглі быць прамовай у сувязі з далучэннем да рэлігіі. У час гэтага выдатнага хрысціянскага рытуалу я схапіў катар, з якім хаджу ўсё жыццё, так што з поўным правам магу сказаць: я чхаў на рэлігію.

Цікава, што, з'явіўшыся на свет, я хутка прывык да новых абставін. Маці, бацька, браты і сёстры былі мне ўжо ад першага знаёмства вельмі сімпатычныя, і сярод іх я адразу адчуў сябе як дома. Праз два-тры дні, асвоіўшыся ў новым асяроддзі, я настойліва пачаў мяняць той парадак, які ўсталяваўся да мяне. Так, напрыклад, калі дагэтуль маці мая спала цэлую ноч, я палічыў гэта негігіенічным і пачаў будзіць яе па пяць і шэсць разоў. Бацьку я даваў да поўначы спаць спакойна, адпачываць ад дзённых клопатаў, але пасля поўначы ён мусіў браць коўдру і пераходзіць аж у трэці пакой і там дасыпаць рэшту, накрывшыся з галавою, на якой-небудзь лаве.

Увогуле, гэты перыяд майго дзяцінства быў вельмі аднастайны. Нічога важнага, акрамя некалькіх невялікіх прыгод, у памяці не засталася. Ну, аднойчы ўпаў я пад ложка, і шукалі мяне цэлую гадзіну. А неяк праглынуў манету, мусіў выпіць сто грамаў касторкі, і з той пары жывот у мяне нікуды не варты. Было і такое: зайшоўся я плачам так, што сутаргі пачаліся, прычым без дай прычыны, проста на злосць доктару, які за паўгадзіны да гэтага аглядзеў мяне і сказаў, што я здаровы, як дубок.

Асабліва нервалі мяне сямейныя саветы, якія рэгулярна праводзіліся каля маёй калыскі. Абмяркоўвалася заўсёды адно і тое пытанне: на каго я падобны? Я асабіста быў глыбока перакананы, што ні на кога і ні на што; хіба што на цеста, якое падыходзіць у дзяжы і якому пасля пекар надасць форму. Але тыя, хто збіраўся каля маёй калыскі, кожны раз знаходзілі

што-небудзь новае то на адной, то на другой частцы майго цела і ацэньвалі:

— Во, глядзі: лоб у яго бацькаў, нос цётчын, вушы, як у дзядзькі Сімы, губы, як у дзядзькавай жонкі...

Чым далей, тым болей — штодзённа слухаючы такія размовы, я ўрэшце мусіў паверыць, што я нейкая пачвара, златаная з розных кавалкаў, пазычаных у шматлікіх членаў усёй нашай сям'і.

Недзе ў гэты час у мяне пачалі прарэзвацца зубы. О, гэта была сапраўдная камедыя, усе смяяліся так, што ледзь пуны не парвалі. Я дык быў не такі прэтэнцыёзны і не надта спяшаўся займець зубы, але бацька так часта соваў мне палец у рот, абмацваючы дзясны, што гэта не магло не абрыднуць.

Што да зубоў, дык гэта на іх я пераканаўся, што навука анатомія дае не зусім дакладныя звесткі. Па навуцы ў мяне павінна быць трыццаць два зубы, аднак іх не было да той пары, пакуль я не заплаціў дзве тысячы дынараў зубному ўрачу. Зубы мае вечно балелі, і гэта, мабыць, таму, што бацька пракляў, калі я яго, з удзячнасці, укусіў першым сваім зубам.

АД ПЕРШАГА ЗУБА ДА ШТАНОЎ

Вядома, на адным зубе я не спыніўся і неўзабаве аздобіў сківіцы яшчэ некалькімі, што да-ло магчымасць вымаўляць некаторыя словы. Уласна, нейкія малавыразныя гукі я выдаваў і раней, прычым маці знаходзіла ў іх сэнс і гасцям тлумачыла, што я хацеў сказаць. Гэта вельмі нагадвае мне выпадак з зялёным папугаем пані аптэкаркі Мілы, з якой давялося пазнаёміцца пазней. У пані быў зялёны папугай, і ён, як сцвярджала гаспадыня, умеў гаварыць. Калі, напрыклад, папугай дрэнкне: «Ла-ра-ро-ра-ро-ра!», пані нам тлумачыла, што ён кажа: «Добры дзень!», хоць

мы, як ні напружвалі ўвагу і слых, гэтага не чулі. Гэтаксама першыя гукі «ду, му, гу, до, по» і падобныя перакладала мая маці, калі тлумачыла, што я хачу сказаць «тата, мама...» і гэтак далей. Вось таму я і не лічу словамі такія гукі. Першае слова, якое я вымавіў свядома, было «дай!», і з таго часу на працягу ўсяго жыцця карыстаюся ім з поўнай свядомасцю.

Але яшчэ важнейшае было тое, што пасля першых зубоў, пад канец першага года жыцця, я стаў на ногі і пачаў хадзіць. Павінен прызнацца, спачатку на карачках. Лічыцца, што на дзве нагі можна стаць толькі тады, калі навучышся на чатырох. Інакш кажучы, каб чалавек у жыцці змог выпрастацца, ён спачатку мусіць парачкаваць. Тое самае: каб скочыць, трэба прысесці. Не ведаю, ці то рачкаванне, з якога ўсе звычайна пачынаюць, з'яўляецца адпаведнай трэніроўкай перад будучым жыццём, ці то лёсам наканавана, каб чалавек у тую пару, калі самы шчыры, калі не навучыўся яшчэ прыкідвацца, калі найболей выяўляецца яго чалавечая сутнасць, увайшоў у жыццё на чатырох нагах?

З той парою, калі я пачаў хадзіць, звязана яшчэ адна вельмі важная падзея. Уласна, гэта наш цікавы звычай: у дзіцяці, як толькі яно стане на ногі, над галавою разломваюць праснак. Але перад гэтым на праснак кладуць розныя рэчы і паказваюць малому — у тым, да чаго пацягнуцца дзіця, ягонае прызвание. На праснаку, які паклалі перада мною, былі кніга, манетка, пяро і ключ. Яны сімвалізавалі навуку, багацце, літаратуру і гаспадарку. Я, зразумела, адразу ж заўважыў грошы; між іншым, і дагэтуль густ мой не змяніўся. Але пакуль я тупаў да манеткі, яна нейкім фантастычным чынам знікла. Шукалі яе, шукалі, ды так і не знайшлі. Толькі пазней стала вядома, што ў той момант, калі я накіраваўся да праснака, а ўсе прысутныя не зводзілі вачэй з мяне, чакалі падзвігу, манетку ўкраў мой старэйшы брат, хоць і не меў на гэта ніяка-

га права — ён хадзіць навучыўся даўно. Мусілі пакласці другую манетку, бо я нарабіў такога ляманту, як быццам нехта апратэставаў мой вэксаль. Што да прадказанняў, якія звязваюцца са звычайем, то яны спраўдзіліся: усё жыццё, як толькі я працягну руку да грошай, яны знікаюць.

Перыяд ад першых крокаў і да першых штаноў — найцікавейшы ў жыцці чалавека. Гэта пара, калі чалавек не мужчына, але і не жанчына, і наша граматыка велікадушна забяспечыла яму прытулак у спецыяльным, ніякім родзе, чаго не маюць граматыкі многіх вялікіх і культурных народаў. Названы граматычны род мае наступныя прыкметы: а) назоўнікі гэтага роду могуць замяняцца займеннікамі «яно»; б) назоўнікі гэтага роду ўключаюць такія, барані божа, імёны, што па іх, незалежна ад спаднічак і штонікаў, немагчыма даведацца, каму яны дадзены — хлопчыку ці дзяўчыцы. Ну напрыклад: Дуду, Бібі, Лілі, Лулу, Попо, Цоцо, Коко і да іх падобныя.

Не памятаю, як звалі мяне, пакуль быў у ніякім родзе, але магу сказаць, што ў спаднічцы я адчуваў сябе выдатна і так прывык да яе, што пазней ніякая спадніца не магла мяне збянтэжыць. І што галоўнае, ці то з-за памылкі, якую зрабіла павітуха пры маім нараджэнні, ці то каб прыстасавацца да блытаніны, якая ўзнікае ў полавых пытаннях пры ніякім родзе, я доўгі час лічыў сябе дзяўчынкай. Ад гэтага памылковага погляду вызваліла мяне адна істота, якую ўсе звалі Лулу. Як Лулу дайшла да такога адкрыцця, я нават цяпер не ведаю, успамінаецца толькі, што аднойчы Лулу шапнула мне: «Ты мужчына!», і я ад гэтага страшэнна засаромеўся. Ды і пасля таго доўга яшчэ, сустрэўшы Лулу, сам не ведаю чаго, саромеўся, што я мужчына.

Кажуць, што пад старасць у чалавека зноў выяўляецца шмат чаго дзіцячага, і чым старэйшы чалавек, тым болей вяртаецца ў дзяцінства. У нейкай меры я

адчуваю гэта на сабе, менавіта ў пачуццях. Бывае, і цяпер згараю ад сораму за тое, што я мужчына — гэтаксама, як некалі ў дзяцінстве.

Дарэчы, праз дваццаць гадоў пасля таго, як з мяне скінулі спаднічку, сустрэўся я з маленькай істотай Лулу, што была калісьці маім таварышам у ніякім родзе. Ubачыўшы, што Лулу прыгожая і прыемная дама, я з захапленнем усклікнуў:

— Я вам вельмі ўдзячны! Вы памаглі мне адчуць, што я мужчына!

Меў я і яшчэ адну такую прыемную сустрэчу. Пасля знаёмства з надзвычай прыгожай і цікавай маладой дамай у размове высветлілася, што мы равеснікі, у дзяцінстве разам належалі да ніякага роду і сябравалі. Тады яе звалі Бібі. Мы шчыра смяяліся, успамінаючы многія падрабязнасці тагачаснага жыцця. І мая субяседніца прагаварылася, што сапраўды лічыла мяне дзяўчынкай. Хоць у час сустрэчы я ўжо насіў доўгія адпрасаваныя штаны і сякія-такія непрыгладжаныя вусы — па вонкавых прыкметах увасабляў назоўнік мужчынскага роду, маладой пані трэба было даказаць, што яна памылялася. А паколькі ўражанні раняга дзяцінства звычайна глыбокія і могуць захоўвацца ўсё жыццё, мне давялося нямапа памучыцца, каб даказаць маладой пані, што я мужчына.

Праз сваю балбатлівасць я залез у спадніцы маладых дам, у той час, калі гэты раздзел аўтабіяграфіі прысвячаўся толькі тым спаднічкам, якія служаць уніформай ніякага роду. Дык давайце вернемся да той маленькай спаднічкі з пары першага зуба, першых слоў і першых крокаў у жыцці.

Гэта тая пара, калі ў чалавека выяўляюцца першыя інстынкты, якія потым не могуць знішчыць ці заглушыць ні жыццё, ні выхаванне, ні адукацыя. Адзін з найважнейшых сярод іх — славалюбства, і ён вельмі прыкметны, таму што выяўляецца ў той шчырай і пра-

стадушнай форме, якая можа быць толькі ў дзяцей, а потым, на жаль, знікае.

Вы, безумоўна, таксама ведаеце маленькага тырана, з якім звычайна сутыкаецеся, прыйшоўшы ў госці. Як толькі вы пачынаеце прыемную размову з яго маладой маткай ці старэйшай сястрою, ён падыходзіць, хапаецца запэцканай у варэнне рукою за вашы новыя штаны, падымае ўгару ножку і крычыць:

— А ў мяне новыя чаравічкі!

Вы, зразумела, спакойна і як мага сардэчна адказваеце:

— О, выдатныя ў цябе чаравічкі! — і думаеце, што на гэтым канец, можна працягваць размову з маладой маткаю ці старэйшай сястрою. Але вы памыляецеся, бо малы тыран толькі пачынае дзейнічаць. Ён чапляецца рукою ў варэнні за другую калашыну вашых новых штаноў і зноў, падняўшы ножку, крычыць:

— А ў мяне новыя чаравічкі!

У грудзях у вас аж кіпіць, аднак з пашаны да маладой маткі ці старэйшай сястры вы зноў сардэчна ўсміхаецеся, гладзіце малога ліхадзея па галоўцы і яшчэ раз адказваеце:

— Ага, ага, мой харошы, я ўжо бачыў, прыгожыя чаравічкі, выдатныя!..

Але вы і зноў памыляецеся, калі думаеце, што малы задаволены адказам і болей не будзе перашкаджаць размове з яго маладой маткаю ці старэйшай сястрою. Не, не, яно (ніякага роду) не дасць вам нават слова вымавіць, яно залезе да вас на калені, усядзеца ямчэй, як акрабат, падыме ножку і будзе патрабаваць, каб вы гаварылі пра ягоныя чаравічкі, толькі пра чаравічкі і ні пра што болей.

Між іншым, ці не тое самае славалюбства, толькі без дзіцячай шчырасці і прастадушнасці, выяўляецца ў чалавека і пазней? Маладая пані Вольга на дзень нараджэння атрымала ў падарунак брыльянтавыя завуш-

ніцы і адразу ж прычাপіла іх да сваіх ружовых вушак. Вы прыходзіце павіншаваць яе, а яна пры размове паварочвае да вас то адзін, то другі бок свайго профілю — каб вы ўбачылі новыя завушніцы і выказалі сваё захапленне. А калі вы такі няўважлівы, што нічога не ўбачыце і не скажаце, яна сама любым спосабам пастараецца скіраваць вашу ўвагу на патрэбнае ёй. Зразумела, яна не можа падняць угару нагу і сказаць: «А ў мяне новыя чаравічкі!», але можа, напрыклад, павесці размову пра апошнюю прэм'еру: будзе гаварыць вам пра вялікае значэнне праблемы, якую ўздымае п'еса, пра выдатныя здольнасці артысткі, якая выконвала галоўную ролю, а як толькі ўцягне вас у гэтую размову, прыойдзе на туалет артысткі, і можна толькі дзівіцца, як прадумана, хітра, здалёк павядзе тую лінію, якая канчаецца яе завушніцамі.

— Аднак, — скажа вам яна, — ёсць нешта такое, што псуе ўражанне ад выканання галоўнай ролі. Я нават не ведаю, што дакладна, адразу не магу знайсці, але адчуваю — нешта не так. Можа, туалет артысткі. Звычайна яны выбіраюць сабе ўборы да твару, аднак тут узнікае пытанне, ці заўсёды той колер, які ім пасуе, адпавядае псіхалагічнаму стану, настрою, які актрысе трэба перадаць. Уявіце сабе вясёлую, легкадумную жанчыну ў чорным альбо расчараваную, хворую, змучаную жыццём — у якой небудзь яркай, лёгкай сукенцы. Мабыць, тут прычына неадпаведнасці?

— Безумоўна! — адказваеце вы ласкава, не заўважаючы, што такім чынам усюўваеце нос у пастку і пачынаеце лізаць згубную прынаду.

— А яшчэ прычоска. Ці заўважылі вы, што ў другой дзеі галоўная гераіня выйшла з прылізанай, акуратнай, занадта сціплай прычоскай? Ці ж не лепш было прычасацца вальней, пакінуць крыху лірычнага беспарадку, выпусціць пару локанаў, паміж якімі за-

ззялі б, напрыклад, брыльянтавыя завушніцы? Ці ж не зрабіла б гэта галаву прыгажэйшай?

Калі вы і пры гэтых словах не заўважыце завушніц у яе вушах і не выкажаце свайго захаплення — дзеля гэтага ж вядзецца ўся размова — яна, бадай што, не спыніцца:

— Магчыма, я перабольшваю, цяжка сказаць. Некаторыя лічаць, што завушніцы — гэта перажытак варварства... Не ведаю... Але згадзіцеся, што гэта нядрэнае ўпрыгожанне. Вы не думаеце інакш?

Ці ж пасля гэтых слоў вам не здасца, што маладая пані падняла нагу да самага вашага носа і паказала: «А ў мяне новыя чаравічкі!»

Дык гэта яшчэ маладая, але тое самае можа зрабіць яе маці, стараючыся любым спосабам выціснуць з вас камплімент: «О пані, ды многія маладыя могуць вам пазайздросціць!» Нават бабуля чакае, каб вы сказалі, што яна добра выглядае.

І не думайце, што гэтая слабасць, якая паяўляецца яшчэ ў раннім дзяцінстве і неадчэпна цягнецца за чалавекам аж да смерці, а часам і пасля смерці, выключна жаночая. Паэт, які чытае вам свой твор і просіць «сказаць па праўдзе», разлічваючы загадзя, што ацэнка будзе станоўчая; дзяржаўны дзеяч, які ў падкупленых газетах піша пра свае поспехі; дэндзі, які любуецца сабою перад люстэркам і патрабуе, каб вы таксама любаваліся; салдат, што выпінае грудзі, каб заўважылі медаль, які далі невядома за што і многія, многія іншыя — ці ж усе яны не задзіраюць угару ногі і не паведамляюць: «А ў мяне новыя чаравічкі!»

Я ў гэтым плане, як расказваюць бацькі і ўсе астатнія, хто помніць мяне малага, быў надта агрэсіўны. Калі да нас прыходзіў госць, я хваліўся яму новымі чаравічкамі, а калі ён не выказваў належнай увагі, тады я шпурляў у яго шчоткай, пантофлямі, качар-

гою — усім, што пападалася пад руку і што можна было знайсці на падлозе. Я нават не хацеў чакаць, калі прыйдуць госці, каб пахваліцца, а выходзіў на вуліцу, садзіўся каля варот, і калі хто-небудзь праходзіў, я здзіраў нагу і з усёй сілы крычаў: «А ў мяне новыя чаравічкі!»

Подзвігаў тады, калі бегаў па хаце ў спаднічцы і ўсюды соваў нос, у мяне было шмат. Неяк на падаконніку я ўбачыў цэлую кампанію сестрыных лялек, якія чынна расселіся, нібы на раўце. Добра помню гэтую агідную буржуазную кампанію. З левага боку на блакітнай падушачцы сядзела старая сівавалосая дама ў шырокай паркалёвай сукенцы. У свой час яна не была такая сівая, але я пры першым знаёмстве яшчэ павыдзіраў яе чорныя кудзеры, а старэйшы брат, каб суцешыць сястру, наскуб ваты з бацькавага зімовага паліто і прыклеіў на галаву ляльцы. Нягледзячы на сівізну, гэтая старая жанчына была да таго румяная, што, здавалася, наляпіла сабе на шчокі два крышаны варанага бурака. На грудзях у яе вісела сапсаваная брошка без каменьчыка, а ў валасах шкляная жамчужына. І ўборам, і тварам яна нагадвала жонку багатага ліхвяра, пра якога ходзяць чуткі, быццам ён нажыўся на цёмных справах і двойчы ўжо сядзеў у турме: адзін раз за тое, што падмануў, аб'явіўшы сябе банкрутам, а другі — што зламысна падпаліў загадзя застраханую майстэрню.

У другой дамы, што сядзела побач, былі рэдкія бялявыя валасы, падвязаныя чырвонай стужкай, і густа падведзеныя бровы. Калі яе купілі, яна, пакладзеная на спіну, заплюшчвала вочы, «умела спаць», але як толькі нас пазнаёмілі, я лінуў ёй у вочы цэлы кубак вады. У яе нешта сапсавалася, і з той пары яна жыве з прыплюшчанымі вачамі, так што здаецца, быццам яна падморгвае ці проста какетнічае. Было ў ёй нешта ад іншаземкі з багатай сям'і, палюбоўніцы якога-не-

будзь банкіра, які застаў яе на месцы здрады і прагнаў ад сябе.

Трэцяя была фарфаравая дзяўчына з вельмі светлымі вачыма і застылай усмешкай на вуснах. Яна ўвесь час стаяла роўна, прыхіліўшыся да сцяны. У фарфаравай дзяўчыны была вельмі каштоўная асаблінасць: калі запэцкаецца, яе заўсёды можна выцерці і нават абмыць. Мабыць, таму на гэтых фарфаравых дзяўчатах і ў жыцці ніколі плямы не заўважыш. Мне зусім не падабаліся яе бляклыя вочы, а яшчэ меней — фарфаравая ўсмешка. Неяк заўсёды кідалася ў вочы, што гэтую дзявочую ўсмешку рабілі на фабрыцы.

Чацвёрты ў кампаніі быў паяц у каўпаку, у штанах з рознымі — чырвонай і жоўтай — калашынамі і з разведзенымі рукамі, у якіх ён трымаў невялічкія металічныя талерачкі. Хоць ім цяпер і пагарджалі, пакідаючы амаль заўсёды на падлозе, у яго аднаго з гэтага кола была душа. Памятаю, калі ён быў новы, націснуўшы яму на грудзі, можна было пачуць ягоны голас, убачыць, як ён махае рукамі і ляскае талерачкамі. Зразумела, мы, дзеці, а гэтак робяць і дарослыя, хочучы даведацца, што ў артыста за душа, разарвалі яму грудзі і душу вынялі. Ён змоўк. І з таго часу ім пагарджаюць мая сястра з сяброўкамі, а таксама буржуазія з падаконніка: ліхвярова жонка, банкірава палюбоўніца і фарфаравая дзеўка.

Ува мне абудзіўся нейкі рэвалюцыйны інстынкт, і я ўсім сэрцам зненавідзеў буржуаў-лодараў з падаконніка, проста не мог не адпомсціць ім за пагарджанага артыста. І аднойчы, калі ў пакоі нікога, акрамя нас, не было, я ўчыніў сапраўдную варфаламееўскую ноч: паадрываў лялькам галовы, рукі, ногі, павыскубваў валасы, падраў убory і ўвогуле ўчыніў кровапраліцце, дастойнае крыважэрнага півавара Сантара ці неміласэрнага Кало д'Эрбуа. Пасля гэтага было адпаведных маштабаў слэзапраліццё.

Безумоўна, гэта быў не адзіны мой подзвіг, пасля якога мяне лупцавалі. Іх было вельмі многа. Колькі разоў, напрыклад, я звязваў матузком новыя-навяткія бацькавы чаравікі, наліваў у іх вады і цягаў, быццам вазок. Аднойчы маці рашчыніла цеста і паставіла дзежку каля печы, каб цеста падышло. Я забаўляўся каля дзежкі і сеў у цеста, надаўшы яму такі выгляд, што ніякай формай не даб'ешся. Праўда, ад мяне потым гэтае цеста ледзь адляпілі. Другі раз я, знайшоўшы бляшанку ваксы, зрабіў сабе бутэрброд на вячэру, насля чаго мне пяць дзён чысцілі страўнік. А неяк яшчэ, калі застаўся адзін у пакоі, павыкідаў у расчыненае акно вазон, нажніцы, вышытую падушачку і матчын грабянец. Каб паглядзець, куды ж усё гэта ўпала, я высунуўся з акна і выкуліўся на вуліцу.

Можна было б нават статыстыку маіх подзвігаў скласці. Вядома, напрыклад, што я шаснаццаць разоў абліваўся супам, тры разы падаў у начоўкі, дзе ўсё было падрыхтавана да мыцця бялізны, адзін раз вываліўся з акна на вуліцу, адзін раз сястры ледзь не выпараў пальцам вока, двойчы падаў з лесвіцы і з другога паверха скочваўся на першы.

Усе гэтыя подзвігі пераканалі маіх бацькоў і ўсіх хатніх, што я «вельмі жвавае дзіця». Нават перад гасцямі маці неаднойчы наракала: «Не ведаю, што рабіць, на яго і чатырох вачэй мала. Гэты меншы — такое жвавае дзіця!»

Мне асабліва падабалася, што ў такім раннім узросце я ўжо маю нейкую рэпутацыю, і таму прыкладаў усе сілы, каб падтрымаць яе: яшчэ часцей разбіваў сабе нос, скуб сястру за косы, то палец на руцэ вывіхну, то нагу ў шчыкалатцы выкручу, пакуль нарэшце не высыпаў жар з печы і не падпаліў спачатку дыванок на падлозе, а потым настольнік і фіранкі на акне. Атрымалася, можна сказаць, вялікая ілюмінацыя, хоць у той дзень ніякага дзяржаўнага свята не было.

Трэба адзначыць, што дзеці таго ўзросту, калі яны носяць спаднічкі, здольныя не толькі на апісанья і падобныя падзвігі. І хлопчыкі, і дзяўчаткі аднолькава цікаўныя і аднолькава невыносныя з-за гэтай цікаўнасці. Магчыма, гэтым і тлумачыцца тое, што ў гэтую пару і адны, і другія носяць спаднічкі.

У гэтым плане я таксама быў на ўзроўні набытай рэпутацыі. Засыпаў пытаннямі бацькоў, сваякоў і ўсіх, хто паяўляўся ў нашым доме. Засыпаў так, што спасу не было, ад мяне мусілі ўцякаць, як ад напасці. Я быў не проста цікаўнае дзіця, а нейкая пыталная машына, якую заводзяць зранку, і яна няспынна працуе аж да вечара. Натуральна, мяне не цікавілі простыя, павярхоўныя пытанні, я стараўся задаваць цяжэйшыя, каб адчуць асалоду ад таго, што забытаў, збянтэжыў.

— Сонца і месяц — гэта муж і жонка?

— Чаму ў жанчын няма вусоў?

— Ці аслы ў школе вучацца?

— Хто наставіў валу рогі?

— Чаму ў пані Станкі надзьмуты живот?

І яшчэ безліч пытанняў высыпалася з мяне, так што можна зразумець таго няшчаснага бацьку, які даў аб'яву ў газеце: «Кватэру, харчаванне і добрую плату прапаноўваю таму, хто згодзіцца адказваць на пытанні майго трохгадовага сына».

Такія дзіцячыя пытанні здаюцца смешнымі і бяссэнсавымі, аднак я лічу, што ў іх ёсць пэўная логіка, зразумелая дзіцяці, бо яно глядзіць на свет яснымі вачыма. А калі гэтую логіку не разумеюць дарослыя, дык гэта таму, што чым глыбей залазіш у жыццё, тым болей траціш здольнасць лагічна асэнсоўваць розныя з'явы і рэчы. Возьмем, напрыклад, хоць бы тыя чатыры-пяць пытанняў, якія, не выбіраючы, я прывёў толькі што, і ўбачым, што не толькі для мяне, але і для кожнага дзіцяці яны лагічныя.

Так, напэўна, пытанне, ці сонца і месяц — муж і жонка, узнікла на аснове таго, што я заўважыў: муж — сонца — уначы ніколі не бывае дома, а жонка — месяц — не бывае дома ўдзень. Другое, чаму ў жанчын няма вусоў, павінна было з'явіцца ў маёй дзіцячай душы як далёкае прадчуванне сённяшняга руху за эмансіпацыю жанчын, а гэты рух, несумненна, мог бы хутчэй развівацца і нават перамагчы, каб у жанчын вусы былі. Зноў-такі, не толькі тады, але і цяпер, на высокіх дзяржаўных пасадах гэтулькі аслоў, што я проста вымушаны быў паставіць пытанне, ці яны вучацца. А пытанне, хто наставіў валу рогі — звычайнае, яго задаюць усе дзеці, а вось адказ атрымліваюць тады, калі вырастуць і глыбей пазнаюць жыццё.

Апошняе: чаму ў пані Станкі надзьмуты живот — гэта пытанне вузейшага, сямейнага значэння. Дарэчы, разам з адказам на яго я атрымаў і розаг. Гэтая пані Станка, маладая, статная дама, прыцелька нашага дома, часцяком да нас заходзіла. Адноўчы, заўважыўшы, што ў ёй нешта змянілася, я спытаўся ў маткі:

— Чаму ў пані Станкі надзьмуты живот?

Маці, нічога лепшага не прыдумаўшы, бо само пытанне яе моцна збянтэжыла, сказала:

— Гэтак яе бог пакараў.

— Мусіць, яна замнога сваволіла? — дадаў я сваё меркаванне, але маці выбегла з пакоя, каб не адказваць на дадатковыя пытанні.

Каб на гэтым скончылася, усё было б добра. Але я пастараўся скарыстаць свае новыя веды. Калі на другі дзень зранку зайшла мая цётка, я сказаў, што ведаю, чаму ў яе живот не надзьмуты, а папову дачку, паненку Саўку, якая зайшла па абедзе, папярэдзіў:

— Глядзі, не сваволь надта, бо живот надзьмецца!

Ясная справа, адказ на гэта я атрымаў ад маці —

яна, ні слова не кажучы, пантофлем выгнала мяне з пакоя.

А такіх выпадкаў, калі за цікаўнасць мяне лупцавалі, было нямала. Цікаўнасць мая выяўлялася не толькі ў бясконцых пытаннях, але таксама і ў другой асаблівасці, надзвычай характэрнай для тых, хто носіць спаднічкі. За абедам, за вячэрай, заўсёды і ўсюды я ўважліва прыслухоўваўся да кожнага слова, калі размаўлялі бацька з маткай. Нават тады, калі яны шапталіся, мабыць, спецыяльна, каб я не чуў. Тут магу пахваліцца, што слых у мяне быў надзвычай тонкі, і кожнае слова я добра чуў і заўсёды мог скарыстаць як належыць.

Так, напрыклад, аднойчы ўдаве пані Мілцы, якая заўсёды прыгожа апраналася і ад якой заўсёды моцна пахла парфумай, сказаў:

— Гэта праўда, што ты сваячка Прочынай кабылы?

— А-ей! Што гэта табе ў галаву ўзбрало? — аж сцёпанулася расфуфыраная ўдава.

— А мама кажа, што ты старая, як Прочына кабыла.

Амаль тое самае атрымалася і з начальнікам акругі, калі той зайшоў на дзень святога заступніка нашага роду павіншаваць. Я спытаўся ў шаноўнага чалавека:

— Дзядзька, у цябе што, у галаве дзірка ёсць?

— Не!

— А як жа тады могуць мазгі выветрыцца?

— Што?

— Тата кажа, што ў цябе даўно ўжо мазгі выветрыліся.

Зразумела, пасля гэтых, увогуле шчырых, размоў, мне задзіралі спаднічку ці бацька, ці маці, а часта і абое саборнічалі, хто хутчэй гэта зробіць. Такое частае задзіранне скампраметавала спадніцу ў маіх ваках, што, дарэчы, у жыцці бывае з многімі. І вось

нарэшце я зрабіў першы мужчынскі крок: рашуча заявіў матцы, што спадніцы болей не надзену. Хто яго ведае, якая была непасрэдная прычына такой заявы, але, найхутчэй, ад спадніцы я адмовіўся таму, што яе часта задзіралі, а ўсім ясна, што спадніцу задзерці лягчэй, чым зняць штаны — значыць, штаны гарантуюць большую бяспеку той частцы цела, што бацькі і настаўнікі скарыстоўваюць у якасці выхаваўчага сродку. Былі і другія матывы. Адна з маіх цёткаў ад самага нараджэння як прыстала, даказваючы, што я падобны на яе, так і мучыла ўвесь час. А я, натуральна, у падабенстве з цёткай бачыў сапраўдную трагедыю і таму хацеў скінуць спадніцу як той элемент, што нас прыпадабняў, няхай сабе і вонкава. А магчыма, да штаноў мяне цягнула таму, што ўва мне абудзіўся інстынкт скакаць цераз чужыя платы. Інстынкт гэты ў чалавечым жыцці выяўляецца толькі два разы: першы — калі з'яўляецца патрэба красці чужыя грушы, арэхі і яйкі, а другі — калі з'яўляецца патрэба красці чужы гонар. Як бачыце, скакаць цераз платы можна дзеля спадніцы, але ў спадніцы рабіць гэта ніяк не магчыма.

Матка, бадай што, маё жаданне скінуць спадніцу ацаніла з другой пазіцыі. Я даношваў спаднічкі, з якіх вырастала сястра. А калі я не буду, хто ж іх даносіць? Тым не меней я цвёрда стаяў на сваім; дрэнчыўся, плакаў, пішчаў, верашчаў і качаўся па падлозе, пакуль нарэшце матка не прынесла старыя штаны майго старэйшага брата і не нацягнула іх на мяне, праклінаючы:

— Дай божа, каб табе спадніцы хацелася!

І ўкляла-такі.

ЧАЛАВЕК У ШТАНАХ

Неверагодна, але тое, што чалавек адразу робіцца больш рашучым і мужным, як толькі разлучыцца з спадніцай, — ісціна, якая пацвярджаецца ўсё жыццё. Спадніца аблытвае, закручвае, замінае, не дае далёка ступіць, у той час калі ў штанах чалавек ідзе па жыцці лёгка і вольна. Помню, адзін мой прыяцель зрабіў крок па жыцці без штаноў, і дабром гэта не скончылася.

Штаны вызначаюць не толькі полавыя, але і відавыя прыкметы, бо толькі ў штанах канчаткова разумееш, што ты двухногі. Штаны неяк больш адпавядаюць маралі. Не толькі таму, што зашпільваюцца, але і таму, што, апрануўшы штаны, чалавек можа сабе стаяць і на нагах, і на галаве. Акрамя таго, штаны мацнейшыя, трывалейшыя за спадніцу. І справа не ў тым, што спадніца — увасабленне падатлівасці, а ў тым, што чалавека яна неяк распешчвае, размякчае. На гэта маюцца гістарычныя доказы. Усе класічныя народы, якія насілі спадніцы, зніклі, павыміралі. Але трагедыя чалавецтва не толькі ў тым, што гэтыя народы зніклі, а ў тым, што народы прапалі, ды спадніцы засталіся.

І яшчэ адна дзіўная акалічнасць: калі спадніца сапраўды — увасабленне падатлівасці і мяккацеласці, з-за якой пагінулі народы, якія насілі спадніцы, чаму яна аж дагэтуль захавалася ў вопратцы прадстаўнікоў сілы — цароў, папоў і жанчын?

Я расхвальваю штаны зусім не як вораг спадніц. Наадварот, такім чынам спадзяюся праславіцца як самы шчыры іх добразычлівец. Вышукваючы як мага больш вартага ў штанах, падкрэсліваючы іхнюю асаблівую ролю, я не збіраюся прыменшыць значэнне спадніц, не хачу ні сапсаваць добрасуседскія адносіны, якія ўсталяваліся паміж спадніцамі і штанамі, ні пасва-

рыць іх. У мяне была адна мэта — перад самім сабою апраўдаць той гонар, які я адчуў, упершыню надзеўшы штаны.

Між тым, асаблівых падстаў ганарыцца тымі штанамі не было. Гэта былі штаны старэйшага брата, і на іх была напісана ўся братава кароткая, але бурная біяграфія. Спераду яны выцерліся ад таго, што брата ў школе часцяком ставілі на калені, а ззаду бацькавы розгі пакінулі такія сляды, што я ўвесь час адчуваў скразняк, ад якога яшчэ мацнеў катар, зароблены пры хрышчэнні.

Не ведаю, ці гэта ў штаноў былі такія традыцыі, ці гэта ў мяне была такая натура, што чакала адно штаноў, каб выявіцца, але як толькі я іх надзеў, адразу, за адну ноч, стаў такім вісусам і разбойнікам, што не баяўся нічога. За мною сачылі, мяне лавілі і каралі — і ўсё марна. Пакуль хадзіў у спадніцы, усё поле дзеяння абмяжоўваў домам, а ў штанах перайшоў на двары нашага і суседніх дамоў. Штаны, я лічыў, менавіта на тое і прыдумалі, каб лягчэй было скакаць цераз платы, і таму межаў мне не было.

Спачатку я навучыўся лазіць на дрэвы. Безумоўна, гэта была вельмі карысная практыка, бо такім чынам я дабіраўся да суседавых арэхаў, вішань, ігруш. Была і другая карысць ад такой практыкі. Як толькі на мяне арганізоўвалася якая-небудзь сямейная аблава, я, нібыта кот, за якім гоніцца сабака, хуценька ўзбіраўся на высокае арэхавае дрэва, уладкоўваўся на галіне і шпурляў па сваіх ганіцелях арэхамі. Аднак на іх баку была і сіла, і хітрасць. Калі пасля ўсіх прапаноў здацца я ўсё ж такі заставаўся на версе, мае ганіцелі выносілі на двор поўную міску пірожных, ставілі пад дрэва, а самі ішлі ў дом і зачыняліся. Як наіўнае птушаня, я ціхенька злазіў паласавацца, думаючы, што нікога няма, але тут мяне знянацку акружалі, хапалі, абяззбройвалі і вялі ў дом на допыт. Вось тады я пе-

раканаўся, што людзі з дробнымі слабасцямі няздольныя на вялікія подзвігі.

Забаўляўся я ўсяляк. Адноўчы, напрыклад, белага, чыстага, прычэсанага і напудранага пудзеля пані Вуічкавай, якога я люта ненавідзеў, так спэцкаў чарнілам, што пані Вуічкава цэлы год адмывала і не магла адмыць свайго пестуна. А неяк у новы братаў чаравік наліў смалы, так што потым яго, каб зняць з нагі, давалося рэзаць. А вось аднаго разу за вячэрай, калі да нас прыйшлі протаіерэй і ўсе мае цёткі, я пад сталом запаліў ракету. Падняўся такі вэрхал, што хоць ты плач. Стол перакуліўся і прыдушыў старэйшага брата, увесь посуд зваліўся ў прыпол маёй старэйшай цётцы, суп з ягняці выліўся на спадніцу сярэдняй цётцы (той самай, на якую я падобны), протаіерэй з перапалоху ледзь не ўдавіўся галубцом з кіслай капусты, у маткі пачаўся сардэчны прыступ, а наймалодшая цётка прапарола вілкай язык і потым цэлыя тры тыдні не магла гаварыць. Адзіны, каму ўсё абышлося шчасліва, быў мой сярэдні брат (той, што некалі ўкраў грошы з праснака). Ён схапіў са стала блюда пірожных, і доўга не маглі знайсці ні яго, ні пірожных. Безумоўна, за такое цікавае мерапрыемства мне аддзячылі як належыць.

Сярод нявінных забаў майго дзяцінства былі і такія: я заходзіў у кухню, калі там нікога не было, і сыпаў пяць ці шэсць жменяў солі ў тую страву, якой сам не любіў, а потым, за сталом, з радасцю назіраў, як мяняюцца твары ў тых, хто пакаштаваў перасоленага варыва. А вось яшчэ адно: я даставаў недзе лісіныя хвасты, прыколваў да іх шпількі і выходзіў за вароты. Там я стаяў, трымаючы рукі за спіною, і чакаў, калі будуць ісці міма чыноўнікі на працу або з працы, каб прычапіць ім хвасты. Чыноўнікі з лісінымі хвастамі ад нашых варот ішлі пад рогат і кпіны. Зразумела, вельмі хутка выявілася, хто раздае такія ўзнагароды, і за гэта мяне адлупцавалі, не шкадуючы. Аднак я і

дагэтуль лічу, што многім і многім тыя хвасты вельмі пасавалі.

А яшчэ была такая арыгінальная забава: у гасцей, якія прыходзілі да нас на вячэру, я ператрасаў кішэні паліто і перакладаў знойдзеныя рэчы з аднаго паліто ў другое. Колькі разоў пан суддзя насіў дадому пудраніцу пані начальніцы, а ўдава пані Стана — футарал ад люлькі пана настаўніка, выкладчыка сербскай гісторыі. Пані пападдзя магла прыйсці дадому з табакеркай акруговага начальніка, а начальнік — з недавязанай шкарпэткай, чатырма пруткамі і клубочкам нітак, якія належалі пані Мары, мытнікавай жонцы. На другі дзень пачыналася мітусня з абменам, розныя падазрэнні і сямейныя сваркі, а канчалася ўсё на маёй спіне — як звычайна.

Калі на абед ці вячэру збіраліся госці, я любіў залазіць пад стол. Божа літасцівы, каб гэта мець розум тады, якую навуку можна было прайсці ў час такіх экскурсій! Я ведаў, што існуе мова лічбаў, мова кветак, але што ёсць яшчэ і мова ног пад сталом, нават не здагадваўся. У той час я нават не звяртаў увагі на тое, што ногі аптэкаркі і суддзі так па-сваяцку абыходзіліся, нібыта яны родныя брат і сястра. А яшчэ ніяк не мог дацяміць, чаго гэта папова нага (спярша я думаў, што гэта нага маёй цёткі, бо поп быў у расе) так прыціскаецца да нагі настаўніцы пачатковай школы, таму што ведаў пра не зусім прыяцельскія адносіны гэтай настаўніцы і цёткі. Шкада, што ўбачанага пад сталом тады я не разумеў, а цяпер, калі пачаў разумець, ужо не магу залезці пад стол.

Але гэта былі прыгоды невялікага значэння, больш значнае адбывалася на дварэ. Там мяне заўсёды чакала цэлая рота змагароў за непадуладнасць бацькам, і мы праводзілі розныя экскурсіі па чужых садах, гарышчах, дахах, арганізоўвалі якія толькі можна гульні — пачынаючы ад гульні ў каменьчыкі і канчаючы

гульнёю ў міністраў. Натуральна, цікавей за ўсё было гуляць у тое, што мы бачылі. Калі ў горад прыязджаў цырк, ужо на другі дзень мы пачыналі куляцца, ламалі крэслы, рэзалі вяроўкі, на якіх вешалі бялізну, выкочвалі са склепаў бочкі і рабілі многа шкоды, стараючыся стаць віртуозамі-цыркачамі. Калі прыязджаў тэатр, з бацькавай канцылярыі знікала папера, з спальняў падушкі, з павеці дошкі, з кухні мука, з падушак воўна на вусы і бароды, а потым спадніцы, старыя паліто, састрыжаныя валасы, адрэзаныя косы і ўвогуле ўсё, што могуць вынесці з хаты падшыванцы. Пачыналі браць у войска — мы гулялі ў рэкрутаў, у гарах паяўляліся гайдукі — у гайдукоў.

Помніцца, што неяк мы гулялі ў крызіс. Крызіс — гэта з'ява, якая пачынаецца ад самага ўзнікнення дзяржавы і цягнецца аж пакуль дзяржава не прападзе зусім, падобна да таго, як дзіця, нарадзіўшыся з дэфектам, нясе яго ўсё жыццё. Палітычныя недаросткі любяць гэтую гульню больш за ўсё, дык чаму і нам не пагуляць?

Зразумела, я заўсёды быў тым, хто складае кабінет міністраў. Выконваючы такую місію, я не заручаўся даверам ніякай скупшчыны, але гэта не навіна ў нашым палітычным жыцці. Паколькі гульня пачыналася на нашым двары, я, нават з большым правам, чым Людовік XIV, мог сказаць: «Дзяржава — гэта я!» — і на падставе гэтага забраць усю ўладу ў свае рукі.

Усе, хто ўдзельнічаў у гульні, хацелі быць міністрамі — дарэчы, гэта не толькі дзіцячая амбіцыя, — ніхто не хацеў быць простым чалавекам, і таму, не маючы падданных, немагчыма было ўтварыць скупшчыну.

Нават калі б мы ўзялі ў склад грамадзян гусей, качак, індыкоў і астатніх паслухмяных істот, якіх на двары было поўна і якія па сваёй натуре маглі адпавядаць ролі падданных, усё роўна нічога талковага не

выйшла б. Скупшчыну ўтварыць было б немагчыма. Вядома, яны маглі арганізавацца ў клубы прадстаўнікоў — клуб індыкоў, клуб гусей і клуб качак. Тыя клубы ніяк не паўплывалі б на паўнамоцтвы, якія мы, кабінет міністраў, сабе прысвоілі, бо, як вядома, палітычныя клубы існуюць толькі для таго, каб адвучваць сваіх членаў жыць уласным розумам і прыслухоўвацца да голасу сумлення. Гусаку, індыку і качару, якія б сталі кіраўнікамі клубаў, дастаткова было паабяцаць, што ім (ім асабіста) палепшым харчаванне, і за гэта мы атрымалі б і большасць, і давер.

Праўда, у нас сярод свойскай жывёлы быў вожык, які, калі меркаваць па вонкавым выглядзе, мог склаці апазіцыю. Ды ён цалюткія дні спаў, а з боку апазіцыі, якая спіць, небяспекі няма ніколі. Зрэшты, і яго вонкавы выгляд быў не такі ўжо страшны, бо няма чаго баяцца апазіцыі, у якой калючкі толькі дзеля красы.

Такім чынам у нас былі ўсе ўмовы, каб нікому не падпарадкоўвацца, уладай карыстацца неабмежавана, а неабмежаваная ўлада, калі яе няма каму абмяжоўваць, — гэта, мусіць, наша традыцыйная ўцеха.

У гэтых спрыяльных умовах я без цяжкасці пераадолеў крызіс і склаў кабінет. Сабе я пакінуў партфель міністра замежных спраў. У той час ніхто з нас яшчэ не чуў пра такую чудоўную і выгадную пасаду, як міністр без партфеля. Што партфелі могуць быць без міністраў, гэта зразумела. Але міністры без партфеляў?! Такое прыдумалі пазней. Калі б гэтак было ў той час, я, безумоўна, мог узяць на сябе цяжар узначаліць міністэрства без партфеля, без кампетэнцыі і без канцылярыі. А так мусіў прыняць замежныя справы, таму што быў з «прыстойнай сям'і» і да таго ж слаба ведаў замежныя мовы, а гэта адна з самых вядомых якасцей нашых дыпламатаў.

Акрамя майго было яшчэ чатыры міністэрствы — паліцыі, фінансаў, асветы і ваеннае. У той час, калі

мы гулялі ў нашы дзіцячыя гульні, многіх міністэрстваў увогуле не было. Так, напрыклад, не існавала міністэрства аховы народнага здароўя, бо, напэўна, не было і народнага здароўя. Не існавала і міністэрства шляхоў зносін. Дарогі, вядома, былі, але мы ўжо прывыклі спяваць пад гуслі: «Дарогам захочацца туркаў, бо няма каму прымусіць нас, каб іх рамантавалі». Лясы, зразумела, таксама былі, а гаспадарылі ў іх гайдукі, і толькі зусім нядаўна гайдукоў падмянілі міністры, таму і створана лясное міністэрства. Былі, кажучь, і карысныя выкапні, але падаткі тады людзі плацілі спраўна, і асаблівай патрэбы шукаць новых пакладаў не ўзнікала. Хапала і вады, хапала яе на ўсё, у тым ліку і на шматлікія паводкі. Аднак раней не лічылі патрэбным, каб паводкамі кіраваў спецыяльны міністр.

Спіс майго кабінета меў такі выгляд: замежныя справы, як ужо было сказана, я пакінуў сабе, міністрам асветы я паставіў Чэду Маціча, таму што ён па два гады сядзеў і ў першым, і ў другім класе гімназіі, а значыць, вучыўся больш за ўсіх нас. Акрамя таго, Чэду двойчы выключалі з школы, і законы сістэмы асветы ён ведаў як свае пяць пальцаў. І нарэшце, яго кандыдатура падыходзіла таму, што ён пісьменнасць лічыў раскошай, а менавіта такой думкі трымаўся і сапраўдныя тагачасныя міністры. Міністэрства паліцыі мы даверылі Сіму Станкавічу, сыну акруговага жандара, бо лічылі, што служыць дзяржаўнаму парадку — традыцыя іхняй сям'і і што выхавання, якое мог даць жандар свайму сыну, дастаткова, каб быць міністрам паліцыі ў Сербіі. Мы ўлічвалі таксама, што гэты Сіма ўмеў мацюкацца, пачаўшы з бога і канчаючы найменшай блошкай у коўдры, мог і кулакі ў ход пусціць, а калі трэба, дык і ножык з кішэні выхапіць. Усё гэта стварала яму патрэбны аўтарытэт, і ўсе мы лічылі, што лепшага міністра паліцыі не знайсці. За міністра фі-

нансаў мы ўзялі трэцякласніка пачатковай школы Перыцу, які хадзіў яшчэ ў штоніках з прарэхай ззаду, і з гэтай прарэхі заўсёды хвостом вылазіла кашуля, чыстая толькі ў нядзелю да абеду. Перыца не меў ніякіх здольнасцей ні да справы, якую мы яму даверылі, ні да якіх іншых, аднак гэта ніколі не было перашкодай пры стварэнні сапраўдных міністэрстваў. А той брудны хвост, што вісеў у яго ззаду, не толькі не шкодзіў, але быў нават нейкім распазнавальным знакам, прычым такім, які мог стаць часткай уніформы ўсіх міністраў фінансаў.

На пасаду ваеннага міністра ў нас быў прызначаны таварыш яўрэйскага веравызнання Давід Мешулам. І не без разліку. Сваім выбарам мы хацелі засцерагчыся ад небяспекі апынуцца ў стане вайны з якой-небудзь іншай краінай. Гэта галоўнае. А яшчэ мы давалі магчымасць свайму таварышу непасрэдна ўдзельнічаць у падрадах, якія дае ваеннае міністэрства, бо ведалі, што ён усё роўна да іх дарвецца.

Складзены такім чынам кабінет міністраў збіраўся на пасяджэнні то на даху павеці, а то і яшчэ вышэй — на арэхавым дрэве ці на даху чатырохпавярховага будынку, — каб не назалілі журналісты, цікаўныя да дзяржаўных спраў.

Маючы за ваеннага міністра Давіда Мешулама, мы спакойна маглі заяўляць пра сваю міралюбнасць, не зважаючы на тое, што ў нашага ваеннага міністра ў душы. Але аднойчы, якраз тады, калі абмяркоўвалася пытанне пра тое, што кабінет міністраў усім саставам павінен перабрацца за плот Мілаша-пекара, дзе паспелі чарэшні — былі ўжо вялікія, чырвоныя, сакавітыя, так што маглі прывабіць не толькі нашу ўладу, — Давід Мешулам абвясціў факт міжнароднага значэння: у цяжкім становішчы адзін наш падданы, і мы павінны выступіць у абарону.

Як паведамляў Мешулам, а пра гэта, між іншым,

мы і самі ведалі, здарылася вось што: наш качар неяк пралез пад плотам у суседні двор у той момант, калі суседавы качкі засталіся адны, без свайго качара. З якім намерам наш качар падаўся да чужых качак, уладзе не было вядома, але там на яго накінуліся і качар-гаспадар, і тамашнія гусакі ды так збілі, змалацілі, скрывавільі нашага падданага, што ён ледзь вярнуўся на радзіму, пакінуўшы за мяжою палову хваста і ўсяго свайго багатага ўбрання. А мог і галавою расквітацца. Ваенны міністр вынес прапанову аб'явіць вайну суседзям не адкладаючы — заўтра, у чацвер па абедзе. Такі час ён выбраў таму, што, па-першае, у чацвер апоўдні мы не вучыліся, а па-другое, Мешулам атрымаў дакладнае паведамленне, што суседзі заўтра па абедзе пойдучь на вінаграднік, і дома нікога не застанеца.

Прапанова нашага ваеннага міністра канчалася словамі з Майсеевай заповедзі: «Зуб за зуб, вока за вока!», што ў нашым выпадку значыла: за паўхваста і пер'е з убрання нашага качара трэба паабскубаць усіх суседавых гусей. Ён заклікаў пакараць менавіта гусей, таму што, паводле яго слоў, суседаў качар меў нейкія падставы напасці на нашага — абараняў гонар роду, выконваў патрыятычны абавязак, а вось гусі ўмяшаліся не ў сваю справу.

Прапанову мы ўхвалілі, і Мешулам распрацаваў стратэгічны план. Планам прадугледжвалася, што міністр фінансаў як малы і слабы вызваляецца ад актыўнага ўдзелу ў экспедыцыі. Ён застанеца зверху, на плоце і будзе на варце — паведаміць, калі здарыцца што нечаканае. Я, міністр асветы і міністр паліцыі павінны былі аскубці гусей, а ваенны міністр пазбіраць пер'е. З планам усе згадзіліся, і назаўтра ў вызначаны час на вызначанае месца ваенны міністр прыбыў з навалачкай. Гэта, уласна, быў увесь наш ваенны рыштунак.

Дакладна ў 2 гадзіны 17 мінут пачалося наступленне. З такой дакладнасцю час я, безумоўна, не ведаю. Памятаю толькі, што, калі на царкве адзваніла дзве, з суседавага двара на вінаграднікі выправіўся воз з усёй сям'ёю, і мы адразу, пакінуўшы на плоце міністра фінансаў, пачалі дзейнічаць. Я зазначаю 2 гадзіны 17 мінут таму, што так звычайна робяць у ваенных рапартах з поля бою. У 2 гадзіны 20 мінут я ўжо скуб адну гуску, міністр асветы — другую, міністр паліцыі — трэцюю. Гусі адчайна крычалі, але мы, трымаючыся запаведзі: «Зуб за зуб, вока за вока, а пер'е за пер'е», — рабілі сваю справу да той пары, пакуль птушкі не засталіся зусім голяя, нібы толькі што вылупіліся з яек. Ваенны міністр між тым рупліва напіхаў пер'ем навалачку. У 2 гадзіны 32 мінуты мы атакавалі яшчэ трох гусак. Наступленне развіталася паспяхова і абяцала нам перамогу, аднак — як гэта звычайна бывае ў стратэгіі пры такіх умовах — ваенны міністр не ўлічыў, што вораг можа атрымаць падтрымку ад саюзнікаў. Раптам, як гром з яснага неба, на фланг нашага разгорнутага фронту наляцеў дваровы сабака, які дагэтуль спаў недзе ў кухні. Такое нечаканае нападзенне ўнесла замяшанне ў нашы шэрагі, і міністр паліцыі, на якога сабака накінуўся адразу, выпусціў недаскубеную гуску, схапіў камянюку і прыняў бой, абараняючы ад сабакі наш фланг. Нават пры такіх умовах мы маглі закончыць свой паход перамогаю, але выйшла яшчэ адна неспадзяванка. Сабака сваім брэхам разбудзіў хлопца-работніка, які спаў у кухні, і той выйшаў на пазіцыі з важкім дручком у руцэ.

Пад такім моцным артылерыйскім абстрэлам не ўстаяла б і любое другое, болей загартаванае і падрыхтаванае войска. Што было далей, добра не ведаю, памятаю толькі, што чуў, як дручок бухнуў па спіне міністра асветы і раздалося адчайнае «а-яй!». Міністр паліцыі, як кот, ускараскаўся на дрэва, а адтуль пера-

скочыў на дах, бо работнік пачаў збіваць яго з дрэва каменнем. Я, адчуўшы на сваёй спіне моц удараў цяжкай артылерыі, маланкава фарсіраваў плот. Міністр фінансаў нарабіў такога ляманту, як быццам скупшчына патрабавала ад яго справаздачы, і хацеў злезці з плота, ды тым хвостом, які заўсёды матляўся ў яго ззаду, зачпіўся за цвік і павіс на ім. Я ведаў, што гэты хвост калі-небудзь яму нашкодзіць у жыцці, так яно і здарылася. Суседаў работнік, зразумела, падышоў, лёгка, нібы пераспелую грушу з галіны, зняў міністра фінансаў з плота і даў яму дыхту так, як не змог бы нават самы крайні прадстаўнік левай апазіцыі. А здаволіўшыся і выканаўшы свой абавязак, работнік адным спрытным ударам, быццам футбольны мяч, перакінуў міністра фінансаў цераз плот. Куды падзеўся ваенны міністр, мы ў гарачцы бою не заўважылі, і потым доўга яшчэ ніхто з нас не ведаў, што з ім сталася.

Калі мы, ледзь акрыяўшы пасля цяжкага разгрому, сабраліся ў мяне на гарышчы, каб ацаніць, у якім стане наша войска, выявілася наступнае: маральны стан — горшага быць не можа, колькасны склад — адзін цяжка паранены, адзін загінуў, астатнія на месцы. Загінуў, мы лічылі, ваенны міністр, і я вырашыў пахаваць яго за дзяржаўны кошт, і зрабіць гэтага мы не маглі толькі таму, што цела міністра нідзе знайсці не ўдалося.

Толькі пазней мы даведаліся, што ваенны міністр, убачыўшы суседавага работніка, адразу схаваўся за паветкай, спакойна пераседзеў там небяспеку, а калі ўсё сціхла, вылез і занёс дадому поўную навалачку гусінага пер'я. Паводле звестак, якія потым сабраў з надзейных крыніц міністр паліцыі, усю гэтую вайну мы вялі таму, што матцы Давіда Мешулама трэба было зрабіць новую падушку. Такім чынам яшчэ раз пацвердзілася гістарычная ісціна, што малыя прычыны часта прыводзяць да вялікіх падзей.

Вядома, гэтым усё не скончылася. Вынікі значных міжнародных канфліктаў адчуваюцца толькі пасля вайны. І нягледзячы на тое, што наш кабінет міністраў мог успрымацца як неканстытуцыйны, што абумоўлена самім прынцыпам стварэння, хачу вас запэўніць: мы — адзіная ўлада ў Сербіі, якая па-сапраўднаму адчула ўвесь цяжар адказнасці за сваю палітыку.

ПРАРОЦТВЫ

Подзвігі мае, безумоўна, пакідалі сляды не толькі на маёй спіне, але і ў душах маіх бацькоў і ўсіх сямейнікаў. Яны паддаліся нейкаму неапраўданаму непакою за маю будучыню. Бацька часта выказваў гэта выкрыкам: «Ён скончыць на шыбеніцы!», а маці лямантам: «Хай бы лепш я цябе сваімі рукамі задушыла, калі першы раз пікнуў!.. А то выгадала бандыта!..»

Я не згаджаўся з гэтакімі меркаваннямі бацькоў, ды і цёткі думалі іначай, абараняючы мяне, асабліва тая, што лічыла, быццам я падобны на яе. Цёткі даказвалі, што я жвавае і разумнае дзіця.

Як вядома, менавіта жвавья і разумныя дзеці прыносяць бацькам найбольш пакут, таму і не дзіва, што ў маіх бацькоў гэтак балела сэрца за маю будучыню.

Зменшыць трывогу паспрабавала мая цётка. Яна вырашыла зазірнуць у тое, што будзе: вырвала нітку з маёй кашулі і занесла яе да варажбіткі. Тая ўкінула нітку ў місу з вадою, памяшала ваду палачкай і паглыбілася ў чытанне майго лёсу:

— Цяжка захварэе, але выратуецца; пападзе ў бяду і выратуецца; апынецца ў руках у людзей, якія могуць забіць, выратуецца; у жудасны шторм будзе на моры і выратуецца; ажэніцца і не знойдзе ратунку! — Трэба прызнаць, што тут усё напярочанае варажбіткай збылося.

— Будзе багаты надзіва; будзе шчаслівы на зайздрасць усяму свету.— А вось гэтыя прароцтвы ў маім жыцці не пацвердзіліся.

Калі матку варажбітчыны словы супакоілі, дык бацьку не маглі, і таму ў сям'і на гэтую тэму часта вяліся размовы. Наперад вызначаюць лёс сваіх дзяцей, дарэчы, усе бацькі. Памятаю, адзін наш сваяк, у якога было тры сыны, мае таварышы, часта гаварыў:

— Гэты,— ён паказваў на старэйшага,— разумнік, яго я вывучу на настаўніка. Другі пойдзе ў гандляры, а меншага, зуха, аддам у афіцэры!

Ці то лёс не чуў яго пажаданняў, ці то выйшла якое непаразуменне, не ведаю, але старэйшы стаў бакалейшчыкам, а не настаўнікам, сярэдні — гандляр — музыкантам ваеннага аркестра, а меншы сапраўды апрагнуў форму, ды не афіцэрскую, а тую, што з дваццатай літарай алфавіта на спіне¹.

У бацькоў свае жаданні і меркаванні наконт будучыні дзяцей, аднак і дзеці маюць свае, толькі што дзіцячыя мары больш сціплыя ў параўнанні з бацькоўскімі. Так, напрыклад, дзевяноста працэнтаў дзяцей хацела б стаць пажарнікамі, камінарамі, жандарамі, кандытарамі і музыкантамі, у той час калі дзевяноста працэнтаў бацькоў хочуць, каб іхнія дзеці сталі міністрамі, генераламі, мітрапалітамі, дырэктарамі банкаў і да таго падобнымі. І можаце сабе ўявіць, як у сем'ях сутыкаюцца жаданні: бацька сніць сына мітрапалітам, а сын сябе — камінарам, бацьку хочацца, каб сын быў міністрам, а сын хоча быць жандарам, бацька марыць убачыць сына генералам, а таму здаецца, што найлепш быць кандытарам. Лёс, між іншым, выбірае нешта сярэдняе паміж жаданнямі бацькоў і дзяцей, і рэдка калі задавальвае бацькоўскія запатрабаванні, за-

---

¹ Дваццатая літара сербскахарвацкага алфавіта — «Р». Тут — пачатковая літара слова «робијаш» (катаржнік).

тое даволі часта — дзіцячыя. Праўда, бывае і так, што ў сутыкненнях бацькоўскіх і дзіцячых жаданняў лёс проста разгубіцца і, выконваючы часам жаданні бацькоў, не крыўдзіць, стараецца задаволіць разам і дзяцей. Таму часта сустракаюцца ў жыцці міністры, якіх не адрозніш ад жандараў, мітрапаліты, зусім як музыканты, і генералы, вельмі падобныя да кандытараў.

Яно яшчэ нічога, калі лёс дзяцей вызначаюць іхнія бацькі. Але справа звычайна ўскладняецца тым, што ў яе ўблытваюцца часам і тыя, каму не след. Перш за ўсё гэта цёткі па бацькавай і па матчынай лініі, а таксама тыя бясплатныя сямейныя дарадчыкі, ад якіх пакутуе амаль што кожная сям'я. У маім выпадку, вядома, справа была складаная таму, што я з маленства меў надта разнастайныя схільнасці, і гэта ўводзіла ў зман як бацькоў, так і ўсіх астатніх, хто любіў парадзіць.

Мой лёс быў тэмай адной асабліва вялікай размовы пасля таго, як жандар абшчыны з-за нейкай дробязі прывёў мяне за вуха дадому, і маці загаласіла: «Чаму было не задушыць, як толькі зашінчаў, а то выгадавала бандыта!..» Тое, што ў маё выхаванне пачала ўмешвацца паліцыя, безумоўна, было страшным ударам для ўсіх у доме, і — пасля таго як замест звычайнай вячэры мяне накармілі бярозавай кашай і загналі спаць — яны сабраліся на савет. Якраз адзначалі чыйсьці дзень нараджэння, так што акрамя сваіх было многа гасцей.

Яны сядзелі ў суседнім пакоі і думалі, што я заснуў, умыўшыся слязьмі. Аднак я не мог спакойна спаць, не адпомсціўшы за тое, што мяне пазбавілі вячэры, на якой будзе і торт. І ў той час, калі пан пратапоп казаў тост — а было вядома, што гаварыць коратка не ў яго звычцы, — я злез з ложка, непрыкметна пракраўся ў кухню і размазаў рукою ўсе фігуры і ўзоры на торце, які тая цётка, на якую я быццам бы па-

добны, цэлага паўдня старанна ўпрыгожвала, а потым яшчэ зрабіў у тым торце пальцам чатыры дзіркі, насыпаў з паўкілаграма солі ў марожанае, лінуў воцату ў звараную толькі што каву, газай з лямпы паліў салату і толькі тады са спакойнай душою і сумленнем, як чалавек, што выканаў важную справу, вярнуўся ў ложка і заплюшчыў вочы, быццам бы даўно ўжо моцна сплю.

Вядома, я павінен быў адчуць вялікае задавальненне, калі з другога пакоя пачуў спачатку спалоханых крыкі: «А-яй! А-яй! А-яй!», а потым тлумачэнні і перапрошванні і, нарэшце, як упала, страціўшы прытомнасць, цётка, якая цэлых паўдня ўпрыгожвала торт.

Адразу ж, а гэтага я, між іншым, чакаў, у мой пакой зайшла цэлая камісія, каб праверыць, сплю я ці не. І тут, каля майго ложка, пачалася палеміка камісіі па пытанні: вылупцаваць мяне цяпер, соннага, ці пачакаць да ранку. Я згаджаўся з тымі ўдзельнікамі палемікі, а іх аказалася большасць, хто лічыў, што лепш лупцоўку перанесці на раніцу, бо разлічваў, зразумела, што ўцяку з дому яшчэ на досвітку.

Вось так я спыніў размову пра замужжа маёй стрычнай сястры, якая вялася ў суседнім пакоі, і скіраваў увагу на свой лёс, цалкам змяніўшы парадак дня сходу.

Распачалі дыскусію мае бацькі з таго, што бацька зноў заявіў: «Ён скончыць на шыбеніцы!», а маці яшчэ раз прастагнала ў распачы: «Чаму было не задушыць яго, як толькі ён запішчаў, а то выгадала бандыта!..»

Госці, як гэта звычайна бывае, пачалі суцяшаць бацькоў-гаротнікаў. Так, напрыклад, наш сусед-бакалейшчык сказаў:

— Хлапчук крыху свавольны, але гэта не страшна. Вось я, напрыклад, калі быў малы, краў усё, што бачыў. А цяпер — гаспадар, і чаго мне бракуе? Усё ў божай руцэ!

Пратапоп са свайго боку пацвердзіў гэта, прыводзячы як прыклад свайго меншага сына :

— Яму яшчэ і чатырох гадоў няма, а мацюкацца ў бога навучыўся так, быццам кавальскую школу скончыў. А я, павінен вам сказаць, бога не мацюкаў, аж пакуль не паступіў у духоўную семінарыю. І гэта, калі ласка, дзіця свяшчэнніка. Вось яно як. Такія ўжо цяперашнія дзеці, упраўныя ды разумныя, і мы мусім з гэтым мірыцца!

Як толькі ўсе згадзіліся, што цяперашнія дзеці «ўпраўныя ды разумныя», пачалося абмеркаванне другога пытання: кім мне найлепш быць? Старшыняваў на гэтым пасяджэнні сам пратапоп, а ў куце сядзелі тры цёткі, як міфалагічныя тры пралі, што прадуць лёсы, і ўвесь час умешваліся ў размову. Клотай — той, што трымае павесма — была мая старэйшая цётка, міфалагічнае ў ёй было ўжо тое, што пад носам у яе раслі вусы, нібы ў дзевятнаццацігадовага хлопца; да Хезіс, якая прадзе нітку, вельмі падобная была цётка сярэдняя, таму што ў жыцці яна ўмела не толькі спрасці, але і забытаць чыю хочаш пражу; і Атропу — тую, што трымае нажніцы, каб адрэзаць належнай даўжыні век — нагадвала мая малодшая цётка, надзіва здольная скараціць чалавеку век, так што нават нажніцы не спатрэбяцца.

Першы выказаўся бацька :

— Аддам яго ў вучні да каваля. Як пагне хрыбет, дык прыціхне!

Пасля такой заявы войкнулі ўсе тры цёткі і адразу пачалі дзяліцца сваімі меркаваннямі.

— Я думаю, яму найлепш ісці ў афіцэры, — заявіла Клота. — Будзе ў яго добрае жалаванне, дзяншчык і афіцэрскі гонар. Яму іграе музыка, а ён сабе камандуе і маршыруе на парадах.

— А вайна? — ускліквае сусед-бакалейшчык, які ад роду ненавідзіць вайну.

— А што вайна? Што афіцэру рабіць на вайне, як не сядзець у штабе і чытаць данясенні з перадавой? Акрамя таго, на вайне можна і ордэн атрымаць! — развівае свае погляды Клода.

— Мне здаецца, што лепш, каб ён стаў чыноўнікам! — уносіць сваю прапанову Хезіс. — Не трэба мучыцца, канчаць школу.

— Яно няблага, але пытанне ў тым, якім чыноўнікам, бо не ўсюды аднолькава службыць! — улазіць сусед-бакалейшчык. — Возьмем, напрыклад, таможніка. І гонар, і пашана — гэта па-мойму. Перагледзь чужыя рэчы, вызнач недазволенае і забірай сабе ўсё, што падабаецца. Потым толькі заўважаеш, што таможнік у капелюшы, які правозілі кантрабандай, а яго жонка ў шаўковай сукенцы, таксама кантрабанднай, якую муж не прапусціў. Што і казаць, добрая служба. Але і на пошце працаваць не горш...

— Не, гэта абы-што, — заўважае Хезіс, — цэлымі днямі клеіць маркі, так што язык накрухмальваецца, як манішка.

— Што ж, наклеіваць маркі і лізаць клей не вельмі прыемна, — не здаецца бакалейшчык, — але праз яго рукі праходзіць гэтулькі канвертаў з грашыма.

— Ну дык што, яны ж заклееныя? — уключаецца ў размову мой дзядзька. — А калі распячатаеш, цябе самога запячатаюць. Вось і выбірай: альбо пісьмо, альбо ты. Нехта павінен быць запячатаны! А таму мне здаецца, што калі ўжо чалавек мусіць мець справу з грашыма, дык лепш адкрыта — быць, напрыклад, касірам. Во гэта пасада!

— Касірам не варта! — рашуча заяўляе пратапоп. — Гэта своеасаблівы дар, з якім трэба нарадзіцца. Цэлымі днямі мнеш у руках чужыя грошы, а ўзяць іх не можаш. Гэта тое самае, даруй, госпадзі, што цэлы дзень ціскаць чужую жонку, але не магчы яе... — Тут пратапоп спыніў сваё параўнанне, нягледзячы на яго

дасціпнасць, бо ўсе тры пралі — Кло́та, Хезіс і Атропа — у адзін голас усклікнулі «А-яй!» намнога раней, чым можна было закончыць думку.

Трэцяя праля, тая, што скарачае чалавеку век, даказвала, што я павінен стаць настаўнікам.

— Няма нічога лепшага! — крычала яна.

— Ну пэўна! — дадаў на гэта пратапоп са звычайнай і традыцыйнай пагардай царквы да асветы. — Гэта добра перш за ўсё таму, што настаўнік не павінен ведаць той прадмет, які выкладае. Скажам, я не магу на вячанні спяваць паніхіду, ці не так? А настаўнік можа: прыходзіць на ўрок арыфметыкі і вядзе гаворку пра закон божы, прыйдзе на маляванне, а гаворыць пра зацьменне сонца, і ніякая ўлада яму гэтага не забароніць. А так сапраўды добра быць настаўнікам, згодзен: дзеці перад ім здымаюць шапкі, бацькі ўсіх вучняў з ім ласкавыя, і якія б выбары ні былі, настаўніка заўсёды выбіраюць у розныя камітэты. Акрамя таго, мае канікулы. Дзесяць месяцаў ні пра што не дбае, нічога не бярэ да галавы, а потым яшчэ два месяцы адпачывае. Ці ж можа быць лепш!

Матцы маёй хацелася, каб я стаў альбо доктарам, альбо мітрапалітам.

— Доктар — добрая прафесія, — кажа дзядзька. — Пакажаш яму язык, і ён здзярэ з цябе тры дынары; залезе ў рот з лыжачкай, каб глянуць далей за язык — возьме пяць дынараў; памацае табе руку — дзесяць дынараў, ды яшчэ пазірае на гадзіннік, каб не памацаць болей, чым трэба на дзесяць дынараў; калі прыкладзе вуха да тваіх грудзей, мусіш плаціць пятнаццаць, а калі напіша два-тры словы, якіх ніхто хрышчаны не разбярэ, і ўсе дваццаць дынараў. А галоўнае, што, калі хворы выздаравее, ён сцвярджае, быццам гэта ад яго лекаў, а калі памрэ, ён даказвае, што той памёр прыроднай смерцю.

Усё ж такі пры ўсіх пахвалах у адрас лекарскай

прафесіі матка больш схілялася да таго, што мне трэба стаць мітрапалітам.

— Яго ўсе паважаюць, усе яму цалуюць руку, — казала яна. — Зноў-такі, нічога не робіць, на вялікае свята праспявае «Амін!» — і ўся яго работа.

— Баюся, што занадта ён у вас жвавы, а мітрапаліт павінен быць ціхмяным! — заўважае пратапоп як чалавек, самы аўтарытэтны ў гэтай справе.

— Нічога! — суцяшалася маці. — Як і саграшыць калі, мантыя заўсёды прыкрые!

Мой дзядзька, які перад гэтым хваліў дактароў, рашуча стаў за тое, каб я выйшаў у міністры.

— Лепш не бывае, — гаварыў ён. — Улада ў тваіх руках, рабі, што хочаш, і ні перад кім не адказваеш. Міністрам быць лягчэй, як цырульнікам. Цырульнік, па-першае, павінен умець галіць, а па-другое, увесь час сцерагчыся, каб не парэзаць каго. А міністр, браце, і галіць умець не абавязаны, і парэзаць не баіцца, таму што нават калі і парэжа, не вінаваты будзе.

Сусед-бакалейшчык, які дагэтуль абмяркоўваў толькі чужыя прапановы, нарэшце выказаў і сваю думку:

— Я б аддаў яго ў гандляры, але каб не стаў бакалейшчыкам, як я. Гэта дробязная справа: кілаграм рысу каштуе чатыры грошы, абважыш пакупніка на некалькі грамаў, а якая карысць — ледзь-ледзь скруціш дзесяць — дваццаць параў¹. Гэтаксама і з цукрам, і з мукой, і з усім астатнім. Падсыплеш у муку крыху пясочку, змяшаеш з рысам крыху аўса, дадасі ў каву крыху дробненькіх чорных каменьчыкаў, ульеш у газу крыху вады — але што з таго, заробку амаль ніякага. Не варта яму быць і галантарэйшчыкам, бо калі метрамі мераеш, пакупнікі вачэй не зводзяць. Калі важыш бязменам, можаш зрабіць, каб ён заядаў, можаш падрабіць, каб той канец, на які вешаеш тавар, быў

---

¹ Пара — найменшая разменная манета.

цяжэйшы, можаш мезенцам падбіць другі канец або... а з метрамі нічога не зробіш, яго не ўкароціш. Найлепш тым, хто гандлюе оптам — яны і калымяць оптам. І ўсё ж такі я думаю, што яшчэ большая выгада ад аптэкі. Дык няхай ён стане аптэкарам!

— Ах, аптэкар! — усклікнула Атропа.— Гэта сапраўды цудоўна! Жыць сярод парфумы!

— Далібог, цудоўна! — працягваў бакалейшчык, адчуўшы падтрымку.— Прадавай сабе пыл, сухое лісце, павуцінне і ўсё такое. Ніхто не разбіраецца, што гэта і як яго прадаваць, можна абы-што ўперці. Выпіша доктар які-небудзь, барані божа, салватус пуртатус ці паркалія амалія, ты ідзеш да аптэкара, а ён дае табе што хоча, важыць як хоча, і бярэ з цябе колькі хоча. Што ты яму зробіш! Мо, не ведаючы тавару, скажаш: «Гэты ваш салватус пуртатус, здаецца, крыху ўкіснуў» альбо: «Гэтая ваша паркалія амалія нібы прагорклая»? Э не, не скажаш. Ні за цану не патаргуешся: адкуль ты ведаеш, які кошт яго тавару. Яго нават і гэтак не папракнеш: «Паслухайце, у вас задорага, Міта-бакалейшчык танней прадае салватус пуртатус!»

Бакалейшчыкава тырада сустрэла амаль што агульнае разуменне, адзін бацька круціў галавою, упарта трымаючыся сваёй першапачатковай ідэі, што мяне трэба было б аддаць да якога-небудзь рамесніка, які можа ўціхамірыць маю натуру.

Не ведаю, ці доўга ішлі ўсе гэтыя дэбаты, таму што пасля бурлівага дня я заснуў і спаў так соладка, як гэта можа чалавек з чыстым сумленнем, упэўнены, што ён усё зрабіў як след.

Праўда, той ночы я бачыў дзіўныя сны. Снілася, што я міністр і што злавіў я нашага акруговага начальніка, заціснуў яго галаву каленьмі і галю. Ён вішчыць, як парася, ад шчок яго з-пад брытвы іскры ляцяць, а я, перакананы, што міністр ні за што не адказвае, га-

лю яго далей. Снілася таксама, што я мітрапаліт, што злавіў пратапопа за бараду і мацюкаю, быццам бы скончыў кавальскую школу. А яшчэ і тое, што падсыпаю пясок у муку, падліваю ваду ў газу. Увогуле, сны былі такія дзіўныя, як у чалавека, які заснуў з самымі лепшымі спадзяваннямі на будучае, а прачнецца ад бацькавай лупцоўкі.

ВУЧОБА

Калі надышоў час аддаваць мяне ў школу, уся сям'я ўздыхнула з палёгкай. Маім хатнім здавалася, што школа — гэта бляха, на якую кідаюць дзіця, як цеста, а потым забіраюць спечанае і патрэбнай формы.

Мая вучоба — гэта, уласна, мая барацьба за існаванне і самазахаванне. Вяўлялася гэтая барацьба найперш у сутыкненні паміж мною і маім бацькам, які вельмі ганарыўся тым, што яго сын ідзе ў школу, у той час калі я, ацэньваючы падзею з больш рэальнай пазіцыі, не лічыў, што ў бацькі ёсць нейкія падставы ганарыцца. Пазмагаўся я і з школьным служкам, які, па бацькавай просьбе, узяўся проста зацягнуць мяне ў школу і якога я на дарозе ўкусіў. Служка расказваў, што гэтаксама ён мусіў цягаць у школу ўсю нашу сям'ю. Але самая жорсткая барацьба разгарнулася непасрэдна ў час вучобы, калі сутыкнуліся дзве важныя непрымірымыя супярэчнасці: нянавісьць некаторых настаўнікаў да мяне і мая нянавісьць да некаторых прадметаў.

Гэта, уласна, была барацьба доўгая і безупынная. На адным баку ў ёй былі настаўнікі і навука, а на другім — я сам. Зразумела, у гэткай няроўнай барацьбе я амаль заўсёды мусіў уступаць, суцяшаючы сябе тым, што народная мудрасць гаворыць: «Разумнейшы заўсёды ўступае». Зрэшты, я не мог быць пераможцам

яшчэ і таму, што настаўнікі ў барацьбе са мною, сваім праціўнікам, карысталіся адным упадабаным, але вельмі несумленным прыёмам: у свайго праціўніка яны заўсёды — і на ўроках, і на экзаменах — пыталіся пра тое, чаго ён не ведае. Такім чынам яны ў мяне адбіралі ўсякую магчымасць дабіцца поспехаў у гэтай самай барацьбе за самазахаванне.

А барацьба гэтая ў нашай сям'і была традыцыйная, удзельнічалі ў ёй многія мае продкі і асабліва іхнія нашчадкі. Адзін мой сваяк, напрыклад, як пайшоў у першы клас гімназіі, дык цэлыя чатыры гады ў ім праседзеў. Нялёгка разлучыцца чалавеку з полем ці садамі, якія набываліся доўга і цяжка, за якія даводзілася змагацца і судзіцца. Гэтак і мой сваяк першы клас гімназіі лічыў спадчынай, уласнасцю, адабраць якую ў яго ніхто не мае права. Дарма пераконвалі яго настаўнікі, што клас гімназіі — гэта не яго ўласнасць, дарэмна даказвалі, што закон патрабуе перайсці ў другі клас, ён упарта стаяў на сваім і не хацеў пакідаць першы. Нарэшце настаўнікі змагліся і сталі цярпліва чакаць, калі мой сваяк надумае жаніцца, і тады ўжо, можа, кіне школу.

Другі мой сваяк да таго палюбіў школу, што нават застаўся ў ёй служкам.

А быў і такі, што саміх настаўнікаў паставіў у цяжкія ўмовы. Тры гады сваёй вучобы ён упарта маўчаў. Адны настаўнікі проста з цікаўнасці хацелі пачуць яго голас, другіх такая ўпартасць выводзіла з цярпення, і яны закліналі вучня хоць што-небудзь сказаць. Настаўнік матэматыкі, напрыклад, у адчаі цягаў яго за вушы — можа, падасць голас — накшталт таго, як цягнуць за званок, каб ён зазваніў. Але хлопец усё роўна маўчаў, а на настаўніка глядзеў з дзёрзкасцю, уласцівай усяму нашаму роду. Асабліва мучыла настаўнікаў тое, што яны не могуць дазнацца, да якой навукі ў хлопца схільнасць — відаць, сваім маўчаннем ён гэта

хавае, і назаўсёды. Я не парушыў гэтай светлай традыцыі і скрозь класы пачатковай школы неяк пралез дзякуючы не столькі сваёй руплівасці, колькі бацькавай увазе да настаўнікаў. Чатыры гады я старанна лавіў мух, ставіў на сшытках вялізныя кляксы, рэзаў сцізорыкам парты і штодня вяртаўся дадому з такімі запэцканымі ў чарніла рукамі, як быццам праходзіў навуку не ў звычайнай школе, а ў фарбавальні.

У канцы чацвёртага класа маці апранула мяне ў новае, старанна пазашпільвала ўсе гузікі, запхнула ў кішэню чыстую і акуратна згорнутую насоўку, расчалала мяне на прамы прабор і сама завяла ў школу, дзе я перад мноствам гасцей прадэкламаваў нейкія патрыятычныя вершы, пасля чаго пратапоп пацалаваў мяне ў лоб, а круговы начальнік пагладзіў, а бацька заплакаў. Уся гэтая цырымонія азначала, што я стаў гімназістам.

Да таго як пайсці ў гімназію, мне давалося выслухаць доўгую бацькаву прамову, у якой ён пераконваў мяне, што цяпер ужо трэба быць сур'ёзным і думаць пра будучыню. Маці мяне блаславіла, а цёткі стаялі і плакалі, мусіць, шкадуючы мяне за тыя пакуты, якія мне трэба перажыць. Бацька ў сваім павучанні асабліва падкрэсліваў, што я павінен вучыцца так, каб яму не было сорамна, і я, напэўна, выканаў бы той наказ, бо прыняў яго блізка да сэрца, каб толькі настаўнікі згаджаліся падтрымаць. Але ўсяго адзін раз, на ўроку гімнастыкі, я здолеў узняцца на вышыню і то расквасіў сабе нос, а з астатнімі прадметамі было так, што барані божа. Пратапоп казаў пра настаўнікаў, што яны на ўроках арыфметыкі гавораць пра закон божы, а на маляванні расказваюць пра зацьменне сонца. Нешта падобнае было і са мною: калі настаўнік пытаў па законе божым, я расказваў пра зацьменне сонца, а калі па арыфметыцы, я ўспамінаў што-небудзь з катэхізіса. Калі б настаўнікі былі крыху болей уважлівыя і добра-

зычлівыя, яны па тым, што я ніколі не адказваю на іхнія пытанні, маглі заўважыць у мяне пэўны талент палітыка. Аднак яны нічога не заўважылі, і ў гэтым была прычына ўсіх маіх непаразуменняў з імі. У сувязі з гэтым, зразумела, я ўжо пасля першага класа засыпаўся на трох экзаменах і застаўся на другі год.

Добра памятаю гэты першы свой поспех у жыцці. Раніцаю, калі трэба было ісці на экзамен, маці зноў апранула мяне ў новы касцюм з накрухмаленым карункавым каўнерыкам, абрэзала пазногці, расчасала на прабор, запхнула ў кішэню чыстую насоўку і, пацалаваўшы ў лоб, папрасіла:

— Старайся, сыноч, каб усё было добра!

А бацька, калі я падышоў пацалаваць яму руку, сказаў:

— Сыноч, гэта, па сутнасці, твой першы сур'ёзны экзамен і першы крок у жыцці, таму я хачу яго адзначыць. Калі ты прыйдзеш з экзамену і скажаш, што здаў, атрымаеш вось гэта.— І ён паказаў мне новынавіючкі залаты дукат.— А калі не здасі, лепш не прыходзь дадому, бо будзе твая скура ў рабоце.

Шчасліва праваліўшыся на экзамене, я стаў каля варот гімназіі і задумаўся:

— Выходзіць, што я і дуката не атрымаю, і ў скуру дастану. Гэта ж двойная шкода, трэба неяк звесці яе на адзінарную. Няхай адлупцююць, калі ўжо так трэба, але няхай і дукат дадуць!

З гэтай шчаслівай думкаю я стрымгалоў паляцеў па вуліцы, радасны прымчаўся да бацькі з маткаю, пацалаваў ім рукі і закрычаў:

— Здаў, здаў выдатна!

І ў бацькі, і ў маткі па шчоках пакаціліся слёзы радасці, бацька палез у кішэню, дастаў той самы новынавіючкі дукат і, цалуючы мяне ў лоб, аддаў.

Вядома, потым мне была лупцоўка, аднак я атрымаў і дукат. Бадай, гэта дробязь, я прыгадваю яе толь-

кі таму, што хачу адзначыць: аднойчы я нават за розгі атрымаў ганарар.

Другі раз, ужо ў трэцім класе, да якога неяк дапоўз, я сказаў бацьку, што па арыфметыцы, праз якую я ўсё жыццё пакутаваў, мне патрэбны прыватныя ўрокі. На гэтую справу я запрасіў «выдатніка» з нашага класа, і бацька плаціў яму трыццаць грошаў за месяц. Зразумела, гэта быў мой прыяцель, які вучыўся яшчэ горш за мяне. У час прыватных урокаў мы гулялі з ім у пёркі, а ў канцы месяца дзялілі заробак. Такім чынам я за слабую вучобу зарабляў штомесяц пятнаццаць грошаў, і з гэтымі грашыма мне зусім някепска жылося. Гэта магло і бог ведае колькі цягнуцца, каб на экзамене не выявілася, што і я, і мой настаўнік аднолькава нічога не ведаем у той самай арыфметыцы, якой ён мяне вучыў.

Вось гэтак, праз пень-калоду, ішла мая вучоба, аднак з класа ў клас я неяк пералазіў. Як, нават і цяпер не растлумачу. Адно толькі магу сказаць: усе мы не пераходзілі з класа ў клас, а заваёўвалі клас за класам. Мы былі як рота добраахвотнікаў, перад якой паставілі задачу — не спыняючыся, займаць варожыя траншэі адну за адной. І мы займалі, прасоўваючыся наперад крок за крокам, з надзвычайным напружаннем, з нечуванай адвагай. Баі былі жорсткія, не абыходзілася без параненых і нават тых, хто назаўсёды заставаўся на полі бою, але астатнія, каго не закранулі смяротныя кулі, прабіваліся ўсё далей наперад, адчуваючы, што чым бліжэй да перамогі, тым бліжэй і да большай небяспекі. Не паспелі мы прайсці некалькі ліній прагімназіі, як апынуліся перад магутнай крэпасцю вышэйшай гімназіі, на ўзбраенні якой былі самыя сучасныя сродкі знішчэння гімназістаў. Сцены і вежы яе абараняліся рознымі сіносамі, косіносамі, гіпатэнузамі, катэтамі, каранямі, лагарыфмамі, скланеннямі, спражэннямі і іншымі невядомымі відамі смяротнай

зброі. Можаце сабе ўявіць, колькі смеласці і самаахвярнасці трэба было мець, каб бяззбройным пайсці на штурм такой крэпасці, якой была вышэйшая гімназія.

А мы не пабаяліся: падалі і падымаліся; атрымаўшы раненні, за канікулы падлечваліся і набіраліся сілы на новыя баі; траплялі ў палон і па два гады пакутавалі ў няволі, у адным класе, але пасля напружанай сямігадовай вайны прыйшлі нарэшце да генеральнай бітвы, да выпускных экзаменаў.

Калі вы спытаецеся, як я мог здаць выпускныя экзамены, то ведайце, што ставіце пытанне, на якое адказаць немагчыма. Тое ж самае, каб вы спыталіся: як навучыць слана іграць на мандаліне? На такія пытанні звычайна не адказваюць. Здаровы розум, логіка, маё глыбокае перакананне, усе божыя і людскія законы, правілы гімназіі прадказвалі, што я на выпускных экзаменах павінен праваліцца, аднак вось — не здаўся. Значыць, праўда, кожнае правіла мае выключэнні. Гэта настолькі мудрая думка, што ёй абаранялася і абаранілася перада мною нават адна маладая дзяўчына, якая, наадварот, здалася. Праўда, яна здалася не на такім, як я, экзамене, а на тым, што жыццё вельмі часта дае маладым дзяўчатам, але яна таксама звярнулася да спамянёнай мудрасці: «Я ведаю, што нельга здавацца, што трэба было берагчы рэпутацыю, шанавець гонар. Ведаю, што гэта правіла, аднак кожнае правіла мае выключэнні».

Атрымаць атэстат сталасці — няпростая і нялёгкая справа. Гэты атэстат — афіцыйны дакумент, выдадзены адпаведнымі органамі дзяржаўнай улады, каб пасведчыць сталасць чалавека.

У Бялградзе многія ведаюць забіяку Драгалюба Аўрамавіча-Бертальда, якога адна ўлада саджала ў вар'яцкі дом, а другая выпускала адтуль. Паколькі ўлада ў нас часта мянялася, небараку адно ганялі туды-сюды. Але аднойчы, калі гэткая непаслядоўнасць

зусім абрыдла, Бертальд запатрабаваў ад чарговай улады пасведчанне, што ён разумны. З той пары ён б'е сябе ў грудзі, даказваючы, што ў Сербіі няма болей чалавека, які атрымаў афіцыйнае сведчанне, што ён разумны. Нешта падобнае і ў выпадку з атэстатам, які сведчыць сталасць. Атрымаўшы яго, я лічыў, што з гэтым дакументам можна не баяцца легкадумных учынкаў.

Радасці маёй, безумоўна, не было меры. Я прыбег дадому і пачаў цалавацца з маткай, сястрою, малодшаму брату ад узбуджанасці даў аплявуху, а перад гэтым яшчэ каля школы пацалаваў школьнага служку, які мне нічога не выкладаў і не меў нікага дачынення да таго, што адзначылася атэстатам сталасці. У сваім запале я не мог спыніцца — абняў і пацалаваў суседа-бакалейшчыка, а потым і ўдаву, матчыну сяброўку, закрычаўшы:

— Пані, я ўжо сталы, я сталы!

Са сваімі абдымкамі і пацалункамі не абмінуў я і цырульніка, таму што пасля першых праяўленняў радасці і ўзбуджанасці ўспомніў пра першы абавязак сталага мужчыны — галіцца. Вялікай патрэбы ў гэтым яшчэ не было, аднак галенне, на мой погляд і на погляд усіх выпускнікоў гімназіі, — гэта нейкі вонкавы доказ сталасці.

— Малады пан хоча падстрыгчыся? — спытаўся ў мяне цырульнік з яхіднасцю, уласцівай яго прафесіі.

— Не, хачу пагаліцца! — адказаў я з гонарам і сеў у крэсла, але адразу ж зазлаваўся, што не магу дастаць нагамі да падлогі, што ногі вісяць у паветры.

Мне здавалася, што словамі «Хачу пагаліцца!» я выказаў нешта значнае, быццам бы зрабіў нейкі пералом у жыцці, быццам бы пасля вялікіх намаганняў адчыніў цяжкія жалезныя дзверы, праз якія цяпер выйду на новыя, невядомыя прасторы, быццам бы пераступіў парог, за якім пачынаецца сапраўднае жыццё.

цё. У той момант для мяне словы «Хачу пагаліцца!» здаваліся больш значнымі і рашучымі, чым Цэзаравы «Jacta est alea!»¹.

Між тым, калі цырульнік скончыў галенне і сцёр з мяне мыла, не адбылося ніякіх змен ні на маім твары, ні ў маёй душы. Мабыць, тое невядомае, тое чаканае, што адкрывалася перада мною, тое жыццё, у якое я павінен быў уступіць, было яшчэ далёка, вельмі далёка. Адзінае, што я адчуваў, выходзячы ад цырульніка, было тое, што я паголены і што ў кішэні ў мяне атэстат сталасці.

Я яшчэ не ўсё раскажаў пра сваю вучобу. Потым быў яшчэ універсітэт, аднак гэтую ўстанову мы не лічылі школай, у якой трэба вучыцца: там «слухаюць лекцыі», а гэта, як нам здавалася, лягчэй, гэта можна знесці. Нават калі і застанешся ва універсітэце на які лішні год-другі, гэта не страшна, бо, паступіўшы ва універсітэт, чалавек становіцца «грамадзянінам», а быць «грамадзянінам» год болей, год меней — зусім не цяжка. Часта нават лепей быць грамадзянінам — студэнтам універсітэта, чым паліцэйскім пісарам у Арылі ці малодшым настаўнікам у Брзай Паланцы.

Аднак і пра вучобу ў сярэдняй школе, дзе чалавек траціць найлепшыя свае гады, я таксама не ўсё яшчэ раскажаў. Школа і шлюб — гэта два найважнейшыя этапы ў жыцці чалавека, нездарма ж кажуць: «Хто добра скончыў школу і ўдала ажаніўся, той забяспечыў сабе жыццё». Да таго ж, школа і шлюб маюць шмат агульнага. Так, напрыклад, у школе, як і ў шлюбе, увесь час вучышся, вучышся, але ўсё роўна без надзеі, што нечаму навучышся; у шлюбе, як і ў школе, бываюць строгія і добрыя настаўнікі, цяжкія і лёгкія прадметы; і ў шлюбе, як у школе, можаш атрымаць добрую, а можаш і дрэнную адзнаку; і там і тут нельга

---

¹ Выбар зроблены! (лац.)

пазніцца, а калі цябе няма, абавязкова адзначаць. І ў шлюбе, як у школе, ацэньваюць твае паводзіны; і ў шлюбе, як у школе, можаш не вытрымаць экзаменаў; і ў шлюбе, як у школе, вялікая радасць — канікулы. Адно толькі адрозненне ў тым, што кінець жонку — гэта марудная і доўгая справа, а кінець школу — адна з найкарацейшых працэдур на свеце, а яшчэ розніца хіба што вось у чым: калі чалавек дацягне да канца ў школе, толькі тады ён нечага варты, а калі дацягне да канца ў шлюбе, тады ўжо нічога не варты.

Улічваючы ўсё гэта, я мушу яшчэ шмат старонак у гэтай кнізе прысвяціць вучобе. Спачатку я думаў ісці па парадку ад класа да класа, але як успомніў, колькі мне сілы каштавала, каб перапаўці праз гэтыя класы, прапала ўсялякае жаданне яшчэ раз вяртацца. Лепш зрабіць агляд па прадметах. Так хоць можна будзе з некаторымі прадметамі, да якіх не меў любасці, расквітацца за ўсе пакуты.

Але давайце будзем ісці па парадку, ад пачатковай школы.

ПАЧАТКОВАЯ ШКОЛА

Дзіця першы раз ідзе ў школу і ўжо баіцца, што там яго будуць біць. І дарэмна бацькі стараюцца запэўніць, што гэтага не можа быць. Прадчуванні дзіцячай душы да таго моцныя, што амаль заўсёды спраўджваюцца, а бацькоўскія доказы аказваюцца калі не хлуснёй, дык памылкай. Праўда, настаўнік пачатковай школы, да якога трапіў у рукі я, быў добры, як майскі дзень. Так што дубец, які вісеў пад абразом святога Савы, хутчэй быў нейкай педагогічнай дэкарацыяй, чым інструментам выхавання.

Калі мы зайшлі ў клас, настаўнік размеркаваў нас па росту і рассадзіў па партах. Самыя малыя занялі прыэднія месцы, а за імі па парадку — большыя і больш-

шыя. Гэта пазней нас будуць адрозніваць па ведах, і тады выдатнікі зоймуць пярэдні рад, слабейшыя сядуць за імі, а самых горшых пасадзяць на апошнюю, так званую асліную парту. У той час, калі я вучыўся ў пачатковай школе, асліная парта была ў нейкім сэнсе выхаваўчым сродкам, на яе настаўнік саджаў тых, хто сапраўды нічога не ведаў. Я лічу, што прыдуманая гэта было няблага, бо такім чынам няздольныя думаць прывыкалі да таго, што яны аслы. Цяпер, калі такі парадок забыты, аслы не ведаюць свайго месца і ў жыцці звычайна займаюць першыя месцы.

Рассаджаныя па росту на партах мы тады былі, як семкі ў гарбузе. Усе аднолькавыя, усе безаблічныя і ўсе саплівыя, аднак — хто б мог тады сказаць — тут побач сядзелі: будучы міністр і будучы разбойнік, будучы епіскап і будучы ліхвяр, будучы катаржанін і будучы біржавік-мільярдэр. Якое б шчасце было для чалавецтва, каб тады яшчэ, на малых дзецях, можна было вызначыць, хто кім будзе; а мы б тады, пакуль усе роўныя, добра натаўклі б будучых міністра, епіскапа і біржавіка-мільярдэра.

Спачатку мы нічога не вучылі, настаўнік толькі пытаўся, як нас завуць, а найбольш цікавіўся, чым займаюцца нашы бацькі.

— Хто твой бацька?

— Рамізік.

— Добра, сядай! А твой?

— Каўбаснік.

— А, каўбаснік! Ну дык перадай прывітанне бацьку! А твой?

— Крамнік.

— Крамнік, кажаш? І ты перадай прывітанне бацьку!

Мы спачатку не разумелі, што гэта значыць. Толькі пазней, калі ўжо ведалі прытчу пра добрага і дрэннага сына і заўважылі, што настаўнік, расказваючы

яе, кожны раз мяняе паходжанне героя ў адпаведнасці з тым, чые бацькі адказалі на яго прывітанне, мы пачалі нешта цяміць. Так, напрыклад, калі каўбаснікаў сын прынёс яму неяк чатыры пары каўбас, прытча расказвалася ў такім варыянце:

— Жылі-былі два хлопчыкі — Сіма і Ненад. Сіма, сын рамізніка, быў дрэнны, дурны і непаслухмяны, а Ненад, сын каўбасніка — надзвычай шаноўнага чалавека, шчырага і самаадданага грамадзяніна, натуральна, за прыкладам таты таксама быў добры і разумны хлопчык.

Калі, скажам, сын крамніка-зяленіўшчыка не падрыхтаваўся да ўрока, але таго дня ці напярэдадні прынёс дваццаць качаноў капусты і тры вянкi цыбулі, тады настаўнік ушчуваў яго:

— У цябе, сыноч, разумны і паважаны бацька, дык трэба, каб і ты быў такі самы. Сёння я табе дарую, але глядзі, на заўтра вывучы! І перадай прывітанне бацьку!

А сына далакопа, калі той не ведаў урока, настаўнік дакараў так:

— З цябе, сынку, нічога не выйдзе, ніколі. І родны твой бацька не выкапае табе магiлы, бо ты на шыбеніцы скончыш!

Нашы поспехі ў вучобе і адзнакі па паводзінах залежалі ад таго, кім быў бацька. Так, найлепшым вучнем лічыўся сын каўбасніка, за ім ішоў сын мясніка, затым сын бакалейшчыка, сын зяленіўшчыка (і то пасля таго толькі, як апрача зеляніны пачаў прыносіць курэй і індыкоў), а на апошніх партах заселі сыны далакопаў, рамізнікаў, музыкаў і ўвогуле дзеці тых бацькоў, якія мелі непрадукцыйны занятак.

Спачатку і мой бацька, гандляр, лічыўся чалавекам з непрадукцыйным заняткам, а таму я быў дрэнным вучнем. Але занёсшы тройчы (на каляды, на вялікдзень і на Новы год) настаўніку па невялічкім бе-

лым канверціку, перайшоў на першую парту, а ў вядомай прытчы ўсе пачулі:

— Жылі-былі два хлопчыкі — Сіма і Ненад. Сіма, сын рамізніка, быў дрэнны, дурны і непаслухмяны, а Ненад, сын гандляра...

Скончыўшы пачатковую школу, мы маглі нават падлічыць, колькі гэта каштавала кожнаму з нас. За тое, што навучыліся чытаць і пісаць, аддалі: Сіма Янкавіч — 380 яек, Пера Вукіч — дзве пары гусей, пяць пар куранят і 140 яек, Міленка Пурыч — 100 качаноў капусты, семнаццаць вялкоў цыбулі і дзесяць пар цялячых ножак на квашаніну, Янка Попавіч — 294 пары каўбас, чатыры кумпякі, чатыры вантрабянкі, два кавалкі сала і адзінаццаць кілаграмаў вэнджаных рэбраў.

Гэта была, так сказаць, вартасць пачатковай адукацыі, пераведзеная ў матэрыяльную форму. Шкада, што цяпер няма ўжо той ідыліі ў адносінах паміж настаўнікамі і вучнямі, а таму і няма ніякай меры, каб вызначыць адукацыю, і бадай што таму непісьменнасць у нас гэтак высока цэніцца.

У пачатковай школе мы вывучылі «Отча наш», азбуку і лічбы да ста.

«Отча наш» мы ведалі на памяць і пры адказе прамаўлялі, як таямнічы зварот, — прыкладна так, як варажбітка свае замовы, не ведаючы, што гэта значыць. З малітвай, якой не разумелі, мы і звярталіся ўсе ў адзін голас кожны дзень да бога. Што мы не разумелі, гэта яшчэ нічога, але я ўпэўнены, што і сам гасподзь бог, якога мы турбавалі, не разумеў, а таму, каб мог, забараніў бы тое мармытанне, якое мы лічылі малітвай. Што да азбукі, дык з ёю было непаразуменне. Я, калі пачынаў вучыцца, застаў яшчэ трыццаць дзве літары. Але неўзабаве дзве літары зніклі¹, і,

---

¹ Маецца на ўвазе рэформа, якую правёў Вук Караджыч. У выніку яе былі скасаваны «ер»-ы — Ї і Ъ.

памятаю, з-за гэтага наш настаўнік страшэнна злаваўся. Мы не ведалі, ці гэтыя дзве літары ўкраў нехта з вучняў, і скажам, праглынуў, ці то яны ўпалі з настаўнікавага стала, а вартаўнік, падмятаючы, не заўважыў і выкінуў на сметнік, а можа, настаўнік замкнуў у сваёй шафе і не хацеў нам іх паказваць.

Потым мы зразумелі, у чым справа, і вось якім чынам. Адночы настаўнік растлумачыў нам, што ў людзей па трыццаць два зубы. Колькасць зубоў супадала з колькасцю літар у сербскай азбуцы, і таму наша дзіцячая фантазія звязала іх: нам здавалася, што кожная літара вісіць на адпаведным зубе. Зубы, паводле нашых уяўленняў, выконвалі тую самую функцыю, што і клавiшы ў раялі. Напрыклад, Срэтан Алексіч, наш таварыш, які аднолькава вымаўляў чатыры розныя гукі і не мог іх адрозніць, перад настаўнікамі апраўдваўся тым, што ў яго выпалі тры зубы, а гэта значыла, што з яго клавiатуры выпалі тры клавiшы, і адну, якая засталася, ён вымушаны скарыстоўваць на ўсе гэтыя гукі. А калі настаўнік дадаў яшчэ, што ў сапраўднасці чалавек да поўнай сталасці карыстаецца трыццаццю зубамі, а два зубы мудрасці вырастаюць намнога пазней за ўсе астатнія, мы яшчэ болей упэўніліся: гэтыя дзве літары настаўнік хавае, бо на іх няма зубоў.

А так з азбукай мы не мелі цяжкасцей. Безумоўна, у гэтым была вялікая заслуга настаўніка, які працаваў на ўласнай методыцы. Ён, напрыклад, пытаўся:

— Мілан, ты бачыў калі-небудзь жабу?

— Бачыў, пан настаўнік!

— І запомніў яе?

— Запомніў!

— У яе, значыць, зверху галава, знізу хвост, а па баках чатыры нагі, дзве выцягнутыя наперад, а дзве назад?

— Ага!

— Вось гэтак! — і маляваў на дошцы крэйдай лі-

тару «Ж», якая нам здавалася сапраўды падобнай на жабу з галавой, хвостом і чатырма нагамі. Дзякуючы такой metodyцы, літару «Ж» мы запамнілі адразу і назаўсёды.

Настаўнік знайшоў параўнанні для ўсіх астатніх літар: Б, напрыклад, нагадвала булаву, якой цыганы б'юць па барабане, Г — шыбеніцу, О — дзірку, Ш — плот вакол сліўняку, Х — козлы, на якіх пілююць дровы, У — стаяк да ражна, на якім смажаць ягнят ці парасят, Т — вешалку на адзенне, Д — турэцкі нужнік, а Ф — вартаўнікову жонку цётку Персу, якая ў школьным калідоры на нас штодня крычала, заўсёды ўпёршы рукі ў бакі, а таму сапраўды была як літара «Ф».

Сваёй metodyкай настаўнік карыстаўся не толькі тады, калі трэба было вывучаць літары, але і пазней.

— Напішы, Іване, слова «бог»!

Іван, вядома, не можа ўцяміць, чаго ад яго хочучь, і тады настаўнік дадае:

— Булава, дзірка, шыбеніца.

І да вучня адразу даходзіць, ён запісвае слова на дошцы.

— А цяпер ты, Пера, напішы слова «дуд»!¹

Пера таксама не можа ўспомніць, як гэтае слова пішацца, але яму на дапамогу зноў прыходзіць настаўнік:

— Уяві сабе ягнятка на ражне паміж двума турэцкімі нужнікамі.

І Пера таксама запісвае тое, што трэба.

Вось так мы вучылі і нарэшце вывучылі азбуку.

З лічбамі таксама асаблівых цяжкасцей не было. Каб мы зразумелі, што значыць адзін, настаўнік паказваў нам свой палец, два — два пальцы і так па парадку, аж пакуль не дайшоў да пяці пальцаў на ад-

---

¹ Шаўкоўніца, туюнік.

ной і чатырох на другой руцэ. Але тут выйшла заміна. Асабліва цяжка было настаўніку давесці да нашага разумення, што такое нуль. Ён спрабаваў і так, і гэтак, ды ўсё марна — ці то ў яго не выходзіла, ці то мы не маглі зразумець яго так, як трэба.

— Нуль, дзеці,— гэта нічога, але можа быць і нешта. Хоць сам ён нічога не варты, нават і нюху табакі, аднак калі яго паставіць пасля адзінкі, будзе дзесяць, а пасля двойкі — тады дваццаць. Чаму так, бог святы ведае, але гэта так! А растлумачыць яго значэнне нялёгка! Вось, напрыклад, жанчына... скажам, мая жонка. Пакуль не выйшла за мяне замуж, яна была ніхто і нішто, а стаўшы каля мяне, яна ўжо пані настаўнічыха! Так?

— Так! — адказвае ўвесь клас.

Натуральна, што з гэтага часу мы ўсіх жанчын лічылі нулямі, а кожную пару пасля шлюбу дзесяткай, у якой пані — заўсёды нулі, а іхнія мужы — значныя лічбы. Мы ў сваёй дзіцячай фантазіі пайшлі нават далей і да кожнай пары падбіралі адпаведныя лічбы. Напрыклад, акруговы начальнік са сваёй жонкай — гэта 90. Прычым, у нашых азначэннях не было адвольнасці, і такую вялікую лічбу мы выбралі не з-за яго высокай пасады. Проста з дзевяткай пан акруговы начальнік меў вялікае падабенства: у яго былі кароткія і тонкія ножкі, па-над якімі жывот, грудзі і галава зліваліся ў адно цэлае, накшталт бочкі, якая ўсім сваім цяжарам цягне наперад. Доктару з жонкай вельмі пасавала 70, бо ў худым абліччы нашага лекара над тонкай, нібы ножка ў сямёркі, фігурай далёка ўперад вытыркаўся адзін з тых насоў, якія калісьці, не замачыўшы, перавезлі яго прабацькі з-за Чырвонага праз Іанічнае мора ў Еўропу і тут няблага акліматызавалі. Дырэктар гімназіі з пані дырэктарыхай, на наш погляд, былі 10, і нават не таму, што гэты педагог найчасцей ставіў сваім вучням адзінкі, а таму што ён быў

просты і сухі, як тэлеграфны слуп. Лічбай 50 мы азначылі дырэктара банка з яго пані. На пяцёрку выбар прыпаў таму, што ў пана дырэктара банка жывот быў не пукаты, а нібы ўвагнуты — зусім як у лічбы 5. Вось па такой сістэме мы кожнай дзесятцы знайшлі адпаведную пару, адно нас бянтэжыў пратапоп, які ў расе здалёк нічым не адрозніваўся ад сваёй жонкі, яны ўдваіх былі нулямі.

Гэтымі параўнаннямі мы паспяхова карысталіся на ўроках. Скажам, выклікае настаўнік да дошкі і задае напісаць лічбу 70. Табе дастаткова ўспомніць пра доктараў нос — і ўсё ў парадку.

Усё ішло гладка да той пары, пакуль настаўнік не напісаў на дошцы лічбу 100. Убачыўшы яе, мы страшэнна збянтэжыліся, бо гэткай палігаміі зразумець ніяк не маглі.

— Здаецца, не разумееце, — сказаў настаўнік, адчуваючы ўсю складанасць сітуацыі, у якую ён нас паставіў. — Я так і думаў. Аднак тут няма нічога дзіўнага! Ёсць нават і такія лічбы! — тут ён узяў крэйд у і напісаў на дошцы: 7 000 000.

І мы зусім сумеліся. Нам, недасведчаным у жыцці з усімі яго светлымі і цёмнымі бакамі, умомант стаў агідны доктар, якога мы ўявілі з гэткай гарэмам. А настаўнік тым часам стараўся раскласці па паліцах усё значэнне лічбы 100 наступным чынам:

— Адзінка — гэта, скажам, муж. Так?

— Так! — хорам адказваў клас.

— Вось гэты, першы нуль — яго жонка. Так?

— Так!

— А вось гэты, другі нуль — яго сваячка, жончына сястра, якую яны часам бяруць з сабою на праходкі. Цяпер разумееце?

— Разумеем!

Мы крычалі, што разумеем, аднак, шчыра кажучы, не разумелі нічога. І на гэта меліся аб'ектыўныя пры-

чыны: можна дапусціць, што акрамя жонкі ў чалавека будзе якая-небудзь адна сваячка, але на каго падобны стане, напрыклад, грэшны дырэктар банка і без таго з упалым жыватом, калі возьмецца цягаць пры жонцы яшчэ і пяцярых сваячак? Ці не на старэнькі буксірчык, які вось-вось заглухне, цягнучы супраць цяжэння шэсць баржаў?

Усе гэтыя думкі не давалі нам спакою, але павінен прызнаць, што яны памаглі нам вывучыць не толькі літары, а нават і лічбы, і такім чынам далі магчымасць скончыць пачатковую школу.

А цяпер — у гімназію!

ЗАКОН БОЖЫ

Вывучаючы закон божы, я ўсё больш рабіўся бязбожнікам. Магчыма, гэта адбылося таму, што законавучыцель, які выкладаў хрысціянскую навуку, так не па-хрысціянску лупіў нас, што я нават цяпер, слухаючы ў царкве казань пра хрысціянскую міласэрнасць, азіраюся ва ўсе бакі, бо баюся, каб мітрапаліт часам не з'ездзіў па мне крыжам або дыякан кадзілам. Гэта, між іншым, яшчэ адзін доказ таго, што ўражанні дзяцінства назаўсёды застаюцца ў душы.

Ці ж забудзешся, напрыклад, як з-за сямі худых кароў цябе лупцавалі тоўстым дубцом — такім, што пра тлустых кароў ты нават заікнуцца баяўся. А колькі крыві мне сапсавалі Марыя і Магдалена. З-за апошняй, з-за Магдалены, я аднойчы мусіў зняць штаны перад усім класам, легчы на лаву і вытрымаць дваццаць розаг па голым целе. З той пары ўва мне пасяліўся такі страх, што ніколі ў жыцці пазней, сустрэўшы жанчыну, якую звалі Магдалена, я не смеў пры ёй зняць штаны.

Былі, праўда, і лёгкія ўрокі. Так, напрыклад, мне вельмі падабаліся Адам і Ева. Магчыма, за іх найў-

насць, а можа, і таму, што першы грэх жанчыны ўвогуле прыемная справа. Аднак калі Адам з Евай былі сімпатычныя людзі, дык іхнія дзеці прынеслі мне страшныя пакуты. За вядомую фірму «Каін і Авель» мяне білі тройчы. Першы раз за тое, што я сказаў, быццам Авель забіў Каіна, другі раз за тое, што назваў і Каіна і Авеля апосталамі, а трэці... трэці нават не помню, здаецца, за тое, што сказаў, быццам Каін прадаў Авеля егіпецкім гандлярам за трыццаць сярэбранікаў.

На экзамене, як вы разумееце, з мяне папасмяяліся. Старшыня камісіі, схапіўшыся за живот і ўскліваючы, крычаў: «А каб на цябе д'ябал, хлопча! Гэтак я даўно не смяўся!» А заканаўчыцель тройчы ўскок ваў і замахваўся на мяне кулаком, але кожны раз муціў стрымацца, улічваючы святочнасць моманту, і толькі праз зубы шыпеў нешта пра маю маці, а можа, і пра бацьку.

Зразумела, збіўшыся адзін раз, я блытаў і ўсё далей. Нават калі мне задалі лёгкае і прыемнае пытанне пра Адама і Еву, спецыяльна, каб выратаваць, і гэта не памагло. Я пачаў так:

— Адам і Ева былі першыя людзі... першыя людзі... Адам быў першы мужчына, а Ева была першая жанчына. І яны, як першыя людзі, жылі ў раі. Жылі добра, але аднойчы Адам укусіў Еву... укусіў Еву, і бог за гэта перабіў яму рабро...

Далей, на пацеху старшыні камісіі, усё ішло гэтаксама, навыварат. Я перамяшаў Стары і Новы заветы так адмыслова, як умелы шулер дзве калоды картаў. Выкладчык закону божага двойчы перабіваў мяне, але старшыня камісіі патрабаваў, каб я адказваў далей, звяртаючыся пры гэтым да астатніх:

— Няхай адказвае, не перашкаджайце, калі ласка, дайце пасмяяцца!

А я тады пасадзіў дванаццаць апосталаў у Ноеў каўчэг; пра Садом і Гамору сказаў, што гэта два свя-

тыя храмы, у якіх Ісус паспяхова выконваў заповедзь: «Палюбі блізкага свайго»; пра Хрыста яшчэ дадаў, што ён прабыў сорок дзён у чэраве ў кіта, рыхтуючыся да сваёй боскай дзейнасці; паводле маіх слоў выходзіла, што дзесяць заповедзяў божых Іуда прадаў на гары Арарат, а калі мне задалі пытанне, што я ведаю пра Пілата, я адказаў, што Пілат, Майсееў сын, нарадзіў вялікае племя, а калі скончыў гэтую справу, вымыў рукі.

Між іншым, я і дагэтуль не разумею, што ў маіх адказах такога смешнага і чаго гэтак рагатаў старшыня камісіі. У хрысціянскай навуцы я — а дарэчы, і многія іншыя хрысціяне як калісьці, так і цяпер — бачыў проста збор розных дзіўных прыгод, а таму і не знаходжу страшнага грэху ў тым, што гэтыя прыгоды перамешваюцца, як тады на экзамене. Акрамя таго, я не думаю, што болей пра хрысціянства ведае той, хто ўсе прыгоды расказваў так, як яны запісаны.

Аднак, паклаўшы руку на сэрца, я павінен прызнацца, што наш выкладчык закону божага спыняўся не толькі на біблейскіх гісторыях. Ён настойліва спрабаваў пранікнуць у сутнасць Хрыстовага вучэння, і менавіта праз гэтую сутнасць мы ледзь былі не загінулі ўсе да аднаго. Адноўчы ён доўга і падрабязна тлумачыў, на чым грунтуецца Хрыстова вучэнне. І мы яго вельмі ўважліва слухалі, а дакладней, уважліва сачылі за яго рукамі, баючыся, што каго-небудзь ён усё ж такі трэсне.

А на наступным уроку веравучыцель пачаў правяраць, што мы зразумелі.

— Які першы асноўны прынцып Хрыстовага вучэння? — папытаўся ён у першага, хто папаўся яму на вочы.

Той небарака ўстаў і маўчыць, нібы вады ў рот набраў. Пан веравучыцель, ледзь стрымліваючы злосць, паўтарыў пытанне.

Вучань і далей маўчаў гэтак жа зацята, як першыя хрысціяне перад судом тыранаў-мнагабожцаў.

— Які першы асноўны прынцып Хрыстовага вучэння, ёлупень? — пытаецца раз'юшаны выкладчык, а пальцы яго самі сціскаюцца ў кулакі.

І калі вучань усё роўна не адказаў, ён выгукнуў сам:

— Міласэрнасць! — і так гваздануў хлопца па галаве, што ў таго іскры з вачэй пасыпаліся.

Потым багаслоў спытаўся ў другога:

— Скажы мне, які другі асноўны прынцып Хрыстовага вучэння?

Хлапчына скрабе за вухам і спрабуе па руках выкладчыкавых рук вызначыць, з якога боку яго лясне другі асноўны прынцып Хрыстовага вучэння.

— Любоў да блізкага, асіла! — зароў зноў сам багаслоў, не пачуўшы адказу, а гаротнік-вучань тым часам абмацаў свой твар, правяраючы, ці прынцып любові да блізкага не афарбаваны ў чырвоны колер.

Трэці вучань, зразумела, таксама маўчаў, калі ў яго пыталіся пра трэці асноўны прынцып Хрыстовага вучэння.

— Велікадушнасць, — недавярак, а табе — велікадушнасць! — закрычаў выкладчык хрысціянскай навукі і так пацягнуў хлопца за вушы, што, здавалася, яны вось-вось дастануць да пояса.

Усе астатнія сядзелі, як мышы пад мятлою. Нас у класе было трыццаць чатыры душы, і каб Хрыстова вучэнне выпадкова мела трыццаць чатыры асноўныя прынцыпы, усе мы маглі загінуць, як першыя хрысціянскія пакутнікі, кінутыя на арэну на волю і літасць дзікіх звяроў.

Вось у якіх абставінах я стаў прыхільнікам мнагабожжа і вельмі шкадаваў, што мы не засталіся ў той веры. Па-першае, чым больш багоў, тым менш асноўных прынцыпаў. Па-другое, калі багоў многа, яны не

такія небяспечныя, як адзін-адзіны. І трэцяе: калі б захавалася многабожжа, у гімназіі не вывучалася б хрысціянская навука.

СЕРБСКАЯ МОВА

— Гэта ты той самы асёл, што мінулы раз нічога не ведаў?

— Ага, гэта я! — адказваю я, рады, што настаўнік так добра мяне запомніў.

— А ці не ў тваім сшытку бачыў я вялізную кляксу, якую вы між сабою называеце свіннёю?

— У маім! — пацвярджаю я і яшчэ болей радуся, што настаўнік так добра мяне запомніў.

— І я абяцаў, што пакараю цябе, калі ты і далей будзеш такі няўважлівы і нехайны?

І гэта я пацвярджаю, але ўжо без асаблівай радасці, а ён бярэ ручку, ставіць мне адзінку, пры дапамозе бездакорна пабудаванай граматычнай канструкцыі пасылае за дошку і ставіць на калені.

— Будзеш стаяць да канца ўрока і вучыць скланенне зваротных займеннікаў. Калі вывучыш, скажы, тады я перапраўлю табе адзнаку і здыму пакаранне.

Але такое праклятае скланенне вывучыць няпроста, і я прастаяў на каленях да самага званка.

Ад скланенняў у нас заўсёды галовы пухлі. Ніколі, мусіць, не забудуся, як пакутаваў я, калі стараўся запомніць пяты склон назоўніка «сабака». Усе астатнія неяк лягчэй ішлі, а гэты пяты адзіночнага ліку (напаўжывы клічны) ніяк не запамінаўся, і сам утварыць я яго таксама не ўмеў.

З гэтым клічным склонам не адзін я не мог разабрацца, усе ў ім блыталіся. Мой большы брат, у той час ужо старшакласнік, здаецца, і правучыўся нямала, а ўсё роўна не ведаў — мабыць, праскочыў, не сутыкнуўшыся з гэтым назоўнікам; меншы брат сказаў, што

пяты склон ад сабакі — гэта шчаня. Бацька не мог сказаць нічога, бо граматыка не мае ніякай сувязі з гандлем, тут нават дзейнічае адваротнае: чым менш граматыкі, тым больш заробку.

Спытаўся я і ў нашага суседа бакалейшчыка, спярша растлумачыўшы яму, што такое пяты склон. А ён мне адказаў:

— Я, калі клічу сабаку, крычу: «Цю, цю, цю!», а калі праганяю, крычу: «Пайшоў вон!» А што да склонаў, дык бог іх ведае, якія яны тут.

Аднойчы, калі ў нас на вячэры быў пан пратапоп, я, верачы ў яго вялікую вучонасць, адважыўся папрасіць дапамогі ў гэтага вучонага чалавека. Але ён таксама разгубіўся і нічога не змог растлумачыць.

— Пяты склон... пяты склон... — паўтарыў ён задуменна, стараючыся перад нашай сям'ёю не страціць аўтарытэту вучонага чалавека. — А колькі склонаў вывучаеце вы?

— Сем.

— Сем? — здзівіўся пратапоп. — О, гэта многа, за надта многа!

— Многа! — уздыхаю і я.

— Незразумела нават, — звяртаецца пратапоп да маіх бацькоў, — на што ім гэтулькі склонаў. Гэта проста прафесарскія дурыкі. Вазьміце, напрыклад, Нямеччыну — якая ўжо вялікая і магутная краіна, аднак абыходзіцца чатырма склонамі. А Францыя, Англія — таксама вялікія і магутныя краіны, а маюць не больш за чатыры склоны. А што такое мы? Маленькая, на некалькі акруг краінка — і на табе, сем склонаў! На што, скажыце, калі ласка, напускаюць туману? Ажно злосць бярэ!

Гэткія меркаванні разумнага чалавека, безумоўна, сучаснылі мяне, але ад выкладчыка сербскай мовы яны не давалі ратунку. Настаўнік неадступна патрабаваў, каб я ўтварыў пяты склон ад назоўніка «сабака», а я

яму адказваў зацятым маўчаннем. Між іншым, гэта толькі адзін выпадак праяўлення той рысы, якая мяне вылучала з маіх таварышаў. А тое, што наш настаўнік з глузду з'ехаў на склонах, відаць па выпадку з маім аднакласнікам Станоем Стамболічам. Неяк апоўдні, а гэта было ў вялікі пост, ён падняў руку і папрасіўся:

— Пан настаўнік, можна да двара?

— Скажы, Стамболіч, правільна, чаго ты хочаш — тады пушчу,— адказвае настаўнік.

Стамболіч збянтэжыўся, нецярпліва патаптаўся на месцы і ў адчай паўтарыў:

— Пан настаўнік, можна выйсці да двара?

— Скажы правільна — тады пушчу.

Стамболіч пачаў чырванець, паецць і курчыцца ці то ад склонаў, ці то ад той патрэбы, якая вымусіла прасіцца з класа. Таварышы шэптам падказвалі, але Стамболіч ніяк не мог разабраць што. Ён стаяў чырвоны, спацелы і прытупваў, а потым падняў адну нагу і абкруціў ёю другую. Нарэшце падказка дайшла да неба-ракі і ён заверашчаў:

— На двор!

— Вось цяпер правільна. Можаш ісці! — дазволіў настаўнік.

— А, цяпер ужо позна! — з крыўдай, але ўжо спакойна, адказаў Стамболіч.

Нагараваліся мы не толькі з склонамі. У граматыцы хапала і другіх крукоў ды цвікоў, аб якія, калі не быць уважлівым, можна не толькі абдзерціся, але і накалоцца.

Нямала, напрыклад, слоў, падобных да капрызных і натурыстых жанчын. Ім абы толькі ўборы мяняць. Гэта не выпадковае параўнанне. Вывучаючы граматыку, я заўважыў, што гэтая навука мае шмат жаночых прыкмет ці, калі хочаце, жанчыны маюць пэўныя граматычныя прыкметы. Я не буду спыняцца на неазначальнай форме і загадным ладзе дзеясловаў, пра якія

можна сказаць, што яны выключна жаночыя па ўжытку. Я маю на ўвазе, што каля кожнай жанчыны, як каля назоўніка ў граматыцы, можа знаходзіцца яшчэ нейкі член, і па ім няцяжка вызначыць, якога роду жанчына. А яшчэ я хацеў адзначыць, што ў жанчын, як і ў назоўнікаў, ёсць здольнасць змяняцца, і яны змяняюцца пры кожным новым склоне.

Трапляюцца словы, якія паводзяць сябе, можна сказаць, фрывольна — могуць з'явіцца ў любым выглядзе. Бывае, напіша настаўнік на дошцы слова «чорнае», а пасля пачне выпісваць нейкія формулы і сыпаць незразумелыя тлумачэнні: «Стараславянскі «он» перад глухім «юс» пераходзіць у новаславянскі...» альбо: «Юс» ператвараецца ў «цыс», «цыс» ператвараецца ў «біс»...» — і ў канцы «чорнае» ператвараецца ў «белае».

Памятаю, як аднойчы выкладчык сербскай гісторыі сваю лекцыю закончыў словамі: «У 1330 годзе ў бітве пад Белбуждам, калі загінуў балгарскі цар Міхайла, праславіўся малады сербскі кароль Душан. Горад Велбужд, пад якім адбылася гэтая бітва, цяпер называецца Чустандзіл. Як слова Велбужд можа стаць словам Чустандзіл, гісторыя не растлумачыць, а вось граматыка можа растлумачыць і гэта».

Выкладчыкі граматыкі ў гэтым кірунку пайшлі так далёка, што яшчэ да Варанцова маглі ператварыць пеўня ў курыцу і наадварот, а таму не дзіўна, што я, гэтаксама як і мае таварышы, вяртаўся ад дошкі з упэўненасцю, што атрымаў чацвёрку, а яна — «юс» у «он», «он» у «ер» і г. д. — у канцы чвэрці ператваралася ў двойку.

Нямала клопатаў і пакут было ў нас ад гэтых зменных слоў, але яшчэ болей ад розных знакаў прыпынку, якія, мусіць, і выдуманы на тое, каб нарабіць як мага больш блытаніны. Гэтыя кропкі, коскі, пыталнікі, клічнікі і яшчэ цэлая куча розных знакаў, якія

няшчасны гімназіст павінен ведаць, дзе паставіць, хутчэй за ўсё ніколі ў жыцці не спатрэбяцца. Я нават цяпер ведаю аднаго чыноўніка — у свой час мы разам з ім вучыліся — які скардзіцца, што граматыка толькі збівае яго з панталыку.

— Ты вазьмі толькі гэтыя знакі, — казаў ён мне аднойчы. — Я раней пісаў, пісаў і пісаў — нанізваў словы, як жанчына каралі. Ды што могуць аздобіць каралі з кропак і косак? Я нічога не маю супраць клічніка, ён бывае патрэбны. От калі пішаш часам да якога-небудзь начальніка, тады і паставіш яго. Але наш сакратар так далёка зайшоў, што гэты самы клічнік ставіць нават у канцы зварота: «Ты асёл!» А мне здаецца, што ў гэтым выпадку кампраметуецца не толькі знак, але і ўся граматыка, бо калі нехта асёл, гэта яшчэ не значыць, што ён асёл граматычна.

Вядомы таксама выпадак, калі камандзіру пагранічнага атрада яго начальнік аддаў назад рапарт і загадаў абавязкова расставіць знакі прыпынку. Справа ў тым, што з рапарта немагчыма было нават разабраць, хто загінуў у баі на граніцы — ці то атаман кантрабандыстаў, ці то сам камандзір, які падаў рапарт. Загад начальніка трэба выконваць, а камандзір-пагранічнік разгубіўся, бо ніколі не меў павагі да нейкіх там кропак і косак, можна сказаць нават, што ставіўся да іх варожа. Ён і гэты раз лепш цэлую ноч біўся б з кантрабандыстамі — няхай іх будзе нават дваццаць пяць чалавек — чым расстаўляць такую самую колькасць кропак і косак. Каб усё ж такі выкруціцца з нечаканай цяжкай сітуацыі і выканаць загад, ён узяў чысты аркуш паперы, паставіў на ім дзесяць кропак і пятнаццаць косак і прыклаў да старога рапарта. А начальніку перадаў усё гэта з просьбай расставіць знакі як трэба, а калі застануцца лішнія, няхай робіць з імі што хоча.

Дзіўна, што ад кропак і косак гэтулькі непрыемнасцей, бо я добра памятаю, як наш настаўнік тлума-

чыў, што няма тут нічога складанага — усё вельмі проста.

— Уявіце сабе, — казаў ён нам, — што цягнік павінен прайсці шлях ад Бялграда да Ніша. Добра. Калі пройдзе гэты шлях, дойдзе да Ніша, значыць, ён выканае тое, што хацеў. У яго была думка прайсці ад Бялграда да Ніша, і ён яе закончыў. А кожная закончаная і выказаная думка — гэта сказ. Цягнік у канцы сваёй думкі спыніўся і далей не пайшоў, а гэта значыць, што і ў канцы сказа трэба сказаць: «Стой, хопіць!» Дык вось гэтае «Стой!» абазначаецца кропкай. Кропка ставіцца ў канцы сказа! Зразумела?

Аднак цягнік не можа зайсці з Бялграда аж у Ніш, каб нідзе не спыніцца, таму што гэта вельмі доўгі шлях. Ён прапускае сустрэчныя цягнікі, набірае і выпускае пасажыраў на станцыях, акрамя таго, недзе трэба заправіць паравоз вадою, загрузіць ці выгрузіць багаж. Як бачыце, цягніку абавязкова трэба спыняцца і стаяць — у адным месцы больш, а ў другім менш, каб толькі мог злезці або залезці пасажыр. Значыць, на шляху цягніка ёсць большыя і меншыя станцыі, прыпынкі. Кожная вялікая станцыя, дзе цягнікі прапускаюць адзін аднаго, дзе ёсць буфет, каб пасажыры маглі падмацавацца, — гэта вам кропка з коскай, а прыпынкі на хвіліну — гэта вам коскі.

Такім чынам, вялікі сказ можа складацца з некалькіх меншых сказаў, якія аддзяляюцца адзін ад аднаго кропкай з коскай, а меншыя таксама маюць звычайна некалькі косак, каб можна было перадыхнуць. Цяпер вы разумеце?

Безумоўна, мы адказвалі, што разумеем, але, мабыць, не разумелі нічога, бо пасля ўрока вялі між сабою такія размовы:

— А ці кропка ў Нішы, на канцы шляху, большая за кропкі ў Младэнаўцы і Чупры? — пытаўся Жыўка Яніч.

— Цікава, а там, дзе кропка з коскай, паспяваюць з'есці і салату, і суп, і мяса ці толькі булачку? — разважаў Стэва Радойчыч.

А Ёвіца Станкавіч даводзіў:

— Калі там, дзе сустракаюцца цягнікі, ставіцца кропка з коскай, дык тады кожны цягнік мае сваю кропку з коскай, а значыць сустракаюцца дзве кропкі і дзве коскі — нашага і сустрэчнага цягнікоў!

Пра клічнік і пыталнік настаўнік тлумачыў нам яшчэ прасцей, даходлівей, але пазней, у жыцці, высветлілася, што гэта не зусім правільнае тлумачэнне. Паводле яго слоў, напрыклад, пыталнік трэба ставіць пасля пыталных сказаў, а вось у жыцці пад пытанне могуць ставіцца многія словы: прыстойнасць, каханне, патрыятызм, высакароднасць, дабрадзеінасць, вернасць, сяброўства і г. д., незалежна ад таго, у канцы ці ў сярэдзіне сказа яны стаяць. Увогуле, пыталнік у жыцці можна ставіць усюды, дзе захочацца, і, паверце, нідзе ён не будзе лішні. Пачынаючы ад нараджэння і канчаючы смерцю, кожная з'ява ў жыцці чалавека пад гэтым знакам.

Што да клічніка, дык у жыцці ён найчасцей ужываецца ў пракламацыях, на партыйных сходах і тады, калі прызнаюцца ў каханні, і таму яго значэнне мы зразумелі вельмі хутка.

Двукроп'е як знак прыпынку мы пачалі засвойваць, калі прыйшла пара вывучаць фізіку, навуку, якая ўся складаецца з розных А, В, С. Кожны закон, кожнае азначэнне маюць свае А, В, С. Стане выкладчык на кафедры і пачне выводзіць:

— Так і так, таму і таму, з таго гэта... — А потым дадае: — Такім чынам: А) гэта і гэта; В) гэта і гэта; С) гэта і гэта.

Вось мы і запомнілі, што пасля «такім чынам» заўсёды стаіць двукроп'е.

Кропка з коскай — нейкі гермафрадыцкі знак: і не

кропка, і не коска. Дзе б яго ні паставіў, ён нічога не мяняе. Адзін мой прыяцель, Ілья Сушыч, ставіў кропку з коскай пасля свайго прозвішча ў подпісе, і гэта, уявіце сабе, не здавалася недарэчным.

Шматкроп'е — гэта знак, які паказвае, што думка не закончаная. Мы ніяк не маглі зразумець, як гэта можа быць: калі ты ўжо пачаў, дык закончы. Каб спыталіся ў настаўніка, ён, напэўна, нам растлумачыў бы так:

— Цягнік выйшаў з Бялграда ў Ніш, але пад Сталачам адбылося крушэнне — трое мёртвых, адзінаццаць пакалечаных, і цягнік далей ісці не можа. Вось гэта незакончаная думка, і ў такім выпадку не абысціся без шматкроп'я!

А такіх здарэнняў, як чыгуначныя катастрофы, у жыцці шмат, і таму знак шматкроп'я сапраўды можа быць вельмі карысны. Ну, напрыклад, злодзей залез у банк, а яго падпільнавала паліцыя — вось вам і незакончаная думка, якую трэба абазначыць шматкроп'ем. Або, скажам, хлопец прызнаецца ў каханні сваёй прыяцельцы-студэнтцы, ужо абняў, а тут выйшаў бацька дзяўчыны — і гэта незакончаная думка, якую трэба абазначыць шматкроп'ем. Ці яшчэ: палюбоўнік прыходзіць да маладой жанчыны, упэўнены, што яе мужа дома няма і быць не павінна, аднак муж з'яўляецца якраз у той момант, калі маладая пані залезла на калені да распаленага палюбоўніка. І тут думка незакончаная, праўда, такія сказы ў жыцці могуць канчацца і шматкроп'ем, і некалькімі клічнікамі.

Вось якія веды па пунктуацыі вынеслі мы з школы і дапоўнілі потым у жыцці.

А каб прымусіць нас як мага болей паламаць галовы, настаўнікі, пасля тумачэння, часта задавалі нам розныя пісьмовыя практыкаванні і сачыненні, у якіх мы вучыліся выказаць свае думкі і карыстацца рознымі знакамі.

Нашы сачыненні амаль заўсёды былі, акрамя ўсяго астатняга, за пацеху настаўнікам, якія на перапынках, сабраўшыся ў канцылярыі, чыталі іх уголас і да слёз смяяліся. Звычайна гэтыя творы па стылі нагадвалі любоўныя пісьмы, якія пасылаюць камінары кухаркам, прашэнні, якія крамнікі пішуць у абшчыну, або рапарты, якія начны патруль падае начальству. І выкладчыкі сербскай мовы, напэўна, толькі таму гэтак часта задаюць розныя сачыненні, што папаўняюць свае калекцыі вучнёўскіх глупстваў. А каб глупствы былі не стандартныя, каб болей пасмяяцца, даюцца такія тэмы, якія большасці настаўнікаў таксама не пад сілу. Не магу забыцца, як мы пісалі сачыненне на тэму: «Калі падсмажыш, тады і скажаш!» Настаўнік у канцы ўрока нам проста сказаў:

— Дзеці, праз тыдзень вы павінны прынесці сачыненне на тэму: «Калі падсмажыш, тады і скажаш!»

Што пісаць, нам было зразумела не болей, чым тады, калі ён сказаў: «Дзеці, праз тыдзень вы павінны прынесці сачыненне на тэму: «Біфуркацыя патагонцаў у паралелі да асцыляцыі эскімосаў».

Каб разабрацца ў тэме, я спытаўся ў старэйшага брата, які ў той час ужо канчаў гімназію, што гэта можа значыць: «Калі падсмажыш, тады і скажаш!», але ён не змог растлумачыць. Адно заўважыў:

— Слова можа быць смажанае, а можа і пражанае, і варанае, і паранае.

Можаце тады ўявіць, які быў змест нашых пісьмовых работ на тэму: «Калі падсмажыш, тады і скажаш!»

Жыўка Срадоевіч выказаўся каратка і афарыстычна:

«Найбольш карысці ад слоў смажаных, і толькі таго можна лічыць мудрым, хто ўжывае толькі падсмажаныя словы!»

А Сіма Ягодзіч — бог ведае, дзе ён набраўся філасофіі — пісаў так:

«Слова нельга выпускаць з рота, пакуль яно не падсмажыцца як след. Найлепш падсмажыць слова можна ў хатніх умовах, добра нагрэўшы крэсла. На гэтым крэсле трэба сядзець доўга і сачыць, як слова смажыцца, а тым часам вывучаць сербскую граматыку — найважнейшы прадмет, таму што без мовы чалавек не можа жыць!»

Остая Попавіч, сын вясковага папа, выявіў просты, народны падыход да тэмы:

«Усё, што мы кладзём у рот, не павінна быць сырым: хлеб, ракія, ягнятка з ражна. А таму і ўсё, што выходзіць з рота, не павінна быць сырым. Паколькі з рота, акрамя ўсяго іншага, выходзяць і словы, значыць, яны павінны быць не сырыя і лепш за ўсё — калі смажаныя!»

Другі раз настаўнік задаў нам сачыненне на тэму: «Уведай самога сябе!» Дык я запомніў адно такое сачыненне:

«Калі ў чалавека няма магчымасці пазнаёміцца з кім-небудзь другім, дык някепска вольны час скарыстаць на тое, каб пазнаёміцца з самім сабою. Лягчэй за ўсё гэта можна зрабіць з дапамогаю люстэрка. Калі люстэрка добрае, чалавек убачыць свае добрыя рысы, а калі благое, дык благія рысы ўбачыць!»

Я сачынення на тэму: «Уведай самога сябе!» не пісаў, бо не ведаў, што на гэты конт можна сказаць. А між іншым, і да гэтага часу не ведаю.

ГІСТОРЫЯ

Ад гісторыі карысць найперш, безумоўна, тая, што на яе ўроках гімназісты вучацца вымаўляць страшэнна цяжкія словы і, наламаўшы языкі, потым ужо без асаблівай натугі могуць вымаўляць усе самыя складаныя тэрміны з хіміі, фізікі і вышэйшай матэматыкі. Сапраўды, уладары старажытнага свету

мелі такія жудасна складаныя імёны, што, каб іх вымавіць, чалавеку патрэбны факірскія здольнасці і ўменні. Прычым імёны гэтыя не толькі цяжкавымоўныя, але, на мой погляд, і зусім не ўладарскія. Ну што гэта за цар, скажыце вы мне, калі яго завуць Узпртазен, Чандрагупта альбо Кудурнагупта? Уявіце сабе, што ў моманты вернападданніцкага ўздыму народ павінен быў вітаць свайго цара: «Няхай жыве Яго Вялікасць Узпртазен Першы і Яе Вялікасць Узпртазеніца!» Мне здаецца, што гэтыя імёны — дастатковая прычына, каб у народа пагасіць вернападданніцкія настроі, асабліва калі ўлічваць, што гаворка ідзе не пра адзінкавы выпадак. Напрыклад, тыя самыя Узпртазены селі на карак егіпецкаму народу дынастыяй і з такім агідным імем уладарылі амаль два стагоддзі.

Ну няхай бы адзін-другі такі папаўся, а то ўся старажытная гісторыя імі завалена, так што лягчэй прабірацца па непраходных амерыканскіх джунглях, як па старажытных часах. Можа, і вы памятаеце пра таго няшчаснага Артаксерксаса, аб якога ламалі языкі многія пакаленні? Пакуль не пачулі гэтае «Артаксерксас», мы ламалі сабе языкі на вядомых народных скорагаворках: «Поп пасеяў боб» альбо «Стаіць поп каля коп, а капа — ля папа». Але пачуўшы імя Артаксерксас, адразу забыліся пра звычайныя скорагаворкі і ўхапіліся за незвычайнае — ды не проста каб паламаць язык, а каб і заклад выйграць. Збярэцца нас пяцёрашасцёра, зробім стаўку па гузіку і гуляем: хто вымавіць без памылкі «Артаксерксас», той забірае банк.

Вядома, знаходзілі мы і другія спосабы, як запомніць розныя цяжкавымоўныя імёны.

У наш час яшчэ не ведалі такіх гульняў, як футбол, тэніс і іншыя папулярныя цяпер. Мы тады гулялі ў «два агні», у рабоў і ў чахарду. Пра «два агні» можна сказаць, што гэта амаль спартыўная гульня. У рабоў мы гулялі з кіямі, і таму амаль ніколі не разыходзі-

ліся, каб не разбілі каму-небудзь галавы. А трэцяя гульня, чахарда, ці еніджаес, засталася нам разам з халвою, бузою і марожаным ад туркаў. Гулялі ў яе так: адзін, на каго паказвала лічылка, нагінаўся, а ўсе астатнія скакалі цераз яго, стараючыся не зачэпіць ні нагамі, ні іншай якой часткай цела. Спачатку мы станавіліся ў кола і адзін лічыў, вымаўляючы незразумелыя словы накшталт: «Ігіс, Іпік, Ушур, Тапідушур, Соyle, Манойле...» альбо: «Ендам, дзіну, саракаціну, саракаціка, така, елен, белен, буф!» На каго выпадала апошняе слова, станавіўся ў турэцкую позу, а мы скакалі цераз яго і, пераскокваючы, таксама вымаўлялі якія-небудзь незразумелыя словы. Наколькі магу ўспомніць, яны гучалі так: «еніджаес, манджабіргер-біргавац, бір мамузлары, бір капаклары, бір тапузлары» і гэтак далей. Але неяк прыйшла шчаслівая думка — так можна вучыць і запамінаць незвычайныя гістарычныя імёны, і з таго часу замест ранейшых слоў мы ўжывалі імёны цароў: Сенахарыб, Сезастрыс, Клемброт, Кіясар, Тахарку, Каракала, Асерхедон, Артаксерксас! На каго выпадала апошняе — Артаксерксас, той павінен быў нагінацца, а мы, астатнія, скакалі і называлі другія імёны ўладароў: Кудурнагупта, Чандрагупта, Асурбаніпал, Навухаданосар, Тыглатпалісар, Набапаласар, Агезілай, Аменемхат, Узпртазен!

Так мы спалучылі прыемнае з карысным: знайшлі спосаб вывучаць старажытныя царскія імёны, замянілі ў гульні бязглуздыя словы на новыя — значныя, мілагучныя — і далі магчымасць колішнім уладарам хоць у нечым стаць карыснымі.

Наламаўшы такім чынам языкі, мы адчулі сябе здольнымі вывучаць гісторыю, якая, уласна кажучы, належыць да найцікавейшых прадметаў ва ўсім гімназічным курсе.

Гісторыя, як вядома, дзеліцца на старажытнасць, сярэднявечча і новыя часы. Перад старажытнасцю, ні-

бы прадмова якая, быў дагістарычны перыяд, а ў канцы гісторыі, пасля новага перыяду, як пасляслоўе ці нават як «выпраўленне друкарскіх памылак», якое змяшчаецца звычайна ў канцы кнігі, стаіць найноўшы час. Зрэшты, гэты найноўшы час, які пачынаецца з рэвалюцыі, і сапраўды выпраўляе друкарскія, ці, лепш сказаць, палітычныя памылкі мінулых часоў.

Калі звычайны чалавек, які не абавязаны вучыць урокі, думае пра гісторыю, яна яму бачыцца прыкладна так:

Старажытнасць — будаўніцтва пірамід, доўгія і красамоўныя гутаркі, філасофстваванне, пакланенне мноству багоў і мноству жанчын.

Сярэднявечча — вера ў адзінага бога, безупынныя войны і разня з-за гэтага адзінага бога; пакланенне жанчыне, безупынная барацьба і забойствы з-за яе.

Новы перыяд пачынаецца гістарычнай фальсіфікацыяй, а канчаецца фальсіфікацыяй гісторыі.

Лічыцца, што новая гісторыя пачалася з вялікай падзеі — адкрыцця Амерыкі. Між тым, калі меркаваць па выніках гэтай падзеі, выходзіць, што Амерыка адкрыла нас. Прынамсі, амерыканцы так думаюць і сцвярджаюць, што версія, быццам бы мы іх адкрылі, — гістарычная фальсіфікацыя. Некалькі гадоў таму назад я пазнаёміўся з адным вельмі сімпатычным амерыканцам, панам Маркам Твенам. Ён — прадавец ліманаду, а яшчэ займаецца фарбаваннем, галеннем і вырабам эсенцыі на марынаванне агуркоў. Размова пра адкрыццё Амерыкі зайшла тады, калі ён прапанаваў мне гэтую эсенцыю як амерыканскае адкрыццё.

— Дзякуй вам, пане! — адказаў яму я. — Не бачу ніякай патрэбы купляць амерыканскую эсенцыю. Мы, еўрапейцы, адкрылі марынаваныя агуркі, а таму і гэтую эсенцыю самі вынайсці павінны.

— Вось як? — сказаў ён. — Здаецца, вы гэтаксама і Амерыку адкрылі?

— Мы, пане, адкрылі і марынаваныя агуркі, і Амерыку.

— Ага, ага, памятаю гэта,— ветліва згадзіўся пан Твен.— Каб вы ведалі, якая гэта прыемная нечаканасць была для нас!

— Як?! — здзівіўся я.

— А вось так. Мы, ведаеце, тысячагоддзі чакалі, не маглі дачакацца, і ўсё пыталіся: «Калі ўжо гэтыя еўрапейцы збяруцца нас адкрыць?» Помніцца, калі нарэшце да нас прыбыў Хрыстафор Калумб, мой дзед сустрэў яго словамі: «Доўга ж вы нас чакаць прымусілі!»

— Выбачайце, але як гэта ваш дзед мог сустрэць Калумба?

— Гэтае пытанне мяне самога таксама даўно хвалюе, але, што ні кажыце, гісторыя павінна лічыцца з рознымі і нявысветленымі з'явамі, а гісторыкі, напэўна, іх высветляць.

— Значыць, вы не прызнаеце вялікай справы Калумба?

— Ну што вы! Як не прызнаваць! Нядаўна мой прыяцель, пан Джон Боўтарс, спрабаваў на лодцы прайсці з Амерыкі ў Еўропу і не змог, а гэта толькі павялічвае Калумбаву славу.

— А як вы ставіцеся да дзейнасці іспанскага караля Фердынанда, які фінансаваў адкрыццё Амерыкі?

— О, я гэта вельмі цаню, тым больш што ў гэтым прадпрыемстве ўдзельнічаў і амерыканскі капітал. Я нават цяпер маю сем акцый кампаніі «На адкрыццё Амерыкі», якую арганізаваў кароль Фердынанд, аднак магу вам па сакрэту сказаць, што ў нас, у Амерыцы, гэтыя акцыі зусім не каціруюцца.

— Чаму?

— А таму, мабыць, што мы, амерыканцы, вельмі расчараваліся ў адкрыцці Амерыкі.

— Расчараваліся?

— Абсалютна, таму што ўсё болей пераконваемся: Еўропа адкрыла Амерыку толькі дзеля таго, каб было ў каго браць пазыкі, і я пачынаю верыць, што марсіяне, навучыўшыся на нас, робяць усё магчымае, каб Еўропа іх не адкрыла.

Я думаю, што пан Твен ва ўсім мае рацыю, і таму сказаў, што новы перыяд пачынаецца гістарычнай фальсіфікацыяй — адкрыццём свету, які ўжо існаваў.

А скончыўся гэты перыяд, як я ўжо сказаў, фальсіфікацыяй гісторыі. У канцы новага перыяду нарадзіўся адзін незвычайны гісторык. Яго звалі Напалеон Банарт. Ён не пісаў гісторыі, як усе астатнія, ён гісторыю рабіў. Ён не зважаў на межы, звяргаў дынастыі, выдумляў новыя народы і ствараў новыя дзяржавы. Гэта быў геніяльны фальсіфікатар гісторыі, у чым мы, балканцы, можам найлепш пасведчыць. Ён учыніў такі гістарычны гармідар, што ўвесь свет пачаў баяцца, каб барані божа, яму не прыйшло ў галаву змяніць форму глобуса. Нягледзячы на тое, што ўся яго дзейнасць прыпадае на найноўшы час, сам факт яго нараджэння звязаны з папярэднім перыядам, з яго заняпадам.

Павінен сказаць, што нам, вучням, з усіх прыгада-ных перыядаў найбольш падабаўся дагістарычны: тады не было ні самой дзяржавы, ні ўладароў, гады не падлічваліся, і не было пісьменнасці, так што не запісвалася тое, што мы павінны былі вывучаць. Каб гісторыя і далей развівалася ў такім напрамку, цяпер нам не давялося б вывучаць яе як прадмет у гімназіі. Уласна, такога прадмета не было б, каб не з'явілася асобная секта людзей — так званых гісторыкаў, якія, быццам шкодныя насякомыя, раптам пачалі размнажацца. Гэтыя людзі, заквашаныя на цікаўнасці і цярплівасці, пачалі, быццам моль, залазіць у старыя кнігі, поўзаць па запыленых старонках. Яны пачалі пераварочваць каменне, скрэбці сцены, лазіць па старых вежах, поўзаць па руінах, разбіраць падмуркі і рас-

копчаць магiлы, i з гiсторыi, якую некалi так прыемна было слухаць пад гуслi, зрабiлi школьны прадмет, якi з дня ў дзень расцягваецца, нiбы гармонiк. У старажытнасцi i сярэднявеччы iх было мала, i таму, дзякуй богу, не ўсё запiсана, а з гэтага мы маем палёжку — не трэба вучыць. Як прыемна было слухаць на ўроках па старажытнай гiсторыi, напрыклад, такое: «Пра гэты перыяд гiсторыя амаль нiчога не ведае...» альбо такое: «Другая палова мемфiйскага перыяду працягласцю некалькi стагоддзяў амаль зусiм не мае помнікаў i, можна сказаць, пакрыта цемрай...» Выраз «пакрыта цемрай» настолькi прыемны вучням, што дзеля iх многія з вядомых i вывучаных падзей лепш было б пакiнуць «пакрытыя цемрай».

Аднак гiстарыяграфiя развiвалася, асаблiва ў новы перыяд, калi нават кожны настаўнiк лiчыў сваiм абавязкам што-небудзь запiсаць. А вы ўявіце сабе, колькi выкладчыкаў гiсторыi на свеце! I яны не толькi падрабязна апiсваюць кожны факт, але i ўсё болей i болей распаўсюджваюць гiсторыю на тыя нават часткi свету, якiя раней i ў разлiк не бралiся. Некалi гiсторыя развiвалася толькi на ўсходзе, ды i то на абмежаванай тэрыторыi, але потым пашырылася на розныя кантыненты, аж пакуль не ахапiла ўсяго свету, дасягнуўшы, нарэшце, самых занядабалых куткоў. А цяпер уявіце яшчэ часы, якiя перад намi наперадзе, калi гiсторыкi пачнуць запiсваць, што яго вялiкасць наследнiк трона Нюканука сасмажыў на ражне бацьку, яго вялiкасць караля Путафуту, i з'еў разам з мiнiстрамi, а потым сам заняў трон, або што яе вялiкасць каралева Папарука адсекла галаву свайму семнацатаму мужу, узяла вадзеньнацатага i яго зрабiла каралём пад iменем Сiсагора I. Адным словам, нават немагчыма ўявiць, якой будзе гiсторыя праз пяць стагоддзяў, колькi тамоў з'явiцца, колькi iмён, колькi дат, колькi ўсялякiх падзей. А што будзе праз чатыры-пяць стагоддзяў з ня-

шчаснымі гімназістамі, якім давядзецца вывучаць гісторыю! Думаючы пра гэтых гаротнікаў, я смяюся так зларадна, як цыган у казцы пра суд Мітад-пашы.

Мітад-паша, суддзя горада Ніша, надзвычай жорстка караў за зладзейства. Ён нават за пару куранят загадваў навесіць злодзея і побач пакласці ўкрадзе-нае, каб усе бачылі, за што такая кара. Адноўчы да яго прывялі трох цыганоў, адзін з якіх краў кізілавяя ягады, другі яйкі, а трэці кавуны. Мітад-паша наста-віў іх перад сабою, даў першаму ягаду, другому — яйка, трэцяму — кавун і загадаў праглынуць, не жу-ючы. Першы цыган праглынуў кізіліну і зарагатаў.

— Чаго смяешся? — спытаўся ў яго паша.

— А мне смешна з гэтага, трэцяга: як ён кавун праглыне?

Вось так і я смяюся, калі здумаю пра тых, хто будзе вывучаць гісторыю праз чатырыста ці пяцьсот га-доў. Мы праглынулі ягадку, а як яны праглынуць кавун?

Акрамя сусветнай гісторыі мы вывучалі яшчэ і гісторыю Сербіі, якая для нас мела большы сэнс. З ёю было лягчэй, таму што тут мы былі ў сваім асяроддзі, акрамя таго, нам вельмі падабаўся выкладчык айчы-най гісторыі.

Не ведаю, як цяпер, а тады выкладчык сербскай гісторыі абавязкова быў патрыётам. Ён выступаў з прамовамі на ўсіх пахаваннях, без яго здравіц не абы-ходзілася ніводнае вяселле, а без дакладаў — ніводзін канцэрт. Прычым, незалежна ад сітуацыі, кожны раз ён пачынаў так: «Вось ужо цэлых пяць стагоддзяў сербскі народ стогне ў іншаземным ярме...» На ўроках, расказваючы пра перамогу Душана пад Велбуждам альбо пра перамогі астатніх Неманічаў¹, ён так біў ся-

---

¹ Дынастыя, родапачынальнікам якой быў Стэван Не-маня.

бе ў грудзі, быццам выклікаў на паядынак, а калі даходзіў да першага сербскага паўстання і яго герояў — Сінджаліча, Раіча, Зекі і Конды, так грукаў кулаком па стале, што турэцкае войска, каб з'явілася аднекуль у той час, павінна было б злякацца і адступіць. Большую частку гісторыі ён не расказваў, а перадаваў, як народны пясняр. З сербскім эпасам ён знаёміў нас так, быццам на каленях трымаў гуслі, і так натуральна ўваходзіў у ролю, што нават дзесяцерац ¹ пачынаў гаварыць з намі:

Давай, Жыка, што з чацвёртай парты,
Калі ты герой у нас сапраўдны,
Раскажы мне, сівы мой саколе,
Хто такі быў Лазаравіч Лўка?

Жыўка, хлопец з Ужыцкай акругі, хоць і не меў асаблівага жадання ўступаць у паядынкі з выкладчыкамі, тым не меней у думках настройваў свае гуслі і пачынаў таксама дзесяцерац, як быццам сваёй роднай гаворкай:

О, нямнога гэтакіх герояў,
Які быў наш Лазаравіч Лўка.
Ён паходзіў з Шабачкай акругі,
З невялікай вёскі Свілявы.
Бацька Тодар, маці Еўрасіма
Усім на гонар яго нарадзілі.
У семдзесят і чацвёртым годзе
Васемнацатага ды стагоддзя.

— Малайчына, Жыўка! — хваліў настаўнік і, выводячы пяцёрку, дадаваў яшчэ:

Твае словы паказалі мудрасць,
Твая шабля паказала мужнасць!

Але не ўсе мы былі такія, як Жыўка. Адноўчы, калі трэба было расказаць пра Конду-бімбашу, я так-

---

¹ Дзесяцерац — дзесяціскладовы намер, традыцыйны ў сербскім народным эпасе.

сама паспрабаваў стаць ужычанінам, ці хоць да яго падобным, але нічога не выйшла. Я пачаў быў:

Жыў-быў, гэта, Кондзія-бімбаша,
Быў ён з маленькай Македоніі,
З малой Македоніі, з-пад Паломля,
І калі б ён ні падыходзіў да вады,
Заўсёды знаходзіў брады.

Вядома, настаўнік не быў у захапленні ад такіх дзівосных вершаў.

Праўда, тое, што я раскажаў, датычыцца толькі ўрокаў, на якіх вывучалася паўстанне. А ўсе астатнія тэмы, усе перыяды мы павінны былі зубрыць на памяць, як правілы па фізіцы або геаметрыі. І запаміналі так, што нават сярод ночы, каб нас пабудзілі, маглі адказаць без запінкі. Я нават цяпер, праз столькі гадоў, магу да слоўца паўтарыць некаторыя мудрыя высновы нашага выкладчыка гісторыі. Каб не быць галаслоўным, прывяду вам некалькі:

— Кароль Мілуцін жаніўся чатыры разы, аднак гэта не адзіная яго заслуга перад гісторыяй. Ён, акрамя таго, яшчэ і пашырыў межы сербскай дзяржавы...

— Цяпер ужо няма сумненняў, што цара Душана Магутнага атруцілі. Ёсць нямала доказаў, і адзін з іх — тое, што цар памёр не сваёй смерцю.

— Кароль Вукашын загінуў у 1371 годзе ў бітве на Марыцы. І гэты факт, між іншым, прывёў да таго, што спынілася яго асабістае ўздзеянне на дзяржаўныя справы.

— Стэвана Дзечанскага асляпілі ў дзяцінстве. Але з ім выйшла дзіўна, не так, як з другімі ўладарамі — як толькі сеў ён на трон, адразу стаў відушчы.

— Стэван Першавенчаны памёр 24 верасня 1228 года, але трэба памятаць, што ўся палітычная дзейнасць гэтага ўладара праходзіла да яго смерці.

Аднак, нягледзячы на тое, што і прадмет, і выкладчык нам падабаліся, што інстынктыўна выяўляліся

грамадзянскія абавязкі ў адносінах да гэтага прадмета, я тым не меней не змог быць з ім у згодзе. Настаўнік сказаў нам аднойчы: «Толькі той, хто апіраецца на мінулае, можа ствараць будучыню». Але я, мабыць, ад таго, што не меў ніякага мінулага і, адпаведна, не меў яшчэ на што апірацца, будучыні сабе стварыць ніяк не мог.

Менавіта з-за гісторыі, «настаўніцы жыцця», я сядзеў два гады ў адным класе. Вось як гэта было.

Я здаваў экзамен і зблытаў даты. Выходзіла, што цар Ураш памёр пасля Марыцкай бітвы. Можаце ўявіць сабе, як ірваў на сабе валасы настаўнік, які сама меней сем разоў чытаў нам песню «Марка расказвае, чыё царства» і кожны раз праклінаў Вукашына.

— Хіба ты не ведаеш, што Вукашын забіў Ураша?

— Ведаю.

— А як ён мог мёртвы прыцягнуцца з Марыцы, дзе загінуў, і забіць Ураша?

— Не ведаю.

— Калі не ведаеш, дык чытай на канікулах, а экзамен будзеш здаваць увосень.

І я чытаў на канікулах, а калі пераздаваў экзамен, сказаў не толькі пра тое, што Вукашын забіў Ураша, але пайшоў яшчэ далей і паведаміў, што ён зрабіў гэта двойчы: першы раз да Марыцкай бітвы, а другі — пасля яе. Каб дагадзіць настаўніку, я згадзіўся з Пантам Срэчкавічам, што «і трэці раз Вукашын забіў цара Ураша». Аднак нічога не памагло, і я мусіў застацца на другі год.

Цяпер узнікае цікавае і чыста юрыдычнае пытанне, якое я не падымаў да той пары, пакуль не дайшла чарга да кампенсацый за ваенныя страты.

Пазней, калі я ўжо скончыў гімназію, было даказана, што не Вукашын забіў Ураша, а Ураш сам памёр пасля Марыцкай бітвы. Ці ж не гэта я сцвярджаў на

экзамене і ці ж не за гэта ў мяне адабралі цэлы год, пакінуўшы ў тым самым класе? Вось і ўзнікае пытанне: хто павінен кампенсаваць мае страты, галоўная прычына якіх — тое, што дзяржава ў свой час не ведала сваёй уласнай гісторыі?

ГЕАГРАФІЯ

Вывучаючы геаграфію, у якасці дапаможнікаў можна скарыстоўваць турыстычныя даведнікі і расклад руху цягнікоў. Усе, хто не адолеў геаграфіі ў школе, звяртаюцца да іх, не толькі каб пазнаёміцца з граніцамі краін, велічынёй гарадоў, гор, рэк, але і з многімі іншымі важнымі рэчамі. Так, напрыклад, з гэтых крыніц можна даведацца, колькі каштуе праезд на фіякры і нумар у гасцініцы, а таксама і тое, дзе знаходзяцца таможні, каб падарожнік мог загадзя прыхаваць сякія-такія забароненыя рэчы. Між іншым, такіх ведаў гімназічны курс геаграфіі не дае.

Тым не меней, каб правільна карыстацца рознымі даведнікамі і раскладамі, чалавек павінен у гімназіі атрымаць першапачатковыя, найважнейшыя звесткі, якія з'яўляюцца асновай да разумення многіх асобных з'яў. Да такіх асноўных ведаў можна аднесці наступнае: што рэкі цякуць ад вытоку да ўпадзення свайго; што Зямля аддаленая ад Месяца на столькі, на колькі і Месяц ад Зямлі; што горы заўсёды вышэйшыя за даліны; што азёры, незалежна ад таго, глыбокія яны ці не, павінны быць з усіх бакоў акружаныя зямлёй...

Да асноўных ведаў належыць і тое, што Зямля круглая, у чым настаўнік стараўся нас пераканаць усімі магчымымі спосабамі.

Дзеці бліжэй да бога і тым самым бліжэй да рэлігіі. Гэта дзеці і рэлігія разам стварылі дзівосную казку пра бясконцасць свету, і яе не можа разбіць нават другая казка — пра чалавека, які зайшоў на край све-

ту, сеў, звесіўшы ногі ў нішто, і задаволена ў гэтае нішто паплёўваў. А цяпер і веру ў бясконцасць свету, і дзівосную казку трэба было раптоўна памяняць на веру ў тое, што Зямля круглая, як мяч, і што яна круціцца, быццам шалёная, ды яшчэ і з рознымі акрабацкімі выкрунтасамі. Менавіта ў гэта прымушаў нас паверыць настаўнік, набіраўшы кучу розных доказаў, аднак мы не спяшаліся з канчатковымі высновамі.

— Першы доказ таго, што Зямля круглая,— пераконваў нас настаўнік,— вось у чым: Сонца, Месяц і ўсе астатнія нябесныя целы — круглыя, значыць, Зямля таксама павінна быць круглая.

Несумненна, гэты доказ пабудаваны на непакіснай логіцы, але мы, дзеці, успрынялі гэта так, як быццам нам казалі: раз параход, човен і скарынка ад кавуна прадаўгаватыя, значыць, і чаравікі на назе павінны быць прадаўгаватыя.

Другі і трэці доказы таго, што Зямля круглая, мы таксама добра зразумелі. Калі плывеш па моры на параходзе, надплываючы да берага, спачатку бачыш вяршыні гор, і наадварот: калі стаіш на беразе і глядзіш на мора, дык найперш бачыш мачты парахода, а потым ужо ўвесь яго корпус.

— Дзеці,— пытаўся настаўнік, разбіраючы гэтыя доказы,— вы калі-небудзь бачылі мора?

— Не! — адказвалі мы ў адзін голас.

— Вось і добра! Значыць, уявіце сабе мора, а на ім удалечыні параход — ён так далёка, што яшчэ нельга разгледзець. Ну як, уявілі мора?

— Уявілі! — адказваем мы, але як мы яго ўявілі, бог святы ведае.

— А нябачны пакуль што параход таксама ўявілі?

— Ага! — адказваем мы зноў, хоць і ніяк не можам уцяміць, як гэта ўявіць нябачны параход.

— Дык скажы мне, Мілан, што ад таго парахода ты ўбачыш найперш?

— Дым, пан настаўнік! — упэўнена адказвае Мілан.

— Дым... Ну добра,— гаворыць настаўнік, крыху збянтэжана,— няхай дым, калі параход дыміць. А што ўбачыш тады, калі ён плыве без дыму? Ну скажы, калі параход яшчэ далёка і ён не дыміць, па чым яго можна пазнаць?

— Па гудку! — не меней упэўнена адказвае Мілан.

Не лепш было і з чацвёртым доказам, хоць ён, безумоўна, наймацнейшы. Сутнасць яго ў тым, што каб нехта пайшоў з нейкага месца і, нікуды не зварочваючы, ішоў у адным напрамку, то ён абавязкова прыйшоў бы на тое самае месца, адкуль пачаў. Мы гэты доказ разумелі так: пачынаю я, напрыклад, з першага класа, іду, іду, іду наперад, але праз некалькі гадоў зноў апынаюся ў першым класе, у той час, калі мае таварышы ўжо ў чацвёртым. Акрамя таго, паводле нашай дзіцячай логікі, не зусім доказна скарыстоўваць розныя «каб пайшоў», бо тады звычайнае «каб не пайшоў» можа прывесці да высновы, што акругласць Зямлі не даказваецца.

З іншымі пытаннямі ў нас ішло лягчэй, дзякуючы таму, што наш выкладчык геаграфіі часта і ахвотна звяртаўся да нагляднасці.

У нашай гімназіі быў глобус, які многія гады, мабыць, стаяў на шафе ў дырэктаравым кабінэце і на які ўжо страшна было глядзець. Вось у ім была выкрыўлена так, што ў час доследаў ён заўсёды круціўся не ў той бок, пра які казаў настаўнік. Паўночную Амерыку закрывала вялізная чарнільная пляма, пра якую мы думалі, што гэта Чорнае мора, а на месцы Афрыкі зеўрала вялікая дзіра, і немагчыма было вызначыць, ці гэта англічане раскапалі Афрыку ў пошуках фараонскіх грабніц, а ці якая амерыканская экспедыцыя пад уплывам Жуля Верна спусцілася ў цэрава Зямлі. Між тым найверагодней, што гэта настаўнікі, спрачаючыся

на перапынках па пытаннях палітыкі, скарысталі глобус у якасці аргумента.

Так ці інакш, але прыстойнага глобуса не было, і настаўнік наш звычайна замяняў яго галавою нашага аднакласніка Срэтана Ёвіча — хлопца такога галаватага, што сапраўды нагадваў жывы шар.

— Срэтан, выходзь сюды! — пачынаў настаўнік урок, на якім збіраўся расказваць пра чаргаванне дня і ночы. — Стань вунь там, каля акна, каб на цябе падала святло.

«Глобус» падымаўся з-за сваёй трэцяй парты і ішоў да акна.

— Вось бачыш, калі ты правым бокам павернуты да сонца, асвятляецца гэтая палова галавы, а гэтая застаецца ў цені. Так? А цяпер павярні да сонца левую шчаку. Ну вось, цяпер асветлена гэтая палова, а тая перайшла ў цень.

Гэтаксама, на Срэтанавай галаве, мы вывучалі і полюсы.

— Глядзіце, — указальны палец настаўніка ўпіраўся ў цемя, — тут Паўночны полюс. Тут вечная мерзлата, усё мёртвае, нічога не расце, а нават калі і з'явіцца, дык адразу чэзне. Зрэшты, гэта недаследаваныя прасторы.

Другі раз настаўнік на Срэтанавай галаве паказваў нам шлях таго падарожніка, які з любасці да геаграфіі, каб прадэманстраваць чацвёрты доказ таго, што Зямля круглая, выйшаў з нейкага месца і, ідучы ўвесь час у адным напрамку, вярнуўся зноў на тое самае месца. Настаўнік пайшоў ад хлопцавага носа, бо гэтае месца было самае прыкметнае. А тлумачыў ён прыкладна так:

— Зыходны пункт у нас тут, — настаўнікаў палец патупаў па носе, а потым накіраваўся да левага вуха. — Мы пойдзем на ўсход, у той бок, адкуль узыходзіць Сонца. Потым... Срэтан, абавязкова памый ву-

шы, бо там у цябе нібы куры начавалі!.. Потым пойдзем, пойдзем, абыдзем вакол зямнога шара і апынемся... Срэтан, я табе калі ўжо казаў падстрыгчыся?! Хоць на тым баку, дзе мы апынуліся, і жывуць дзікунны, але я не хачу болей пэцкаць свой палец аб твае брудныя космы... Такім чынам мы апынуліся на другім баку зямнога шара, дзе бывае ноч у той час, калі ў нас дзень, і наадварот. Але мы не спыняемся, праходзім цераз Срэтанаву правае вуха, яшчэ далей, далей і вось мы зноў на носе — там, адкуль пачалі падарожжа!

Срэтана мы цанілі за тое, што ім карыстаўся настаўнік. Ён у нашых вачах быў сапраўдным школьным прыборам, і мы да гэтага так прывыклі, што ягоную галаву ўспрымалі толькі як мадэль нашай планеты. Яго кудлы былі для нас джунглямі, у якіх жывуць дзікія звяры, лоб — егіпецкімі пірамідамі, нос — недасягальнай вяршыняй Гімалаяў, а дзве ракі, што выцякалі з носа, нагадвалі нам Тыгр і Еўфрат, якія перад упадзеннем у рот зліваліся ў адну раку.

Наша перакананасць, што Срэтанаву галаву — гэта глобус, была такая глыбокая, што Станка Міліч, разбіўшы яе ў час гульні, перад настаўнікам апраўдваўся:

— Я вучыў геаграфію!

Зразумела, настаўнік тады вымушаны быў узяцца за галаву гэтага Станкі Міліча, і не столькі як наглядны дапаможнік па геаграфіі, а болей каб паказаць нам, што нельга псаваць такіх прылад, бо не закінеш Срэтана, хоць і з разбітай галавою, на шафу ў дырэктаравым кабінэце, дзе ляжыць той стары глобус.

А трэба сказаць, што рука ў нашага выкладчыка геаграфіі была даволі цяжкая і што ён ахвотна гэта нам дэманстраваў. Пакуль расказваў пра зямныя рэчы — рэкі, горы, азёры, моры, было яшчэ так сабе, але дабраўшыся да неба і нябёсных целаў, ён так малаціў

рукамі і так ляскаў нас па галовах, што нам здавалася, быццам на небе адбываюцца катастрафічныя сутыкненні планет.

Аднойчы, расказваючы нам пра зацьменне, ён выклікаў да свайго стала трох вучняў. Спачатку вывеў Жыўку, найбольшага сярод нас, у якога ўжо нават вусы прабіліся і якому ўсе настаўнікі раілі жаніцца. Вывеў настаўнік яго, паставіў, каб усе бачылі, і сказаў:

— Хоць ты, Жыўка, і асёл самы звычайны, але гэты раз будзеш Сонцам!

Потым павярнуўся да астатніх:

— Глядзіце сюды! Галава Жыўкі — гэта Сонца, яна асвятляе і Зямлю, і Месяц. Зямлёю будзе, як і раней, Срэтанава галава, а Месяцам мы зробім гэтага малога з другой парты.

Малы з другой парты быў я.

— А цяпер сачыце ўважліва: калі Сонца знаходзіцца тут, дзе цяпер Жыўка, а Зямля — дзе Срэтан і Месяц — дзе гэты малы, тады Сонца сваімі промяні асвятляе і Зямлю, і Месяц. Так?

Усе маўчаць, бо не могуць зразумець, як гэта Жыўка асвятляе і чым ён можа асвятляць.

— Аднак,— тлумачыў настаўнік,— Зямля на сваім шляху вакол Сонца ў нейкі момант апынаецца паміж Сонцам і Месяцам. Вось так! — і ён ставіць у адну лінію Жыўку, Срэтана і мяне.— Як бачыце, галаваты Срэтан заслانیў гэтага малога, і Жыўкава святло на яго не трапляе. Вось чаму адбываецца зацьменне Месяца. Зразумелі?

— Я не зразумеў! — буркнуў Жыўка, які павінен быў выпраменьваць святло.

І тое, што менавіта Жыўка, які павінен даваць святло іншым, не зразумеў, страшэнна раззлавала настаўніка, і ён адваліў такую аплявуху, што ў грэшнага Жыўкі адразу склалася поўнае ўяўленне пра зацьменне, і ён, прыплюшчыўшы вочы, паспешна вымавіў:

— Цяпер зразумеў!

Жыўка, відаць, сапраўды зразумеў, што такое зацьменне Месяца, а мы ў той момант зразумелі, чаму гэтая частка геаграфіі называецца «фізічная».

Яшчэ горш было, калі мы пачалі знаёміцца з сонечнай сістэмай.

— Няхай выйдуць планеты з мінулага ўрока,— загадаў настаўнік.

І мы выйшлі зноў: Жыўка, Срэтан і я.

— Ты, Жыўка, як вядома, Сонца. Стань вось тут і ціха, павольна круціся вакол сябе!

— Ты, Срэтан, таксама павінен круціцца вакол сябе і адначасова бегаць вакол Жыўкі, які ўяўляе сабою Сонца.

Мне ён таксама выбраў месца і растлумачыў:

— Ты Месяц. Будзеш круціцца вакол сябе, адначасова — вакол Срэтана, а з ім разам — вакол Сонца, гэта значыць вакол Жыўкі.

Расставіўшы нас і растлумачыўшы, што рабіць, настаўнік узяў указку і стаў збоку, як утаймавальнік звяроў, гатовы ў любы момант лягнуць па галаве таго, хто памыліцца. Нарэшце ён падаў каманду, і пачалося такое кручэнне, што барані божа. Жыўка круціцца вакол сябе, бедны Срэтан — вакол сябе і вакол Жыўкі, я — вакол сябе і вакол Срэтана, а разам з ім мы аб'ягаем Жыўку.

Не паспелі мы і аднаго круга зрабіць, як належыць, а ўжо адчулі, што свет рушыцца, і пападалі, страціўшы прытомнасць. Першы ўпаў я, Месяц, на мяне бухнулася Зямля, а зверху на нас павалілася Сонца. І атрымалася такая куча мала, што не разабраць, дзе Сонца, дзе Месяц, дзе Зямля. Відаць толькі, што тут тырчыць Сонцава нага, там — Зямлін нос і Месяцаў зад.

А настаўнік ганарыста стаіць над гэтай кучай і, у той час, як мы стогнем, далей расказвае астатнім вуч-

ням пра сонечную сістэму і рух планет у касмічнай прасторы.

Можаце сабе ўявіць, якая паніка пачалася, калі ў канцы гэтага ўрока настаўнік паведаміў:

— На наступным уроку мы разгледзім, што такое вулкан.

Ведаючы, што наш выкладчык так любіць пры тлумачэнні карыстацца нагляднасцю, мы не на жарт перапалохаліся: нехта з нас павінен будзе вывяргаць агонь і лаву.

ПРЫРОДАЗНАЎСТВА

Да прыродазнаўства ці, як яшчэ кажуць, да прыродных навук належаць мінералогія, батаніка і заалогія. Усе астатнія — матэматыка, гісторыя, геаграфія, закон божы — належаць, мусіць, да непрыродных.

Што да мінералогіі, дык нам усім падабаліся тыя перагароджаныя скрынкі з акуратна раскладзенымі і пранумараванымі каменьчыкамі, якія настаўнік прыносіў у клас, і з якіх на кожным уроку нейкі экзэмпляр абавязкова знікаў.

Батаніка таксама магла быць прыемным прадметам, каб настаўнікі і тут, без асаблівай патрэбы, не засыпалі нас лацінскай мовай. Цэлы дзень, бывала, вучыш на памяць: *Spinacia olaracea*, *Raphanus sativus*, *Surgubita mole...* Гучыць гэта найменей як цытаты з Гарацыя, а значыць не што іншае, як шпінат, рэдзька, гарбуз. І дарэмна нам стараліся растлумачыць, што гэта навуковыя назвы вядомых раслін — нас гэта яшчэ болей бянтэжыла. Акруговы начальнік завецца проста Якаў Маркавіч, і няма ў яго ніякай навуковай назвы, а тут нейкая рэдзька акрамя назвы звычайнай мае яшчэ і навуковую. Ды округовы начальнік, як ні круці, нешта ж большае за рэдзьку — гэта ўсім вядома.

Мяне асабіста заўсёды хвалявала пытанне: якая карысьць з таго, што я ведаю, як рэдзьку называць па-лацінску? Не магу ж я пайсці на рынак і спытацца ў селяніна: «Пачым у цябе, браце, пук *Raphanus sativus?*», ды і ў рэстаране не буду заказаць, каб прынеслі порцыю *Raphanus sativus*, бо калі скажу гэтак, афіцыянт возьме за яе ў чатыры разы болей, як за порцыю звычайнай рэдзькі. Ні ў якім палітычным дакладзе, калі па завядзёнцы немагчыма абысціся без лацінскай цытаты, гэтых слоў я таксама не магу скарыстаць. Бо калі я, напрыклад, скажу: «Панове, у тых, хто верыць, быццам дэмакратыя — маральная сіла грамадства, *Raphanus sativus*...», мяне могуць зразумець і так: «Панове, у тых, хто верыць, быццам дэмакратыя — маральная сіла грамадства, рэдзьку на галаве крышылі!»

А раз, як мы бачым, лацінскія словы не маюць шырокага ўжытку, дык нашто іх вучыць! Не разумею. Хіба што, каб у вучняў, якія ўпадабаюць такі чудоўны прадмет, як батаніка, выклікаць агіду да яго.

Між іншым, сам выкладчык прыродазнаўства ў нашай гімназіі як быццам не меў ніякіх сімпатый да батанікі, а яшчэ меней да мінералогіі. Ён вельмі захапляўся заалогіяй, таму і мы гэты прадмет найбольш вучылі, і магу смела сказаць, што мне ўрокі заалогіі далі шмат карыснага.

Так, напрыклад, я цвёрда засвоіў: у чалавека дзве нагі, а ў жывёліны чатыры, аднак гэта не значыць, што індук — чалавек. Я даведаўся таксама, хто такія таўстаскурыя, аднак да канца зразумеў гэта значна пазней. З заалогіі я вынес яшчэ і такія веды: асёл цярплівы, ягня ласкавае, конь высакародны, тыгр крыважэрны, ліса хітрая, заяц палахлівы, сабака верны, тхор подлы, малпа смешная, а чалавек увабраў у сябе аднаго ўсе гэтыя якасці і таму лічыцца істотай, вышэйшай за жывёлу.

Узяўшы гэтулькі карыснага на ўроках заалогіі, я лічу сваім абавязкам успомніць выкладчыка і аддаць яму належнае.

Ці заўважалі вы, што чалавек ужо сваім выглядам, сваімі паводзінамі і манерамі часта выяўляе пэўныя схільнасці? І гэтыя асаблівасці, што вызначаюць прызвание, можна заўважыць яшчэ ў раннім дзяцінстве. У таго, напрыклад, каму наканавана быць манахам, з малога прытворная фізіяномія, выдатны апетыт і схільнасць лічыць чужыя кускі; той, хто павінен стаць паліцэйскім, з маленства падслухоўвае чужыя размовы і даносіць на сваіх таварышаў старэйшым, а той, каму быць настаўнікам, яшчэ школьнікам забываецца насіць у школу свае кнігі, па рассяянасці замест сваёй старой забірае чужую новую шапку і не хоча вучыць прадмета, які пасля будзе выкладаць.

Самае смешнае ў тым, што жыццё ўсё перакручвае па-свойму, і выходзіць так, што той, каму наканавана быць паэтам, становіцца мясніком, або — такое ў нас здараецца намнога часцей — той, хто павінен быў стаць мясніком, робіцца паэтам.

Часам трапляюцца і другія несупадзенні. Напрыклад, чалавек адпавядае той справе, якой займаецца, яна адпавядае яго прызначэнню, аднак у гэтага чалавека не зусім тыя, што трэба, манеры, постаць, выгляд. Уявіце сабе краўца жаночага адзення з усімі адпаведнымі гэтай прафесіі манерамі, а вам, напрыклад, кажуць, што гэта былы афіцэр, палкоўнік у адстаўцы. Ці, скажам, чалавека з зайздросным апетытам, адпаведным яму пузам, з мясістымі вялізнымі вухамі, тлустым каркам і рукамі мясніка, а вам кажуць, што гэта кампазітар.

Нашаму настаўніку заалогіі сам бог прызначыў быць тым, кім ён стаў, і нікім больш. Нібыта ў момант нараджэння яго гасподзь усклаў на яго сваю далонь і прамовіў: «Ты будзеш выкладчыкам заалогіі!»

Быў ён высокі, кашчавы, з паднятымі плячыма і апушчанымі доўгімі рукамі. Можна было падумаць, што ён дагэтуль хадзіў на чатырох нагах і толькі нядаўна стаў на дзве. Гаворачы, ён неяк ігагакаў, так што здавалася, нібы ён, барані божа, іржэ. Ды і смяяўся наш настаўнік таксама ці то па-конску, ці то памулску. Адным словам, выліты конь у акулерах.

Калі ён расказваў нам пра жывёл, калі апісваў высакароднасць каня, адданасць сабакі, хітрасць лісы, філасофскую цярплінасць асла, то гаварыў з такім натхненнем і замілаваннем, што само сабою ўзнікала жаданне стаць жывёлінай.

Уласна, вучні для яго і так былі жывёлай. Нікога з нас настаўнік не зваў па хрышчоных імёнах, кожнаму даў заалагічную назву і менавіта ёю карыстаўся, нібыта не існавала спісаў з нашымі сапраўднымі прозвішчамі і імёнамі. У класны журнал ён, безумоўна, зазіраў і нярэдка вадзіў ручкай па спісе, але знайшоўшы, каго трэба, казаў:

— Ідзі ты, вяпрук, і адрохкай, што ведаеш пра...!

«Вяпрук» уставаў з-за парты, падтуліўшы хвост, выходзіў да дошкі і, як умеў, рохкаў.

Другому ён паведамляў:

— Табе, мой арангутанг, я стаўлю адзінку. Табе патрэбен крыху даўжэйшы хвост, каб прыкрыць ім рэвалюцыйны зад!

Пасля гэтага «арангутанг» лыпаў вачыма, скроб за вухам, крывіў морду і лез на сваё месца.

Такое абыходжанне выкладчыка заалогіі з намі давала і сваю карысць — мы без намаганняў, мімаходзь, шмат чаму навучыліся: даведаліся, што свіння рохкае, што ў арангутанга чырвоны зад, што карова целіцца (чулі: «Ледзь-ледзь ацяліўся тройкай»), што тхор смярдзіць, што зязюля падкідае яйкі ў чужыя гнёзды і г. д. Адным словам, атрымалі карысныя звесткі.

Аднак гэты спосаб абыходжання меў і другі бок. Кожны з нас памалу і неўпрыкмет пачаў прывыкаць да мянушкі, якую даў настаўнік, а таксама і да ўсіх звычак адпаведнай жывёліны. Спачатку мы, зразумела, супраціўляліся, але потым звыкаліся, прыміраліся і нарэшце паддаваліся, і ўсё гэта з часам набывала такую сілу, што пачынала пераходзіць у натуру.

Так, напрыклад, Люба-Слон, які ў пачатку навучальнага года быў жвавы і рухавы, паступова, непрыкметна набываў слановыя манеры — цяжка і павольна ступаць, мала думаць, дабрадушна маргаць, і нават скура ў яго страціла ранейшую ўразлівасць, а нос пачаў выцягвацца ў хобат. Ёвіца-Арангутанг таксама пачаў сябе інакш паводзіць, у яго з'явіліся нейкія дзіўныя рухі — ён раз за разам чухаўся, няспынна падморгваў, ашчэрваўся на сяброў, пачаў нават карыстацца нагамі замест рук, асабліва ў бойках, лёгка скакаць цераз парты, выскокваць праз акно і праз акно залазіць у клас, гойсаць па крэслах, ажно здавалася, не лішне было б узяць яго на ланцуг. Срэдае-Тхару не трэба было прыкладаць ніякіх намаганняў, каб набыць звычкі той жывёлы, у гонар якой ён быў празваны, а Ёва-Асёл, які паступіў у гімназію ўжо з аслінымі рысамі, да неверагоднасці натрэніраваў сваю цярплівасць. Яго білі ўсе выкладчыкі, білі ўсе аднакласнікі, і калі спачатку ён хоць неяк рэагаваў на гэта, то потым змірыўся з лёсам і як сапраўдны стоік зносіў усё.

Уздзеянне заалагічных мянушак, якія нам даваліся, было ўсеагульным, і ўсе, хацелі мы таго ці не, падпарадкоўваліся яму, а таксама прызвычайваліся да характараў адпаведных істот.

Цікава, што пазней, калі пайшлі ўжо ў самастойнае жыццё, як ні стараліся мы сцерці і пераадолець уздзеянне гэтае, не змаглі. Кожны захаваў нейкія рысы, пэўныя звычкі, нават жыццёвы шлях выбіраў такі, які даваў магчымасць скарыстаць набытае ў дзя-

цінстве. Так, напрыклад, Сіма-Індык стаў дыпламатам і дабіўся ў гэтай справе значных поспехаў; Ёва-Асёл стаў міністрам асветы і правёў у гэтай галіне шмат карысных рэформ; Перу-Сома абралі членам Акадэміі навук, дзе ён і дагэтуль маўчыць як рыба; Спіра-Жвачны стаў пратапопам і даўно ўжо адзначаны чырвоным поясам; Тоша-Хамелеон кінуўся ў палітыку і паспяхова ёю займаецца; Срэдае-Тхор улез у паліцыю, і ўсюды, дзе ні з'яўляецца, пакідае свой след; Андра-Кракадзіл, стаўшы апекуном, праглынуў вялікую маёмасць — двухпавярховы дом і сем гектараў зямлі. І гэтак усе пайшлі шляхам, вызначаным яшчэ ў дзяцінстве.

Я быў самы меншы ў класе, таму выкладчык заалогіі празваў мяне мышшу. Мыш — гэта дробная жывёліна, убачыўшы якую, жанчыны вішчаць і падымаюць спадніцы, і гэта жывёліна, якая харчуецца крошкамі з чужога стала. Зрэшты, каб лёс прызначыў мне толькі тое, што жанчыны, убачыўшы мяне, будуць вішчаць і падымаць спадніцы, было б яшчэ нічога. Але, відаць, мне наканавана несці па жыцці якраз другую рысу мышы. Улічваючы толькі тое, што мыш падбірае крошкі, змеценыя з чужога стала, лёс зрабіў мяне сербскім пісьменнікам.

ЗАМЕЖНЫЯ МОВЫ

Якраз тады, калі я вучыўся ў гімназіі, у праграмы быў уведзены новы прадмет — французская мова, і ўсюды не хапала настаўнікаў, якія б маглі гэты прадмет выкладаць. Педагагічны савет нашай гімназіі знайшоў такое выйсце: вызначыў аднаго члена і паставіў яму ў абавязак вывучаць французскую мову разам з намі, што, дарэчы, нам ані не шкодзіла. Наадварот, урокі французскай мовы сталі прыемным ад-

пачынкам ад іншых заняткаў, і мы на іх цудоўна за-
баўляліся.

Калі настаўнік паспяваў вывучыць урок, нам было цяжкавата, а калі і ён прыходзіў, не падрыхтаваўшыся, усё ішло як па масле. Тады ён сам баяўся чапаць французскую мову і пераводзіў гаворку на зусім іншыя рэчы. Напрыклад, расказваў нам, што Мітрыдат VI, кароль панцыйскі, які ўладарыў за цэлы век да нараджэння Хрыстовага, ведаў дваццаць дзве мовы, а таксама што ён сам ведаў аднаго чарнагорца, які многа блукаў па свеце і вывучыў пяць замежных моў, праўда, на ўсіх гаварыў з чарнагорскім акцэнтам.

Падрыхтаваўшыся, ён пачынаў урок з гутаркі, у якой заўсёды быў такі зварот:

— Дзеці, французскай мове вы павінны аддаваць асаблівую ўвагу. Яна можа і не спатрэбіцца, калі нехта з вас стане, напрыклад, міністрам замежных спраў, аднак калі хто-небудзь хоча стаць швейцарам у гасцініцы, дык ведайце, што без французскай мовы гэта немагчыма.

Потым, пасля гэткага мудрага ўступнага слова, ён разгортваў «Методыку вывучэння французскай мовы» Алендорфа, якая на той час была адзіным падручнікам і па якой усе мы, гэтаксама, як выкладчык, вучыліся, і між намі, слова ў слова па Алендорфавай «Методыцы», пачынаўся дыялог:

Пытанне: Ці брат вашай жонкі мае птушку, якая прыгожа спявае?

Адказ: Але, брат маёй жонкі мае птушку, якая прыгожа спявае!

Пытанне: Ці ваша стрыечная сястра па бацькоўскай лініі даводзіцца сваячкай маёй пляменніцы па матчынай лініі?

Адказ: Так, мая стрыечная сястра па бацькоўскай лініі даводзіцца сваячкай вашай пляменніцы па матчынай лініі!

Пытанне: Ці вы бачылі сцізорык майго дзядзькі?

Адказ: Ага, я бачыў сцізорык вашага дзядзькі на лаўцы ў садзе маёй цёткі, якая ўчора з'ела яблык.

Пытанне: Ваш старэйшы брат размаўляе па-французску?

Адказ: Мой старэйшы брат не размаўляе па-французску, але ў яго ёсць сцізорык.

Пытанне: Ці ваша сястра любіць сыр?

Адказ: А як жа, мая сястра любіць сыр.

Нават гэтыя некалькі прыкладаў паказваюць, што методыка Алэндорфа надзвычай удалая і памагае глыбока засвоіць французскую мову, і ў сувязі з гэтым я ўспомніў аднаго нашага маладога дыпламата, які, вывучыўшы мову па Алэндорфу, на дыпламатычным прыёме вёў такую размову:

— Ці ж ваша дзяржава не хоча добрасуседскіх адносін з нашай дзяржавай? Чаму ж яна, ваша дзяржава, не хоча заявіць нашай дзяржаве, што яна, ваша дзяржава, не хоча добрасуседскіх адносін з нашай дзяржавай?

Безумоўна, малады дыпламат карыстаўся сваімі ведамі французскай мовы па Алэндорфу і на дыпламатычных вячэрах. Так, аднойчы ў папскага нунцыя, які сядзеў справа ад яго, ён спытаўся:

— Ці ваша сястра любіць сыр?

А калі маркіза Інэс дэ Херэра, жонка іспанскага пасланніка, папыталася:

— Пан размаўляе па-англійску?

Наш дыпламат, зноў па Алэндорфу, адказаў ёй:

— Не, я не размаўляю па-англійску, але я іграю на флейце!

З нямецкай мовай нам было крыху цяжэй, аднак і яе мы адолелі. Перш за ўсё гэта адбылося дзякуючы выкладчыку, які ўмеў надзвычай даходліва растлумачыць тое, чаго мы не разумелі.

Як прыклад магу прывесці яго тлумачэнне, што такое дапаможны дзеяслоў у нямецкай граматыцы:

— Дапаможны дзеяслоў, дзеці, гэта такі дзеяслоў, які памагае галоўнаму. Напрыклад, я акупваю вінаград, тады я — дзеяслоў graben, значыць ich grabe. Так, але дзень кароткі, і сам graben не можа справіцца. Што рабіць? Натуральна, папрасіць суседа haben-а, каб памог. Вось ён і просіць: «Будзь ласкавы, суседзе haben, памажы акапаць вінаград!» Haben, як добры сусед, згаджаецца, яны пачынаюць працаваць разам, і выходзіць ich habe gegraben. Haben у гэтым выпадку — дапаможны дзеяслоў, гэта значыць, такі дзеяслоў, які прыйшоў на дапамогу graben-у. Гэтак, значыць. А вы ж добра ведаеце, што ў годзе не адзін кароткі дзень, не толькі той, калі акупаў вінаград наш graben, ды і работы на гаспадарцы хапае заўсёды. Так што неўзабаве graben выйшаў акучваць кукурузу і, як ні стараўся, сам не мог паспець — дзень кароткі. Што рабіць? Другі раз прасіць haben-а, які нядаўна памагаў, няёмка. І вырашыў ён звярнуцца да другога суседа — да werden-а. А той таксама добры чалавек і не адмовіўся пасуседску памагчы. Пачалі яны працаваць разам, і выйшла ich werde graben. I werden у гэтым выпадку таксама дапаможны дзеяслоў. Ну як, дзеці, усё зразумела?

— Зразумела! — адказваем мы ў адзін голас, таму што сапраўды ўсё добра зразумелі.

І калі на наступным уроку настаўнік папрасіў Срэтана Ёвіча расказаць, што такое дапаможныя дзеясловы ў нямецкай граматыцы, вучань, упэўнены, што ён усё добра зразумеў, адказаў:

— Дапаможныя дзеясловы — гэта суседзі. Калі нехта сам не можа акапаць вінаграду, ён кліча суседа. Той згаджаецца, і яны акупаюць удвух. Другі раз, калі адзін не можа акучыць кукурузы, ён просіць падмогі ў другога суседа. І той таксама працуе. Значыць,

усе дапаможныя дзеясловы ў нямецкай мове — гэта суседзі.

— Ну добра, Срэтан,— кажа настаўнік,— а каго ты паклічаш на падмогу, калі не ведаеш урока?

— Суседа Жыўку! — адказвае Срэтан.

— Гэтага Жыўку, што сядзіць з табою на адной парце?

— Ага!

— А як ён табе паможа?

— Падкажа.

— Што падкажа?

— Тое, чаго я не ведаю.

— І тады ён, Жыўка, будзе табе дапаможным дзеясловам?

— Ага.

— Ну дык давай ты, дапаможны дзеяслоў, устань і падкажы, каб мы ўсе чулі. Скажы, значыць, што галоўнае прапусціў Срэтан у сваім адказе?

— Ён забыўся,— адказвае Жыўка,— і прапусціў, што дзень быў кароткі, і таму чалавек не мог акапаць вінаграду сам.

Зразумела, мы вывучалі не адны дапаможныя дзеясловы. І пакут мелі нямала. Напрыклад, штотыдня настаўнік задаваў нам па дваццаць слоў, якія трэба было вывучыць на памяць, і калі б мы паспявалі гэта зрабіць, кожны з нас павінен быў бы стаць жывым кішэнным слоўнікам. Можаце сабе ўявіць, якімі былі тыя пятнаццаць мінут перапынку перад урокам нямецкай мовы. Пачыналася нейкае пякельнае галашэнне, мармытанне, гудзенне, бо ўвесь клас за гэты час стараўся вывучыць зададзеныя словы, каб усе дваццаць памятаць на ўроку, а пасля ўрока адразу забыцца. Праз галашэнне, мармытанне і гудзенне прабіваліся мілагучныя нямецкія словы: zerquetschen, entwurzeln, Rücksichtslosigkeit, Rückschrittpartei, Zwirnstrumpf, Feldgrafschaft і г. д. Пра сэнс гэтых слоў мы не задум-

валіся, бо былі ўпэўненыя, што такія словы не могуць штосьці значыць і што іх выдумалі настаўнікі толькі дзеля таго, каб нам было цяжэй на ўроках. Пры ўсім гэтым мушу прызнаць, што трапляліся таксама і словы, якія лёгка запаміналіся, таму што яны вельмі мудра і практычна прыдуманя. Немцы, напэўна, з эканамічных меркаванняў, аднаму слову далі па два-тры значэнні. А каб лягчэй было вучыць, бадай што, зрабілі так, каб гэтыя словы мелі паміж сабою нейкую сувязь. Так, напрыклад, палац па-нямецку будзе Schloss, але гэтаксама гучыць і слова замок, якім палац замыкаюць. Альбо возьмем другое: пагібель, разбурэнне па-нямецку — Verfall, і крэдыт, тэрмін выплаты пазыкі перакладаецца гэтаксама. Тое самае і ў наступных словах: versetzen значыць і праглынуць, і занесці якую-небудзь рэч у закладны банк; unterhalten можна перакласці і як забаўляцца, і як вытрымаць, абодва значэнні, трэба сказаць, цесна звязаныя, бо той, хто забаўляецца з дзяўчынай, натуральна, павінен вытрымаць і з'яўленне дзіцяці.

Найбольш пакутавалі мы ад выключэнняў, якія былі проста магілай для ўсяго класа, калі не для ўсяго пакалення. У другіх граматыках таксама ёсць выключэнні, аднак яны нейкія людскія, прыстойныя, а вось калі сутыкаешся з нямецкімі, адчуваеш, што іх немцы выдумалі як адзін з сваіх мілітарызцкіх сродкаў. Ва ўсякім разе, яны нібы калючы дрот, якім нямецкая мова абгароджваецца, каб немагчыма было проста так авалодаць ёю. Ажно сем патоў вільецца, пакуль перакруціш язык і вывучыш правіла. І на ўроку, шчаслівы, што ўсё ж такі вывучыў, адказваеш і чакаеш, што настаўнік скажа: «Добра, малайчына, сядай!» А ён табе замест гэтага: «Ну, а цяпер скажы, ці ёсць у правіле выключэнні і якія?» Гэта можна параўнаць з сітуацыяй, калі ты з асалодай выпіў пер-

сікавы кампот, а той, хто цябе частуе, прапаноўвае: «Ну, а цяпер пакаштуй вось гэтай зялёнай рабіны!»

З-за гэтых выключэнняў у нашым класе вучань з добрымі адзнакамі па нямецкай мове быў сапраўды выключэннем.

МАТЭМАТЫКА

— Пане доктар, паглядзіце, калі ласка, уважліва хлопчыка, мяне пачынае непакоіць яго стан.

— А што канкрэтна вас непакоіць?

— Ён быў заўсёды жвавы, вясёлы, гаваркі, а цяпер нейкі пануры, маўклівы. Апошнім часам ён зусім абыякавы да ўсяго навакольнага, не чуе, калі да яго загавораць, сам размаўляе зусім мала і вельмі неспакойна спіць. Кажа, што сніць нешта страшнае, і праўда: часта прахопліваецца перапуджаны, ускочвае з ложка, ледзь удаецца яго супакоіць.

— Хм! Хм! — задумваецца доктар і прапаноўвае: — Вядзіце сюды яго самога, трэба паглядзець.

Уваходзіць бледны, змардаваны хлапчук. Доктар абмацвае яго, абстуквае, глядзіць язык і выварочвае павекі.

— Значыць, кепска спіш?

Хлапчук ківае галавою.

— А можаш сказаць, што табе сніцца, што за страх такі?

Вучань палахліва азіраецца па баках, і толькі пасля гэтага даверліва расказвае:

— Мне сніцца нейкая жанчына-пачвара, з вострымі жалезнымі зубамі, з нейкімі змеямі замест валасоў, з гарматным ядром замест сэрца, з рукамі, як жалезныя вілы, з фосфарнымі вачыма, якія гараць у цемры, з чэравам, як у каровы, напоўненым рознымі лічбамі, і гэтая пачвара час ад часу выплёўвае лічбы.

— Дык гэта матэматыка! Пэўна, матэматыка! —
заклапочана круціць галавою доктар і, мабыць, успа-
мінае сябе ў такім узросце. — Ведаю-ведаю гэтую хва-
робу, добра ведаю, бо сам хварэў. А як ты чуешся,
калі не спіш? На памяць не скардзішся? Можаш што-
небудзь расказаць на памяць?

— Не, усё пазабываўся.

— А народную песню хоць адну памятаеш?

— Раней многа ведаў, але забыўся.

— Ну тады хоць які-небудзь вершык раскажы.

Хлапчына доўга думае, а потым выдае:

Не забывай ніколі, браце:
Як у аптэцы, роўныя заўсёды
Гіпатэнуза у квадраце
І квадраты катэтаў абодвух.

І доктар усё разумее, хмурыцца сам ад пастаўле-
нага дыягназу, а бацькам раіць:

— Давайце яму кампот з сухіх сліў, запішыце яго
ў які-небудзь спартыўны клуб і змірыцеся з тым, што
сёлета экзамену па матэматыцы ён не здасць.

Вось з гэткай хваробай, страшнейшай за слупняк,
а тым болей за нейкую там свінку, звярталіся мы да
дактароў. І нічога нам не заставалася акрамя як піць
кампоты з сухіх сліў і мірыцца з тым, што не здамо
экзамену. Матэматыка стала нейкім страшыдлам.
Праз яго мы цемры пачалі баяцца, уначы не маглі за-
снуць, а заснуўшы, трызнілі і часта перапалоханыя
ўскоквалі з пасцелі. Ды і сярод беллага дня ўсе мы
трэсліся са страху, як толькі хто ўспамінаў пра яе.
Матэматыка нам здавалася бяскрайнім і бяздонным
морам, у якое нас кінулі і ў якім можна загінуць, а
каб выратавацца, патрэбны наймаверная сіла і воля.
Яна нам нагадвала таксама забытаны лабірынт, дзе
мы, апынуўшыся не па сваёй волі, разгублена торка-
емся туды-сюды і разбіваем сабе лбы то аб адну, то аб
другую сцяну. Было ў яе і нешта агульнае з непраз-

нымі джунглямі, поўнымі крыважэрнага звяр'я, адкуль ані не выбрацца, і, мабыць, таму мы пачалі думаць, што гэта боская кара: за першародны грэх гасподзь бог пакараў жанчыну родавымі пакутамі, а мужчыну матэматыкай.

А таму і не дзіўна, што мы трызнілі ў сне і сталі баязліўцамі, што забываліся і народныя песні, і «Отча наш...», а часта і сваё імя, прозвішча, месца нараджэння і імёны бацькоў.

— Адкуль ты родам, Спіра? — пытаецца выкладчык матэматыкі ў Спіры Найданавіча.

Спіра маўчыць, лыпае вачыма.

— Адкуль ты родам, Спіра? — паўтарае настаўнік.

Спіра маўчыць, лыпае вачыма.

— Ці ж, барані божа, і гэтага не ведаеш?

— Забыўся.

— А што тады ведаеш? Ну скажы, што ты ведаеш, калі не можаш утрымаць у галаве нават тое, адкуль сам родам!

— А плюс Б у квадраце роўна А ў квадраце плюс АБ плюс Б у квадраце! — як з гарматы, выпальвае Спіра.

І ў той час, калі настаўнік дзівіўся, што Спіра не ведае, дзе ён нарадзіўся, мы дзівіліся, што ён так добра ведае формулу квадрата сумы двух лікаў, бо мы і гэтага не ведалі.

Нашы веды звычайна абмяжоўваліся тым, што ранейшыя пакаленні, ламаючы галаву над матэматыкай, паклалі ў вершы. Трэба адзначыць, што мы вярнуліся да выдатных прыёмаў сярэднявечча — каб лепш засвоіць розныя тэарэмы, формулы і законы, перадаваць іх вершамі, навуку спалучаць з паэзіяй.

— Што будзе з дужкамі, калі перад імі паставіць плюс? — пытаецца настаўнік.

Вучань падумае і ўспомніць вершык: «Стаўце кры-

жык перад дужкай — яна знікне, нібы птушка», а потым адказвае і рашае правільна.

Тэарэма Піфагора ў вершаванай форме перадавалася так:

Не забывай ніколі, браце:
Як у аптэцы, роўныя заўсёды
Гіпатэнуза у квадраце
І квадраты катэтаў абодвух.

А злашчасная тэарэма Карно мела наступную формулёжку:

Як Карно сцвярджае —
Каб скруціўся ён! —
Трохвугольнік мае
Вось які закон:... і г. д.

Дык вось, калі б не было гэтых надзвычай гладкіх і дасціпных вершаў, хто, скажыце, рызыкнуў бы вывучыць на памяць тую самую тэарэму Карно, якая ў прозе гучыць: «Квадрат адной стараны трохвугольніка роўны суме квадратаў другіх дзвюх старон мінус падвоены здабытак гэтых дзвюх старон і косінуса вугла, які яны ўтвараюць».

Але як ні памагалі нам вершы, з тэарэмамі ўсё роўна было шмат пакут. Не забываецца, напрыклад, Піфагорава гіпатэнуза, якая мяне гэтак вымучыла, з якою я гэтулькі біўся, што і цяпер не ведаю, як да яе падысці. Адно ў галаве засталася: гэта нешта роўнае суме квадратаў катэтаў. І яшчэ я заўсёды лічыў, што гіпатэнуза — стрыечная сястра гіпапатама.

Памятаю, неяк на ўроку ўсеагульнай гісторыі мне задалі пытанне:

— А ці ведаеш ты імёны дзевяці міфалагічных муз?

Да багінь мастацтваў у мяне была асаблівая прыхільнасць, я стараўся як найлепш вывучыць гэты ўрок, і тым не меней забыўся, як завуць адну з іх, і ў адказе маім прагучала:

— Эрата, Каліюпа, Клію, Мельпамена, Палігімнія, Талія, Тэрпсіхора, Уранія і Гіпатэнуза.

Зрэшты, я быў не адзін такі, каму гіпатэнузы і катэты задурылі галаву. Такіх, каго гэтая матэматыка зусім збіла з панталыку, было нямала. Адзін мой таварыш, Ненад Проціч, заснавальніка французскай дынастыі назваў Людовікам Катэтам, прычым упарта даказваў, што ўсе французскія Луі — Катэты.

А мне гіпатэнуза так абрыдла, што я пачаў яе ўспрымаць як слова, якім можна толькі абразіць, калі скажаш каму-небудзь, і нічога болей. У такім сэнсе я яго ўжыў аднойчы, і праз гэта выйшла непрыемнасць у сям'і.

Аднойчы прыйшла да нас нейкая цётка, пераспелая дзеўка гадоў пад сорок, якая не выйшла замуж, бо «не змагла адважыцца на гэта». Увогуле, гэтая неадважная цётка была надзвычай дакучлівым стварэннем. Яна засыпала пытаннямі, як завея, яе цікавіла ўсё, пачынаючы з таго, хто распранае мітрапаліта ўвечары, калі ён хоча легчы, і аж да таго, ці радае курыца, калі знясе яйка.

І вось такая цётка з такімі звычкамі заляцела да нас якраз тады, калі я рыхтаваўся пераздаваць экзамен па матэматыцы, і галава ў мяне развальвалася ад розных сінусаў, косінусаў, конусаў, паралелепіпедаў, сегментаў, тангенсаў і іншага. Хоць і нялёгка было зносіць завею розных пытанняў, напачатку я трываў, але калі ўжо неадважная цётка перайшла ўсе межы, не вытрымаў. Нешта ўва мне закіпела, і я, пашукаўшы як мага большую абразу, выпаліў:

— Вы гіпатэнуза!

— Ах! — вярэснула і без таго чуллiвая цётка, затрэслася і гатова была страціць прытомнасць.

На крык з другога пакоя прыбегла маці, і цётка загаласіла:

— Ах, божа літасцівы, каб гэта я, за тое, што тваіх

дзяцей люблю, як ніхто, такога дачакалася! — Цётка аж захліпалася, слёзы ліліся ў яе з вачэй, як вада з душа, калі пацягнуеш за ланцужок.

— Што ты сказаў ёй, нягоднік? — устрывожана спыталася маці.

— Сказаў, што яна гіпатэнуза.

— А-яй, а што гэта такое?

— Што там дапытвацца, — запішчала цётка, — вядома, гэта нейкая сараканожка, калі не горшая яшчэ брыдота!

— Кажы, што гэта такое! — не адступалася маці ад мяне, бо трэба ж было неяк загладзіць віну. — Кажы зараз жа! Чаго маўчыш?

— Квадрат гіпатэнузы роўны суме квадратаў абодвух катэтаў!

— Вось-вось, я ж казалася, што гэта нейкая сараканожка! — запішчала зноў цётка, якая пасля гэтай страшэннай абразы да самай смерці не размаўляла са мною. Яна свой век дажыла з глыбокім перакананнем, што гіпатэнуза — гэта нейкая брыдкая жывёліна.

Ну вось, адно-адзінае матэматычнае паняцце мая цётка ўспрыняла, як брыдкую сараканожку. А што яна магла падумаць пра ўсю матэматыку, якая нават нам здавалася самай крыважэрнай жывёлінай, — цяжка ўявіць! Калі ўжо шукаць падабенства сярод жывой прыроды, то трэба прызнаць, што матэматыка найбольш падобная да гідкага васьмінога, які выпусціў восем сваіх ног з смакталкамі на канцы кожнай і ўсімі разам смоча кроў з няшчаснай ахвяры, што трапляе ў палон да гэтага страшэннага стварэння. Восем ног — гэта арыфметыка, алгебра, геаметрыя, трыганаметрыя, стэрэаметрыя, ганіяметрыя, планіметрыя і аналітычная геаметрыя. Выбірайце самі, якую хочаце, якая лепш, па-вашаму, будзе высмоктаць ваш мозг, а тады самі скажыце: ці ж можна жывому выкараскацца з лап гэтага пачвары-васьмінога?

Уявіце, напрыклад, што такі васьміног падняў толькі адну сваю смакталку над вашай галавою і зрабіў тое, на што ён здатны. Вы завішчыце, паверце, бо здасца, што ў ваш мозг уткнулася сама меней пяцьдзсят гадзючых джалаў. А калі спытаецеся, што гэта вас так бязлітасна мучыць, атрымаеце адказ, што невядомая велічыня.

Ох, гэтыя невядомыя велічыні, колькі пакут ад іх мы зазналі! І як тады, так і ў жыцці пазней, ад гэтых невядомых велічынь адно бяда і клопат! Сапраўды, у жыцці яны даволі часта маюць вялікае значэнне. Вы гэта, напэўна, заўважылі. Так, напрыклад, у палітыцы невядомыя велічыні часта маюць вырашальны голас; у грамадскім жыцці яны падчас набываюць высокі аўтарытэт; у літаратуры, бывае, менавіта невядомыя велічыні высока задзіраюць нас; а зрэшты, і шлюб — аснова людскога жыцця — гэта не што іншае, як аб'яднанне невядомых велічынь.

Пазней, калі чалавек зойдзе ў жыццё далёка, ён хоцькі-няхоцькі пагаджаецца з рознымі абставінамі, але мы ў школе не маглі прыняць як належнае гэтыя невядомыя велічыні, а тым болей не маглі прымірыцца з фактам, што цэлая навука грунтуецца на іх. Аднойчы, калі я па наіўнасці спытаўся, нашто патрэбныя невядомыя велічыні, калі ўжо існуюць вядомыя, і нам яны няблага служаць, настаўнік матэматыкі адказаў мне:

— Каб усе велічыні былі вядомыя, матэматыка не была б навукай.

Але калі б у матэматыцы былі адны толькі невядомыя велічыні, яшчэ можна было б ёй дараваць. Дык тут стлумілася гэтулькі ўсялякіх і розных велічынь, што чалавеку вокам лягчэй ахапіць усю сістэму планет у сусвеце, як мозгам — усе гэтыя матэматычныя велічыні.

Тут табе, акрамя вядомых і невядомых, дадат-

ныя і адмоўныя, а ёсць яшчэ бясконцыя (бясконца малыя і бясконца вялікія), імагiнарныя (уяўныя) і, нарэшце, комплексныя велічыні — тыя, што і не рэальныя, і не ўяўныя, а нешта накшталт напаўрыбы і напаўдзяўчыны. І што найгорай, усе гэтыя велічыні між сабою складаюцца, адымаюцца, множацца, дзеляцца, узводзяцца ў ступені і наогул знаходзяцца ў такіх сардэчных сувязях, што немагчыма вызначыць, дзе сваякі, а дзе чужыя. А пры гэтым змяшэнні нараджаюцца такія агідныя пачвары, такія неверагодныя законы і тэарэмы, што таго, хто іх разгледзіць, трэба будзе ва ўсякім разе завезці ў бальніцу на агляд. Падобна да таго, як пры змешванні соды, тлушчу і вады атрымліваецца мыла, з мешанiны ў сувязях разнародных велічынь атрымліваюцца аддаленыя на тысячы кіламетраў ад здаровага розуму правiлы, напрыклад, такія: «Нуль, падзелены на нуль, дае нуль, а можа даць і адзiн, а таксама і два, і тры, і чатыры, і пяць — можа даць усё, што хочаце», альбо: «Чатыры, падзеленае на нуль, дае бясконца вялікі лік» ці яшчэ: «Уяўная велічыня, узведзеная ў ступень уяўнай велічыні, дае рэальную велічыню».

Калі ўжо гэтая навука ўсё можа, калі яна з вядомых велічынь атрымлівае невядомыя, а з уяўных здабывае рэальныя, дык чаму ёй не рашаць і такія, напрыклад, задачы: «Калі шафёру пана міністра сацыяльнага забеспячэння 40 гадоў 3 месяцы і 12 дзён, а мост у канадскім горадзе Квебеку мае даўжыню 577 метраў, колькі яечных жаўткоў патрэбна на локшыну, якая гатуецца чатыром асобам рознага ўзросту, улічваючы тое, што шырыня палатна вузкакалейнай чыгункі ў Босніі роўна 0,70 метра?» І ці ж нельга будзе рашыць тады задачу па вышэйшай матэматыцы, якую я нядаўна вычытаў у адной газеце: «Калі памножыць дату майго нараджэння на нумар майго тэлефона, а потым здабыць з атрыманага ліку квадрат-

ны корань і адняць ад яго ўзрост маёй цешчы, выйдзе нумар майго дома».

Вы, напэўна, будзеце смяяцца з такіх задач, палічыце іх за выдуманая дзеля таго, каб зганьбаваць матэматыку як навуку. Дык каб пераканацца, што такія рэчы, калі гаворка ідзе пра матэматыку, зусім не выдумка, падыдзіце да любога, які пападзецца, матэматыка і папрасіце растлумачыць закон Зенона. Але, перш чым гэта рабіць, шчыра вам раю ўзяць з сабою бром, каб было чым супакоіць нервы, таму што матэматык пачне даказваць вам такое, ад чаго вашы рукі падсвядома самі пачнуць шукаць навакол які-небудзь прадмет — піўны кувель, крэсла альбо хоць цагліну якую, каб з'ехаць разумніку па галаве.

Той Зенон, быццам бы вядомы грэчаскі філосаф, быў нейкі матэматычны вар'ят, што жыў некалькі стагоддзяў да Хрыста. Ён тады яшчэ, дваццаць чатыры стагоддзі назад, выдумаў такую матэматычную загадку, якую тыя, што не ведаюць матэматыкі, даўным-даўно рашылі, і над якою дагэтуль ламаюць галовы тыя, хто матэматыку ведае. Справа ў тым, што Зенон матэматычна даказаў, быццам бы заяц ніколі не можа дагнаць чарапахі. Паводле яго, калі чарапаху пойдзе з аднаго месца, а заяц, скажам, з адлегласці сто метраў за ёю рушыць у тым самым напрамку, дык пакуль заяц прабяжыць палову дарогі ў сто метраў, чарапаху пасунецца на некалькі пядзяў і тым самым падоўжыць ранейшую адлегласць; пакуль заяц адолее палову новай адлегласці, чарапаху зноў зробіць два-тры крокі і зноў паставіць новую адлегласць. І гэтак да бясконцасці. У жыцці, безумоўна, ясна ўсім, што і вокам маргнуць не паспееш, як заяц дагоніць, перагоніць і пакіне далёка за сабою чарапаху, а вось у матэматыцы гэта ніяк не можа здарыцца.

Ёсць у мяне адзін прыцэль матэматык. Дык я ў імя нашага сяброўства, у імя здаровага розуму і ў імя

чалавечнасці заклінаў яго прызнаць, што заяц можа дагнаць чарапаху, але ён усё роўна ўпарта стаяў на сваім:

— У жыцці можа, але матэматычна не можа!

І толькі калі я ўжо зусім адчаіўся, а потым, выпіўшы дзве дозы броду, пачаў наракаць, што ён не шануе сяброўства, прыцель матэматык крышку са ступіў:

— Ат, яно б магло! Магло б і матэматычна быць даказана, што заяц, паскакаўшы наўздагон чарапасе некалькі гадоў, здолее дагнаць яе, аднак гэта такі доўгі і такі складаны разлік, што пакуль яго закончаць, сканаюць і заяц, і чарапаха, і вучань, якому зададуць такую задачу, і выкладчык матэматыкі, які яе задасць!

Але Зенонавы заяц і чарапаха — гэта не адзіны выпадак, дзе матэматыка не прызнае таго, што бясспрэчна і відавочна. Яна бярэ, напрыклад, мяч і пытаецца ў вас:

— Гэты мяч круглы?

— Зусім круглы! — пераканана адказвае вы.

— Э, не! — даводзіць вам матэматыка. — Паводле навукі, ён не круглы.

Тое самае і ў многіх іншых выпадках: лінію, прамую, як страла, прамой не лічыць; паверхню, роўную, быццам шкло, за роўную не прызнае; і нарэшце, у сваёй упартасці адмаўлення зойдзе так далёка, што пачне нават аспрэчваць тое, што сама даказвала. Калі па геаметрыі вы вучылі, што паралельныя лініі — гэта тыя, якія праходзяць адна каля адной на роўнай адлегласці і ніколі не перасякаюцца, дык вышэйшая матэматыка будзе сцвярджаць, што ў бясконцасці паралельныя лініі перасякаюцца.

Спытаўшыся ў прыцеля-матэматыка, чаму гэта яго навукі не прызнае таго, што можна і вокам убачыць, і рукою абмацаць, я пачуў у адказ:

— Матэматыка не давярае пачуццям!

Напачатку я не мог змірыцца з тым, што нейкая навука не прызнае пачуцці і пра тое, што можна ўбачыць сваімі вачыма, даказвае, быццам яго не існуе, але потым успомніў, што гэтак і ў жыцці часта бывае.

Як прыклад магу прывесці незвычайнае, можна сказаць, матэматычнае каханне старэйшыны бялградскай багемы, майго сябра Чычы-Іліі Станоевіча. Была ў яго прыяцелька, яму — улічваючы яго ўзрост і творчыя схільнасці, якія дарэшты знясілілі цела — занадта маладая. Бадай, гэтая акалічнасць прывяла да таго, што, вяртаючыся раз апоўначы дахаты, Чыча-Ілія каля парога свайго пакоя застаў пару унтэр-афіцэрскіх ботаў. Можаче сабе ўявіць, як гэтыя боты ўразілі яго артыстычную душу. Страшэнна ўсхваляваны, расчыніў ён дзверы і ў сваім пакоі, на сваёй пасцелі сваімі вачыма ўбачыў унтэр-афіцэра без ботаў. Чалавека затрэсла, як у ліхаманцы, а перад вачыма паплылі чырвоныя кругі. Нейкі момант, адно імгненне, раздумаў ён, як адпомсціць за крыўду. І вырашыў, што цяпер ёсць у яго два варыянты: выйсці ў калідор, прынесці боты і папрасіць унтэр-афіцэра, няхай абуваецца і ўступае месца гаспадару, альбо, не турбуючы унтэр-афіцэра, вярнуцца ў кавярню і там пашукаць судзяшэння.

Чыча-Ілія выбраў другі варыянт, бо лічыў, што гэтак больш, суравей пакарае здрадніцу, і, нават не азірнуўшыся на сваю падушку, дзе спачывалі іхнія дзве галавы, пайшоў з дому. Пайшоў і піў тры дні і тры ночы, увесь час адчуваючы неспатоленую смагу. Ён мяняў пажыўныя месцы, але намеру піць і піць не мяняў. На чацвёрты дзень яму прынеслі паштоўку, адрасаваную: «Пану Іліі Станоевічу, артысту. Бялград. Кавярня „Рускі цар“. Да запытання». Паштоўка прыйшла ад прыяцелькі, якая пісала: «Дарагі Чыча, тое, што ты бачыў, няпраўда...»

Як бачыце, матэматычны прынцып ігнаравання

пачуццяў надзвычай удала быў скарыстаны ў любоўных сувязях. І паколькі Чыча-Ілія з вялікай павагай ставіцца да навукі ва ўсіх галінах, яму больш нічога не заставалася, як вярнуцца дахаты — гэтакі пераканаўчы быў матэматычны аргумент.

Але акрамя велічынь вядомых і невядомых, акрамя канечных і бесканечных, уяўных і напаўуяўных, што, як бачыце, моцна пахіснулі наша здароўе і асабліва розум, у матэматыцы хапала і другіх страшыдлаў, драконаў, васьміногаў, сабакагалоў, яшчараў, кракадзілаў, кашчэяў, мядуз, скарпіёнаў, цэрбераў, апалонікаў, акул, і над усім, як змей з сямю галоўамі, з сямю агнядышнымі пашчамі — рэктыфікацыя круга. Гэтае заданне ўзвышалася над намі, як, скажам, непрыступная вяршыня Гімалаяў, на якую спрабавалі ўскараскацца розныя экспедыцыі, але спаўзалі ў прорвы, траплялі пад апоўзні, лавіны і гінулі ад голаду ў сумётах, а вяршыня Гімалаяў і надалей застаецца недасягальнай і не вядомай чалавецтву.

Цяпер нават падумаць страшна: якія цяжкасці і нягоды трэба было пераадолець, колькі звышчалавечых пакут давялося знесці, каб дацягнуцца да атэстата сталасці! Ці ж усе тыя намаганні, тыя цяжкасці і той падзвіг не падобныя на велізарную бегавую дарожку з фінішнымі слупкамі ў канцы і з намі, гаротнымі вучнямі матэматыкаў напачатку, адкуль нас запусцяць, каб некалькі гадоў рваліся да фінішу, спатыкаючыся, падаючы, ламаючы па дарозе рукі, ногі, рэбры альбо заставаліся ляжаць сярод дарогі непрытомнымі ад знясілення? А калі ўявіць яшчэ на гэтай дарожцы ўсе страшныя перашкоды, прыдуманія і пастаўленыя спецыяльна для таго, каб бягун скруціў сабе шыю? Хіба ж, напрыклад, здабыванне караня — не першая страшэнная перашкода на гэтай бегавой дарожцы? Прынамсі, нам, вучням, гэта была аперацыя, ва ўсім падобная да вырывання з каранем кутня-

га зуба, прычым здаровага і нязграбнымі кавальскімі абцугамі. Калі не верыце, майце ласку, здабудзьце квадратны карань з мінус чатырох, а потым перажывіце той момант, калі настаўнік скажа, што квадратны карань з мінус чатырох — не дадатны, не адмоўны, і ўвогуле не лік.

Ды гэта толькі першая перашкода. А як быць з астатнімі?

Уявіце сабе шырокі і глыбокі роў, з якога вырастае цэлы лес небяспечных і нават смяротных вастрыёў — сінусаў, косінусаў, лагарыфмаў, радыусаў, дыяметраў, сегментаў, сектараў, нармаляў, конусаў, пірамід, паралелепіпедаў, гіпербал, парабал, дыферэнцыялаў, інтэгралаў і г. д. І гэты густы смяротны лес трэба любой цаной пераадолець. А потым, калі ўжо і ён застанецца ззаду, перад вамі аказваецца яшчэ адно: шырокі прастор, і па ім раскіданы вялізныя камлыгі і камяні бесканечных і ўяўных велічынь, а пераскочыць цераз бесканечную альбо ўяўную велічыню намнога цяжэй, чым цераз няўяўную. Звышчалавечымі намаганнямі вы пераадолелі і гэтую перашкоду, але гэта не канец. Перад вамі высачэзная сцяна, якую немагчыма ні абысці, ні пераскочыць, ні галавою разбіць. Гэта рэактыфікацыя круга, разлік, які можна рабіць усё жыццё, перад смерцю перадаць крэйду сыну, каб ён прадоўжыў, а потым перадаў свайму сыну, і ўсё роўна разлік бесканечных велічынь будзе бясконцы, не завершыцца нават у сёмым калене.

І вось, раз такая справа, узнікае сапраўды цікавае пытанне: як гэта мы змаглі прайсці, прадзерціся праз усе перашкоды да выпускных экзаменаў і дабрацца да атэстата сталасці? Гэта пытанне настолькі цікавае, што адказаць на яго нават я сам дагэтуль не магу і, напэўна, не адкажа ніхто з майго пакалення, а таксама і з пакаленняў, што прайшлі тою самаю дарогаю да нас і пасля нас.

Што і казаць, у прыродзе хапае з'яў, якія, нягледзячы на ўсе намаганні навукі, засталіся нерастлумачанымі, недаследаванымі. Чалавецтва не ведае ўсіх законаў святла, псіхікі і шмат чаго іншага. І, мабыць, у шэрагу з'яў, што застануцца чалавецтву назаўсёды незразумелымі, займе месца і такая: як гэта я, пры гэтых перашкодах, пераадолеў матэматыку і дайшоў да атэстата сталасці.

Усё роўна матэматыцы як навуцы мне хочацца выказаць і глыбокую ўдзячнасць. Гэта яна дала нашай маладой літаратуры вялікае мноства значных талентаў, гэта яна ў наша маладое тэатральнае мастацтва накіравала многіх майстроў, якія прынеслі яму славу. Каб не было матэматыкі, сённяшнія паэты і артысты, як добрыя людзі, вучыліся б далей і, можа, сталі б вялікімі і паважанымі чыноўнікамі.

Адзін з іх, паэт-лірык, у школе не мог рашыць нават такой самай звычайнай задачкі з ніжэйшай матэматыкі: «Калі за дзень ты зарабляеш пяць дынараў, а траціш дваццаць, што атрымліваецца ў канцы месяца?» І як не мог рашыць гэтай задачы тады, так і ўсё жыццё над ёю біўся.

А другі, цяпер вядомы наш трагік, які дайшоў да старэйшых класаў гімназіі і пакаштаваў нават вышэйшай матэматыкі, і дагэтуль яшчэ вядзе трагічную барацьбу з невядомымі і ўяўнымі велічынямі.

Як бачыце, ёсць у матэматыкі і свае станоўчыя бакі.

ФІЗІКА І ХІМІЯ

Я не ведаю, ці можна гэтыя два прадметы, фізіку і хімію, лічыць кампаньёнамі і ці патрэбна на шылдзе іхняй фірмы ставіць разам два словы — назвы абедзвюх, хоць і памятаю, што вучыў фар-

мулёўку, паводле якой яны належаць да адной групы прыродных навук, і іх мэта — даследаванне законаў прыроды. Але гэтых двух прадметаў я тым не меней ніколі не разумеў, заўсёды меў ад іх адны пакуты, і яшчэ тады яны мне нагадвалі дзвюх сясцёр-векавух, азлобленых на ўсё, што пачынае жыць, і створаных толькі дзеля таго, каб атручваць маладосць.

Мне здавалася, што фізіка — гэта навука, задача якой у тым, каб здаровыя паняцці пра вядомыя і зразумелыя з'явы, прынесеныя вучнем у школу, забытаць і ўскладніць да такой ступені, што вучань, які раней усё разумеў, пасля тлумачэння фізікі не будзе разумець нічога.

Напрыклад, я, ды і ўсе мае таварышы, вельмі добра ведалі, што такое дуда: цэўка з дрэва, якая грае, калі ў адзін канец яе падзьмеш. Усё цудоўна, проста і ясна.

Між тым, фізіка дае іншае тлумачэнне: «Пры ўдзіманні ў даўжэйшую ці карацейшую трубку паветраны струмень праходзіць праз вузкі канал у верхняй частцы дуды і, разбіваючыся аб востры край адтуліны, дзеліцца на дзве часткі. Адна з іх выходзіць з дуды праз малую адтуліну, а другая рухаецца па трубцы і ўтварае сцісканне паветра. Такім чынам сціснутае паветра затрымлівае пранікненне новых струмянёў у трубку. Калі ж сціснутая частка пойдзе ўздоўж трубки, тады на гэтым месцы адбудзецца разрэджванне паветра, пасля чаго пры няспынным удзіманні зноў узнікне сцісканне. Утвораная такім спосабам лонгітудзінальная хваля дасць рэфлекс на канцы дуды. Рэфлексіўныя хвалі ўзнікаюць перманентна, у выніку таго, што ўдзіманне паветра адбываецца бесперапынна, і, адпаведна, утвараюць інтэрферэнцыю з стаячымі хвалямі. Адзначаныя хвалі маюць пэўную даўжыню і перыяд вагання, у залежнасці ад чаго з'яўляецца пэўная вышыня таноў».

Ну вось, а цяпер, калі ласка, скажыце шчыра: можна пасля гэтакага тлумачэння зразумець, што такое дуда?

Але, кажучь, перад навукай трэба схіляць галаву і слова яе прымаць як мудрасць, таму што чалавецтва за свой вялікі прагрэс павінна быць удзячнае перш за ўсё ёй, таму што выкарыстанне навуковай думкі ў жыцці і практыцы прынесла шматлікія і важныя змены. А таму, значыць, навуку трэба не толькі паважаць, але і папулярызаваць, каб яна пранікла ў найшырэйшыя народныя масы і пераадолела невуцтва.

Усё гэта добра, і ўсё гэта правільна, аднак уявіце сабе настаўніка-фізіка, захопленанага ідэяй несці навуку ў найшырэйшыя масы, у рэальных абставінах, калі ён прыходзіць у вёску, скажам, у нядзелю апоўдні і застае там ігрышча, скокі пад дуду. Напрыклад, гэты фізік падыходзіць да хлопца-музыкі, які сам змайстраваў сабе інструмент і ведае не толькі кожную яго дзірку, але і самую душу, падыходзіць і кажа:

— Слухай, у тваёй дудзе недастаткова рэфлектуе лонгітудзінальная хваля!

— Што? — пытаецца хлопец.

— Мне здаецца, што хвалі, утвораныя інтэрферэнцыяй, не маюць патрэбнай амплітуды.

Цяжка сказаць, як бы ў такім выпадку паводзілі сябе музыка, яго таварышы і ўсе, хто прыйшоў на ігрышча, але стараста павінен быў бы паклікаць соцкіх, каб звязалі гэтага бегляка з вар'яцкага дома.

Вы не думайце, што гэтак разбіраецца адна толькі дуда. Дзе там! Такім самым манерам фізіка тлумачыць і ўсё іншае, пра што мы датуль мелі чыстае, яснае і здаровае ўяўленне. Узяць хоць ваўчок, які нам у дзяцінстве быў улюбёнай забаўкай. А вось пасля таго, як пачуў тлумачэнне фізікі, я яго так зненавідзеў, што і глядзець не мог. Раней я ведаў, што ваўчок — гэта невялічкая драўляная цацка, знізу завостраная,

а ўверсе пашыраная, што яна дзівотна круціцца, калі падбіваць кійком, а калі перастанеш падганяць, хіліцца на зямлю, нібы п'яны чалавек. І вось гэтае простае і даступнае ўяўленне пра ваўчок фізіка забытала азначэннем, якое мяне прымусілі вывучыць на памяць: «Такія целы знаходзяцца ў раўнавазе, калі момант аб'ёму конуса роўны моманту паўшара, пры тых умовах, што абодва моманты разлічваюцца ад пункта апоры».

Я памятаю, што, калі быў гімназістам і вывучаў фізіку, заўсёды глыбока спачуваў меншым дзецям, якія забаўляліся з ваўчком.

— Ох, дзеткі, — думаў я, — як мне шкада вас, як шкада!

І ўвесь час карцела сказаць:

— Як гэтая гульня абрыдне вам, любыя мае, калі даведаецеся, што ваўчок знаходзіцца ў стане індывідуальнай раўнавагі тады, калі момант аб'ёму конуса роўны моманту паўшара, ды яшчэ пры пэўным разліку!

Альбо, скажыце, калі ласка, што ў свеце прасцейшае за маятнік? Пра яго дзеці даведваюцца яшчэ ў калысцы. Найперш ім над калыскай вешаюць на нітцы якую-небудзь цацку, яна гойдаецца, а малое водзіць за ёю вачыма і забаўляецца. Калі крыху падрасце, дзіця такой цацкаю забаўляе ката — прывяжа да клямкі паперку на нітачцы, і яна гойдаецца тудысюды ад кожнага дотыку катовай лапы. А потым, як усе дзеці ў той добры стары час, мы любілі пабавіцца з маятнікам даўнейшых насценных гадзіннікаў, а таксама сваволілі з губкай, якая на шнурку боўталася пад школьнай дошкай. Я ўжо не кажу пра той час, калі мы пачалі лазіць на званіцу, чапляліся за вярхоўку і цэлымі днямі разгойдвалі царкоўныя званы. Усё гэта давала нам даволі грунтоўнае ўяўленне пра маятнік, прычым, як нам здавалася, няма тут нічога

складанага: маятнік — гэта тое, што вісіць і гойдаецца.

Але вось з'яўляецца фізіка і прымушае нас вывучыць такое:

1. Перыяд вагання маятніка адваротна прапарцыянальны квадратаму караню з паскарэння сілы прыцяжэння.

2. Паскарэнне ў розных пунктах вызначаецца даўжынёю секундных ваганняў.

3. У аднаго і таго ж маятніка, незалежна ад месца вагання, здабытак квадратага караня з перыяду вагання на паскарэнне — велічыня нязменная і роўная здабытку квадратага караня з паскарэння і перыяду вагання.

4. Энергія маятніка ў любым пункце шляху — велічыня нязменная.

5. Амплітуда ваганняў памяншаецца ў геаметрычнай прагрэсіі, у той час калі частата павялічваецца ў арыфметычнай.

А цяпер, будзьце ласкавыя, скажыце, ці пасля гэтага вам не абрыдне і маятнік, а разам з ім увогуле ўсё, што гойдаецца?

Калі вы думаеце, што гэта ўсё, памыляецеся. Каб учыніць яшчэ большую блытаніну, фізіка дзеліць маятнікі на розныя віды.

Каб у вас хто спытаўся, якія бываюць маятнікі, вы б, напэўна, адказалі:

— Бываюць у насценных гадзінніках, бываюць у царкоўных званых, у розных іншых званочках...

А фізіка даказвае: не, не так! Найперш усе маятнікі дзеляцца на матэматычныя і фізічныя, потым вылучаюцца рэверсіўныя, канічныя, біфілярныя, тарсійныя, дыферэнцыйныя і, нарэшце, цыклоідныя.

І ці не найболей раздражняла нас у фізіцы тое, што ўся яна складаецца з А, В, С. Ніводнага правіла няма, каб не ўзваліла табе на карак гэтых хітрых лі-

тар. Нават калі вывучыш асноўнае правіла, абавязкова спатыкнешся ці на А, ці на В, ці на С, яны нібы засада, абыхці якую немагчыма.

— Што такое клін? — пытаецца настаўнік.

— Клін — гэта трохгранная прызма, якую адным рабром устаўляюць паміж дзвюх плоскасцей, якія трэба раздзяліць! — адказваеш ты слова ў слова тое, што вызубрыў.

Але гэтага мала, настаўнік хоча навесці на засады і пытаецца:

— Якія выпадкі процідзеяння тых плоскасцей, што раздзяляюцца, могуць быць пры гэтым?

І, калі ведаеш, ты павінен адказаць:

— Могуць быць наступныя выпадкі: А) плоскасці ўздзейнічаюць непасрэдна на бакі кліна; В) плоскасці ўздзейнічаюць непасрэдна на вяршыню кліна; С) плоскасці ўздзейнічаюць у розных напрамках.

Гэтак А, В, С прайшлі праз усю фізіку, і нас выкладчык фізікі да таго замучыў тымі трыма лацінскімі літарамі, што мы нават мянушку яму далі — настаўнік Абэца. Увесь час звяртацца да тых А, В, С стала благой звычайкаю настаўніка, здавалася, ён не можа без іх ні ў якім выпадку. Выклікае ён, напрыклад, мяне да дошкі і пасля некалькіх пытанняў, на якія я не магу адказаць, выводзіць:

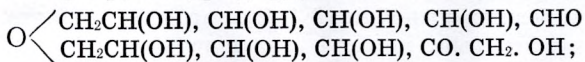
— Ты, браце: А) не ведаеш сённяшняга ўрока; В) не ведаў ніводнага папярэдняга; С) відаць па ўсім, і ніколі нічога ведаць не будзеш. З усяго гэтага можна зрабіць вывад: двойка табе, можаш сядзець.

Што датычыцца фізічнай сваячкі, хіміі, якая ў сярэдневякоўе звалася інакш, але, скампраметаваўшы сябе, памяняла імя, дык і пра яе няма чаго добрага сказаць, хоць я і далёкі ад намеру гэтую навуку ганіць. Вось што, прыкладна, можа даць яна чалавеку карыснага і патрэбнага ў жыцці:

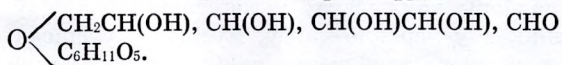
Гексозы — гэта шмататамныя спірты, якія пры ад-

наўленні даюць чысты алкаголь $\text{CH}_2(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, C_2OH , гэта значыць фруктоза, манітавы альдэгід: $\text{CH}_2(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})\text{CHO}$, а пладовы цукар — манітавы кетон: $\text{CH}_2(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, $\text{CH}(\text{OH})$, CO , CH_2OH ;

дыгексозы — гэта ангідрыды гексозы: $\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5 + \text{HO} \cdot \text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5 = \text{H}_2\text{O} + \text{C}_6\text{H}_{10}\text{O}_5$. $\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5$ — гэта звычайны цукар, ангідрыд фруктозы і пладовага цукру:

мальтоза — гэта ангідрыд фруктозы і галактозы:

Дыгексозы — гэта цвёрдыя ангідрыды; у падкислелай вадзе пры тэмпературы кіпення гідралізуюцца на дзве гексозныя малекулы: $\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5\text{OC}_6\text{H}_{11}\text{O}_5 + \text{H}_2\text{O} = \text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6 + \text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6$.

А полігексозы — ангідрыды гексозы: $n\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6 - n\text{H}_2\text{O} = (\text{C}_6\text{H}_{10}\text{O}_5)_n$, таму і яны гідралізуюцца ў гексозы: $(\text{C}_6\text{H}_{10}\text{O}_5)_n + n\text{H}_2\text{O} = n\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6$.

Шануючы здароўе маіх чытачоў, я не магу прыводзіць больш прыкладаў, але думаю, што і гэтых дастаткова, каб пераканаць іх, якая карысная навука хімія. Нават гэтая невялічкая лекцыя можа даць пэўную карысць у жыцці — напрыклад, як вельмі эфектыўны сродак скарачэння чыноўнікаў.

Факт, што чыноўнікаў развялося намнога больш, чым трэба, і ўсе разумеюць, як цяжка знайсці спосаб, каб пазбавіць дзяржаву ад гэтага цяжару. У той час, калі законы і розныя пастановы скарачаюць адных, дэпутаты, кіраўнікі клубаў, цёткі і мэтрэсы ўладкоўваюць на службу другіх, і гэткае скарачэнне нагадвае вывядзенне клапаў у чыгуначных вагонах: пакуль дырэкцыя знішчыць адных, пасажыры, якія начавалі ў гасцініцах, нанясуць новых. Значыць, трэба правесці

нейкую больш эфектыўную дэзінфекцыю, каб звесці такі чыноўнікаў, і на гэта можа згадзіцца лекцыя па хіміі, якую я падаю вышэй. Можна было б загадаць чыноўніцтву вывучыць яе на памяць і растлумачыць, а хто не справіцца з заданнем, таго звальняць з дзяржаўнай службы. Такім чынам, напэўна, не меней як дзевяноста працэнтаў чыноўнікаў злезлі б з дзяржаўнага бюджэту.

Але ў бедных чыноўнікаў і без таго аж занадта розных турбот, дык, можа, і грэх яшчэ болей іх мучыць. Спачатку гэтую лекцыю варта было б скарыстаць пры падборы кандыдатаў у дэпутаты і дзяржаўныя саветнікі, а ў першую чаргу, мусіць, — у епіскапы. Наўрад ці многа знойдзецца такіх, хто возьмецца з ахвотай вучыць такую лекцыю, а тады пабачым, ці будзе гэтка, як цяпер, мітусня і барацьба за пасады. А яшчэ, у любым выпадку, трэба прымусіць, каб гэтую лекцыю вывучылі на памяць усе члены камісіі міністэрства асветы, якія складаюць вучэбныя праграмы.

У канцы ўрока, на якім мы пазнаёміліся з гэтым матэрыялам, настаўнік паказаў пальцам на мяне і сказаў:

— Рыхтуйся, заўтра ты будзеш адказваць.

У мяне мурашкі пабеглі па целе, я адчуваў сябе так, як падсудны, пачуўшы смяротны прыгавор. І нават яшчэ горш, бо загадзя ведаў дзень і гадзіну выканання прыгавору, тады як асуджаны на смерць гэтага не ведае і можа яшчэ цешыцца надзеяй на выратаванне.

Чорныя думкі апанавалі мяне, але вучыць я нават не збіраўся, бо не было ніякага сэнсу брацца за гэткую немагчымую, пагібельную справу. Я доўга думаў, што ж рабіць — ці то папрасіць абароны ў паліцыі, ці звярнуцца ў таварыства аховы жывёлы, ці падацца ў гайдукі? Прышла мне таксама думка паслаць на-

стаўніку Абэцу пачцівы, але шчыры ліст, і я напісаў:

«Шаноўны пан настаўнік!

Урок пра гексозы, якія з'яўляюцца шмататамнымі спіртамі, што пры аднаўленні даюць чысты алкаголь, пра манітавыя альдэгіды і кетоны як дыгексозы, якія з'яўляюцца ангідрыдамі гексозы, я не вывучыў, таму што $\text{C}_{64}(\text{OH})\text{CO}(\text{OH})$, $\text{O}_{72}\text{H}_{112}\text{OH} + \text{HO}$, $\text{C}_{36}\text{H}_{606}\text{O}_{17} = \text{C}_{14}\text{CH}(\text{OH})\text{O}_{46}\text{OS}_{52}\text{H}_{348}$. Вы мяне зразумеце, таму што $\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH})$, $\text{OH} + \text{CH}_2\text{O}_5 = \text{C}_{18}\text{H}_{27}\text{O}_{72} + \text{C}_{32}\text{H}_{17}\text{O}_9$. Прашу прабачэння.

Ваш няшчасны вучань

$\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH}) + \text{C}_{14}\text{O}_{72} = \text{O}_{19}\text{H}_{32}\text{OH}$ ».

Я спадзяваўся, што, можа, маё пасланне кране настаўніка, а калі і не, дык хоць задам яму галаваломку, гэтаксама, як ён мне задаў на ўроку. Аднак потым вырашыў ліста не пасылаць, а пайсці на ўрок і, як сапраўдны спартанец, спакойна, без хвалявання, не вымавіўшы ніводнага слова, загінуць. Так яно і было: я загінуў, але не сказаў ні слова.

МЁРТВЫЯ МОВЫ

Як рэшткі вымерлых народаў рымскага і грэчаскага, жывуць яшчэ і цяпер, раскіданыя па розных гімназіях, выкладчыкі лацінскай і грэчаскай моў. Калі б Цыцэрон і Тацыт, Гамер і Дэмасфен, Ціт Лівій, Сенека, Марк Аўрэлій, Авідзій і іншыя не напісалі некалькі школьных практыкаванняў, якія стагоддзямі ўбіваюцца ў галовы маладым пакаленням, гэтыя рэшткі рымлян і грэкаў, настаўнікі, таксама б вымерлі.

Лацінская і грэчаская мовы цяпер лічацца мёртвымі. Але як тады, так і цяпер, я не магу даўмецца, што гэта значыць: мёртвая мова. Я разумею, што можа памерці мова пры жывым народзе, а вось каб вымер

народ, а засталася мова — хоць страляй, не магу зра-
зумець. І яшчэ: пад назвай «мёртвая» гэтая самая
мова жыве! А задумайцеся, калі ласка, што гэта за
прафесія — настаўнік мёртвай мовы! На мой погляд,
мёртвыя мовы не могуць скарыстоўвацца нідзе болей,
як толькі прадмет у школах, а гэта значыць, як хлеб
выкладчыкам. Хіба можна, напрыклад, такое запі-
саць у адпаведнай графе, калі трэба запоўніць анкету
і назваць прафесію? Што тут запісаць: «Акрамя род-
най мовы валодае таксама мёртвымі»? І ў штодзённым
жыцці іх нідзе не скарыстаеш. Ну якая карысць мо-
жа быць, скажам, ад такой аб'явы: «Здольны малады
чалавек, які акрамя роднай ведае і адну мёртвую мо-
ву, прапаноўвае свае паслугі і г. д.».

І тым не меней, выкладчыкі гэтых мёртвых моў,
вы гэты, напэўна, і самі заўважылі, жывуць у глыбо-
кім перакананні, што дзяцей аддаюць у школу вы-
ключна дзеля таго, каб яны вывучалі іхнія мовы.
Усе астатнія прадметы яны лічаць за другарадныя,
усё астатняе, на іх погляд, — лішняе, а вось веданне
грэчаскай і лацінскай моў — адзіная і абавязковая
жыццёвая патрэба. Што значаць чытанне і пісанне,
складанне, адыманне, множанне і дзяленне, калі ты не
ведаш гутарак Антонія, філіпik Дэмасфена ці тэорыі
Дэмакрыта, так званага смешнага філосафа?

Імамы, якія тлумачаць будучым прапаведнікам
каран у Айя-Сафіі і на тэалагічным факультэце ў Баг-
дадзе, у гэтым плане куды больш літасцівыя. Там, калі
малады софта не вывучыць на памяць нейкай сурь,
вучоны імам уздымае вочы да неба і гаворыць:

— Няхай цябе алах умудрыць і навучыць!

А выкладчык лацінскай мовы, калі дазнаецца, што
ты не ведаеш слова ў слова Цыцэронавай прамовы, зла-
радна патрэ рукі, парадуюцца, што яму выпала нагода
сто сорок шосты раз за гэты навучальны год ска-
заць:

— Quousque tandem abutere, Рыста Яніч, *patentia nostra!*¹

Трэба адзначыць, што настаўнікі лацінскай мовы нават пра самыя звычайныя рэчы не могуць гаварыць без лацінскіх цытат. Калі, напрыклад, наш выкладчык раіў лепей вучыць яго прадмет, гэтая парада гучала прыблізна так:

— Глядзі, што робіш, таму што *quilibet fortunae suae*². Трэба вучыцца, працаваць з усёй сілы, бо *non volet in buccas tuas assa columba*³. А яшчэ трэба думаць, што сказаць, а не верзці толькі *quidquid in buccam*⁴, трэба ведаць і памятаць, што ўсё гэта спатрэбіцца ў жыцці. *Non scholae sed vitae discimus!*⁵

Другі раз, ацэньваючы нашы паводзіны, ён гаварыў так:

— Нашто табе добрая адзнака, калі ты неслух і нягоднік. *Qui proficit in literis et deficit in moribus, plus deficit, quam proficit!*⁶

Выйшла так, што ніводнай настаўнікавай парады мы не паслухаліся, і перш за ўсё, мабыць, таму, што не зразумелі іх, а лазіць па слоўніках, каб перакласці, немагчыма было нас прымусіць.

Прыгледзеўшыся да гэтых настаўнікаў, можна заўважыць, што яны адчуваюць нейкую асалоду, калі ўдаецца непрыкметна завесці вучняў на глыбіню, у віры. Такі «дабрадзей» часам і руку вучню падасць, але толькі каб выцягнуць на сярэдзіну ракі, дзе найглыбей і дзе небараку падхопіць, закруціць вір, а сам тым часам выбіраецца на бераг і з задавальненнем

¹ Дакуль ты будзеш... выпрабоўваць цярпенне наша! (лац.)

² Кожны сам свой лёс стварае (лац.).

³ Не заляціць табе ў рот смажаны голуб (лац.).

⁴ Усё, што ў галаву прыйдзе (лац.).

⁵ Мы вучымся не дзеля школы, а дзеля жыцця! (лац.)

⁶ Хто дасягае поспехаў у навуках, але адстае ў добрых звычаях, той прайграе, а не выйграе (лац.).

пазірае, як вучаль топіцца. Вы б толькі паглядзелі, якой радасцю свеціцца твар настаўніка, які здолеў дацягнуць вучня да другога скланення альбо да трэцяга спражэння. А трэцяе спражэнне — гэта самая небяспечная мясціна ў лацінскай граматыцы, і пераплыць яго цяжэй, як Ла-Манш. Гэта праз яго, напэўна, вымерлі старажытныя народы, якія павінны былі карыстацца лацінскай мовай. Як некаторыя народы выміралі ад чумы ці ад халеры, так лацінскі вымер ад *accusativum cum infinitivo*¹ і ад блытаніны спражэння шматлікіх рознаспрагальных дзеясловаў у актыве і пасіве.

У сярэднявекі, у жудасныя часы інквізіцыі, *consecutio temporum*² была адной з найстрашнейшых прылад катавання. Прыходзіць, напрыклад, да вялікага інквізітара манах-турэмшчык з дакладам, а той пытаецца:

— Яшчэ жывы дон Мігель Фернандэс граф дэ Сакраманта?

— Жывы!

— А прызнаўся, што ў думках сваіх паўставаў супраць бога?

— Не прызнаўся.

— На коле распіналі яго?

— Распіналі!

— А вуголле гарачае пад пяты ставілі?

— Ставілі!

— Цвікі пад пазногці заганялі?

— Заганялі!

— І гарачы алей у горла лілі?

— Лілі!

— І што, не прызнаецца?

— Не прызнаецца.

---

¹ Вінавальны склон плюс інфінітыў (лац.).

² Паслядоўнасць часоў (граматычны тэрмін з сінтаксісу; лац.).

— Тады,— грывіць вялікі інквізітар,— няхай мне даруе бог, але я мушу скарыстаць і апошні сродак, каб выгнаць дэмана ўпартасці з гэтага ератыка. Дайце яму канструкцыю акузатыва з інфінітывам у розных формах трэцяга спражэння ў пасіве. Калі будзе ведаць перфект і супін — усё даруйце яму і выпусціце на волю!

Так гэта выглядала ў сярэдневякоўе, але і ў наш час бывае падобнае. Калі Германіі, якая вяла зацяжную вайну, пагражала нястача харчавання, калі нямецкія вучоныя сур'ёзна ўзяліся шукаць спосабы, каб вырабляць хлеб з паперы, тады адзін нямецкі эканаміст прапанаваў задаць ваеннапалонным — а іх было вялікае мноства — трэцяе спражэнне, і тады едакоў паменшае. Аднак нямецкае вярхоўнае камандаванне не прыняло гэтай прапановы з той прычыны, што тады войска праціўніка пачне лепш ваяваць, бо кожны салдат будзе біцца да смерці, каб не трапіць у палон, дзе давядзецца вывучаць трэцяе спражэнне лацінскіх няправільных дзеясловаў. Супраць гэтай прапановы была і кайзераўская ўлада, якая баялася, што такі варварскі захад выкліча абурэнне прэсы ўсяго свету.

А што гэта было б сапраўды бяздушным захадом, найлепш відаць па тых страшных слядах, якія пакідае на нашай моладзі вывучэнне лацінскай мовы. Жаль бярэ, калі глядзіш на гэтых дзяцей, асуджаных вывучаць лацінскую мову. На іхніх вуснах не ўбачыш усмешкі маладосці, з твараў знікае чырвань, вочы тухнуць, а маладое чало ўжо зрэзана маршчынамі. Ходзяць, як непрытомныя, з разгубленымі поглядамі, не маюць ні настрою, ні апетыту і ад змяркання да світання вучаць, а калі і заснуць, то мармычуць: *fallo, fereri, falsum i tango, tetigi, tangum*¹.

¹ Правільна: *fallo, fefelli, falsum i tango, tetigi, tactum* (асноўныя формы дзеясловаў «памыляцца» і «датыкацца»).

Такія дзеці — адно ліха ў бацькоўскім доме, бо яны зубраць сваю латынь уголас: штодня, штоночы, і гэтак праз месяц-другі, хочаш не хочаш, усе хатнія далучаюцца да вывучэння лацінскай мовы. Бацька пакідае нашы цудоўныя народныя лаянкі, якія гэтулькі стагоддзяў падтрымлівалі нас, і пачынае лаяцца па лацінску, і не толькі дома, але і ў кафане пры гульні ў санса, асабліва калі не ідзе карта, замест роднай мовы ўжывае лацінскую. Маці, цыруючы шкарпэткі, выспеўвае Авідзіевы экспонты на матыў гуслярскіх песень, служанка, мыючы бялізну, вытрымлівае такт класічнага гекзаметра, а калі крышыць цыбулю, напявае ўрыўкі з «Пірама і Тызбы».

А каб вы толькі бачылі, якое хваляванне ахоплівае ўсіх, калі надыходзіць час экзаменаў. Бацькі не спяць ні ўдзень, ні ўначы, хаваюць далей рэвальверы, кухонныя нажы, соду, вапну і іншыя смяротныя сродкі, бо ўжо былі выпадкі, калі праз лацінскую мову гімназісты даходзілі да самагубства і ў сваіх развітальных лістах пісалі:

«Дарагія тата і мама!

Я любіў жыццё, але ў магілу мяне заганяе лацінская мова. Бог пакараў лацінян, і няхай ніколі не здыме гэтай кары за тое, што выдумалі гэткую мову! Бывай, мама, сцеражы астатніх дзяцей ад латыні!»

Так бывае з тымі, хто праваліцца на экзамене, але і тым, хто здасць, не лепш. Выгляд у іх такі, нібыта яны перахварэлі на запаленне лёгкіх, ад якога і праз гады немагчыма ачуняць. Было б сапраўды разумна і гуманна стварыць спецыяльны санаторый вучням, якія здалі экзамен па лацінскай мове, так сказаць, лацінскі санаторый, з халодным душам і ўзмоцненым харчаваннем, каб гэтых дзяцей вярнуць да жыцця.

Калі ні падумаю пра гэта, я заўсёды пытаюся сам у сябе: чаму «Таварыства абароны пакінутых дзяцей» не возьме пад сваю апеку і гэтых дзяцей, асуджаных

здаваць экзамены па лацінскай мове? Таварыства маг-ло б, скажам, выдаць спецыяльныя ілюстраваныя плакаты, накшталт тых, якія прысвячаюцца барацьбе з алкагалізмам.

На гэтых плакатах можна намаляваць маладога чалавека — схуднелага, згорбленага, з патухлымі вачыма; адной рукою ён рве на сабе валасы, а ў другой трымае рэвальвер. Пад малюнкам можна вялікімі, каб добра было відно, літарамі напісаць: «Не вучы латыні!» І такія плакаты варта было б расклеіць усюды ў грамадскіх месцах, на чыгуначных станцыях, на рэстаранах, на плошчах, на кірмах, у вестыбулях і фае грамадскіх будынкаў і ўвогуле ўсюды, дзе б яны пападаліся на вочы як мага большай колькасці людзей і перасцерагалі ад гэтай смяротнай небяспекі.

Вы не падумайце, што я тут гавару ад імя тых гаротнікаў, каму лацінская мова атруціла маладосць. Хоць і сам пакаштаваў, што гэта такое, я тым не меней выказваю перакананні, якія цалкам пацвердзіла жыццё. Я ўважліва сачыў за тымі, хто здаў экзамен па латыні і ўвайшоў у жыццё, каб ужыць свае веды на карысць грамадству ў адпаведнасці з гэтым *non scholae sed vitae discimus*. Асабліва мяне цікавіла, хто што з сваіх ведаў збярог і што скарыстоўвае на практыцы.

Адзін былы акруговы начальнік, якога тройчы праганялі са службы і чатыры разы аддавалі пад суд, паведаміў мне, што ў сваіх апеляцыях пасля звальненняў і ў апраўдальных прамовах на судзе з вялікай карысцю ўжываў адно-адзінае лацінскае выслоўе, якое памятаў: «*Fiat justitia, pereat mundus!*»¹ Адзін адвакат мне прызнаўся, што, напіхаючы кішэні гана-рамамі, ён шэптам паўтараў словы з сатыр Персія:

---

¹ Няхай здзейсніцца правасуддзе, хоць бы і загінуў свет! (лац.)

«O, quantum est in rebus inane!»¹ Адзін былы міністр, які ў палітычнай барацьбе пацярпеў паражэнне, як нашы героі на Косаўскім полі, паколькі правёў сем афёр, сказаў мне, уздыхнуўшы, што ён з латыні запам'ятаў адзін толькі выраз: «Sic transit gloria mundi!»² Былы старшы афіцэр-страявік, якога перавялі ў інтэнданты, увесь час паўтараў фразу: «Quintile Vare, redde mihi legiones!»³, а ўладыка Хрыстовы словы «Любі блізкага свайго!» удакладняў такой лацінскай сентэнцыяй: «Proximus sum egomet mihi!»⁴

Адзін журналіст неяк казаў мне:

— Я ўсё забыўся, акрамя двух лацінскіх выказаў, якія памятаю добра і даволі часта ўжываю ў сваіх артыкулах. Адзін з іх: «De gustibus nihil nisi bene»⁵, а другі: «De mortuis non est disputandum»⁶.

Між тым, ёсць усё ж такі прафесіі, прадстаўнікі якіх лацінскай мовай карыстаюцца на практыцы ці, так сказаць, жывуць з лацінскай мовы. Акрамя выкладчыкаў-лаціністаў, гэта дактары і аптэкары. Стала звычай, напрыклад, такое: калі гімназіст у пятым класе правальваецца на экзамене па латыні і калі не ўчыніць самагубства, ён ідзе ў памочнікі да аптэкара, дзе праз нейкі час так вывучыцца, што нават тоўчаны рыс называе *pulveris risense* і пад гэтай назвай прадае яго даражэй.

Што да дактароў, дык мая нябожчыца маці казала:

— Як пачуеш, што дактары каля хворага размаўляюць па-лацінску, так і ведай, што трэба больш плаціць за візіт!

---

¹ О, якія нікчэмныя справы зямныя! (лац.)

² Так праходзіць зямная слава! (лац.)

³ Квінцілій Вар, вярні мне мае легіёны! (лац.)

⁴ Самы блізкі мне — я сам (лац.)

⁵ Пра густы гавораць толькі добрае (лац.)

⁶ Пра мёртвых не спрачаюцца (лац.)

Дарэчы, я і сам на ўласным вопыце ў гэтым пераканаўся. Адноўчы я сур'ёзна захварэў, так, што ўсе хатнія перапалохаліся. Наш доктар прыпісаў мне парашкі, пілюлі, салёную ваду; раз за разам мяне абкладалі кампрэсамі, рабілі розныя непрыемныя працэдуры, але як ні стараліся, хвароба не адступала, і мне становілася горш. Але нарэшце надышоў дзень крызісу, і лекар наш таго ранку сказаў:

— Калі сёння хлопец упацее, значыць, небяспека мінула!

І прыпісаў мне новыя лякарствы, але і яны не памаглі, я, нягледзячы ні на што, не пацеў, і бацька з маткаю непакоеліся ўсё болей. Тады вырашылі склікаць кансіліум, і пад вечар каля маёй пасцелі сабраліся тры доктары. Уважліва аглядзеўшы і выслухаўшы мяне, яны згадзіліся з дыягназам нашага хатняга лекара і сказалі:

— Давайце яму ўсё, што прыпісана. Калі хлопец упацее, значыць, небяспека мінула!

Але, каб надаць кансіліуму як найбольшае значэнне і тым самым заявіць пра сваё права на павышаную таксу, яны загаварылі паміж сабою па-лацінску:

— *Volete ire, collegae, ad bibendum pivae?* ¹

— *Ego praefero ante vesper bibere aquam slivovensem* ².

— *Cum cucurbitis aegris ex aqua* ³.

Усё гэта было сказана так сур'ёзна і таямніча, што стваралася ўражанне, нібыта размова мае непасрэднае дачыненне да маёй хваробы. А калі трэці спамянуў «*cucurbitis aegris ex aqua*», астатнія двое заківалі галовамі, быццам бы ў той момант складалі рэцэпт, ад якога я абавязкова ўпацею.

---

¹ Ці не хочаце, калегі, пайсці выпіць піва?

² Я лічу за лепшае да вечара піць слівовіцу.

³ З кепскімі гарбузамі з вады (набор слоў без сэнсу).

Тым не меней, насуперак іх дыягназам і рэцэптам, нягледзячы на парашкі, якія давялося піць адзін за адным, я ўсё роўна не пацеў. Нарэшце нябожчыца маці, баючыся найгоршага, паклікала цётку Насту, жонку Стэвы-мылавара, каб пашаптала, замовіла хваробу.

Цётка Наста прыйшла і села да мяне на ложкак. Потым ёй прынеслі гаршчок з вуголлем, збанок з вадою, і яна пачала варажыць, прымаўляючы:

Трчак, натрчак, пратрчак,
прэч, ліхаманка,
каля глогавага ганку...

Далей я ўжо не разабраў. Адчуў толькі, што яна памачыла мне сваёй далоняю лоб, шчокі і павекі, а потым перахрысціла мяне і накрыла з галавою.

Пад коўдрай, ад нуды і каб прабавіць час, які цягнуўся надта ж марудна, я спрабаваў паўтарыць словы цёткі Насты, але ад усяго пачутага ў памяці засталася толькі «натрчак». Гэтае дзіўнае слова прыстала да мяне як смала, і як я ні стараўся забыцца пра яго — думаў пра іншае, прыпамінаў вершы, чытаў «Ойча наш», лічыў да пяцісот — нічога не памагала, «натрчак» проста круцілася ў мяне на языку, і я шэптам паўтараў яго раз за разам. Я варочаўся, заплюшчваў вочы, смяўся без дай прычыны — абы толькі прагнаць ад сябе назолу, і ўсё дарэмна. Гэтае слова прычэпілася да мяне як сляпень, і не было ніякага ратунку. А тут яшчэ мне ў галаву прыйшла найдурнейшая думка на свеце: а як той «натрчак» змяняецца па другім лацінскім скланенні? А калі ўлічыць, што другога скланення я ўвогуле ніколі не ведаў, дык адказаць на сваё вар'яцкае пытанне я мог толькі пры неймаверным напружанні. Але што ты зробіш, калі назойлівае пытанне ніяк не прагнаць, і я пад коўдраю пачаў сам сабе:

— Номінатыў: натрчкус; генітыў: натрчкусі; датыў: натрчкусо...— І тут ад страшэннай натугі мяне кінула ў пот.

Маці падняла коўдру і аж заззяла ад радасці.

На другі дзень, калі стала відаць, што крызіс мінуў, усе радаваліся. Доктар верыў, што гэта адбылося дзякуючы яго парашкам, а цётка Наста думала, што памагла яе варажба. І толькі адзін я ведаў, што ўпацеў ад другога скланення, і гэта быў адзіны ў маім жыцці выпадак, калі веданне лацінскай мовы пайшло мне на карысць.

ПЕРШАЕ КАХАННЕ

Пра першае каханне трэба было б пісаць раней, бо яно ідзе побач з школьным навучаннем, і можна нават сказаць, належыць да вучэбных прадметаў, але не хацелася разрываць той нізкі дысцыплін, якая толькі ў адзінстве дае поўнае ўяўленне пра непразлы лабірынт, праз які мы ў маладосці праціснуліся, называючы гэты пакутлівы шлях вучобай.

Першае ўяўленне пра каханне я меў яшчэ ў раннім дзяцінстве. Тады я, наша служанка і хлопец-практыкант з гарадской управы кожны адвечорак перад нашымі варотамі вялі размовы пра каханне. А калі разабрацца, дык я і быў прычынай гэтага кахання, таму што практыкант спачатку пазнаёміўся са мною, а я ўжо тады пазнаёміў яго з служанкай. Знаёмства адбылося зусім выпадкова. Аднойчы я сядзеў на руках у служанкі перад нашым домам. Праходзячы па вуліцы, практыкант падышоў да мяне, пагладзіў па галоўцы і сказаў:

— Якое мілае дзіця! Гэта ваша?

— Ай! — бзیکнула служанка.— Адкуль у мяне можа быць дзіця, калі я не замужам!

І вось ад пытання, могуць ці не могуць быць дзеці,

калі не замужам, яны пайшлі далей, завязалася жвавая размова, якую прадоўжылі на другі дзень, а на трэці дзень служанка і практыкант ужо здружыліся як мае быць. З той пары мы трое і сустрэкаліся за варотамі кожны адвечорак.

О, якіх толькі размоў тут не было! Падчас мне нават сорамна рабілася глядзець у вочы служанцы. А здаралася, што і я ўмешваўся ў размову, але на гэты выпадак практыкант заўсёды меў нападатове цукеркі ў кішэні, і як толькі я разяўляў рот, каб нешта сказаць, ён пхаў мне ў рот цукерку, хоць гэта не я, а сам ён збіраўся казаць салодкія словы.

Можна лічыць вялікай стратай літаратуры, што я тады быў яшчэ непісьменны і не мог запісаць нічога з тых размоў за варотамі.

— Ёца,— казала наша служанка практыканту,— прыходзь пасля вячэры, калі ўсе мае палягуць, я табе пакіну шніцаль.

— Ах, любачка ты мая,— адказваў ён,— хіба ж мне цяпер да шніцалю! Але як будзеш ужо пакідаць шніцаль, дык не забудзься і пра салату. А мне ж ты, толькі ты трэба! Чакаю, не дачакаюся, каб цябе прыціснуць да грудзей, няхай нават і шніцаль астыне.

Былі і другія, больш інтымныя размовы. Памятаю, аднойчы практыкант спытаўся:

— Юла, а ці скоро ў вас будуць мыць бялізну?

— Скоро, а што?

— Добра было б, каб ты і маю ўсунула разам, тады не давядзецца плаціць працы.

— Прынось! — ласкава адказала наша служанка.

— Ах, любачка ты мая, якая ты добрая! Прынясу тры кашулі і чацвёрэ споднікаў, анёлак ты мой!

Зрэшты, гэтыя размовы былі не проста цікавыя, яны маглі даць мне і пэўны вопыт, які спатрэбіўся б у жыцці. Але здараліся і іншыя сцэны, асабліва ў нядзелю апоўдні, калі нікога з нашых дома не было.

Тады мы ўтраіх ішлі ў служанчын пакой. Мяне пакідалі на ўслоне, а самі сядалі на ложкак. У такіх выпадках я лічыў, што найлепш заплюшчыць вочы, хоць і баяўся ўпасці з услона.

Так што ў жыццё я ўвайшоў няблага падрыхтаваны, знаёмы з рознымі момантамі тэорыі і практыкі кахання. І таму не дзіва, што ўжо ў першым класе гімназіі я закахаўся. Спецыяльна такой мэты — закахацца, як толькі перайду ў гімназію — я сабе не ставіў. Дзякуючы падрыхтоўцы, атрыманай у раннім дзяцінстве, я мог гэта зрабіць і раней. Але я, аж пакуль не пайшоў у гімназію, насіў штаны з разрэзам ззаду, і мне нават у галаву не магло прыйсці закахацца ў штанах, разрэзаных не там, дзе трэба. Толькі тады, калі я стаў гімназістам і апрануў штаны, якія зашпільваюцца і расшпільваюцца спераду, я адчуў, што цяпер можна закахацца.

Закахаўся я ў Персу, нашу суседку, таму што яна жыла бліжэй за ўсіх. Перса была кірпатая, хадзіла ў жоўтых панчохах, і ў яе заўсёды былі пакрыўленыя абцасы ў чаравіках. Пакуль я не закахаўся, я не звяртаў на яе ніякай увагі, а калі закахаўся, пачаў думаць, што дзяўчынка незвычайна прыгожая, і дастаткова было мне толькі ўбачыць яе, хоць здалёк, зірнуць на яе крывыя абцасы, як я ўзбуджаны ляцеў насустрач, каб хутчэй убачыць усмешку на яе кірпатым твары.

Яна была дачкою настаўніка, які выкладаў у нас матэматыку і мяне, сам не ведаю чаму, не надта любіў. Ёй было дзевяць гадоў, і яна вучылася ў трэцім класе пачатковай школы. У каханні я ёй прызнаўся даволі рамантычным спосабам.

Неяк гулялі ў хованкі, і мы з ёю разам схаваліся ў бочку, у якой мая маці квасіла на зіму капусту. Дык вось там, у той бочцы, я і прызнаўся, і таму нават цяпер не магу прайсці спакойна міма парожняй бочкі, дзе б яе ні ўбачыў.

Аднойчы мы сустрэліся пасля школы і разам пайшлі дахаты. Я даў ёй булачку, якую купляў кожную пятніцу спецыяльна ёй, бо ў чацвер па абедзе звычайна памагаў бацьку гандляваць і на рэшту, якую пакідалі некаторыя пакупнікі, мог у пятніцу выказаць сваю сімпатыю праз гэтку пачастунак. Тут я і спытаўся ў яе сур'ёзна:

— Як ты думаеш, Перса, твой бацька не адмовіць, калі я прыйду да цябе ў сваты?

Яна пачырванела, апусціла вочы і ад хвалявання аж парвала фартушок на тры кавалкі.

— Мусіць, адмовіць! — прашаптала дзяўчынка нарэшце.

— А чаму? — усхвалявана спытаўся я і ледзь не заплакаў.

— Таму што ты ў яго дрэнны вучань!

Я пакляўся, што буду вучыць дзень і ноч, каб толькі выправіць адзнаку. І вучыў. Але хіба ж я мог адолець тое, што прывяло да згубы гэтулькі людзей, — хіба я мог прымірыць каханне і арыфметыку? А раз мне трэба было выбіраць — альбо каханне, альбо арыфметыка — я выбраў лягчэйшае, каханне, і на наступным уроку замест двойкі, якую заўсёды меў дагэтуль, атрымаў адзінку.

У наступны чацвер я нічога не зарабіў на гандлі, таму ў пятніцу залез у шафу, зрэзаў з бацькавай зімовай вопраткі дваццаць гузікаў і прадаў іх у школе за дзесяць пара — за тых грошы, якія мне патрэбны на булачку. Па абедзе я сустрэў Персу каля яе школы і, праводзячы дадому, прызнаўся, што справы мае сталі яшчэ горшыя, таму што ў яе бацькі я атрымаў адзінку.

— Тады я ніколі не буду твая! — сказала яна ў роспачы.

— Ты павінна быць мая, калі не на гэтым, дык на тым свеце! — выгукнуў я словы, якія пачуў некалькі дзён назад на спектаклі.

— Як гэта можа быць? — спыталася Перса з цікаўнасцю.

— Калі ты згодна, можам атруціцца.

— А як гэта зрабіць?

— Проста,— гаварыў я ўсё болей рашуча,— вып'ем атруты!

— Добра,— адказала яна,— згода! А калі?

— Заўтра па абедзе.

— Э, заўтра па абедзе нам трэба быць у школе,— успомніла Перса.

— Дык і я ж заўтра не магу прапусціць — запішуць, а я і так ужо не быў у школе цэлыя дваццаць чатыры разы, могуць зусім выгнаць. Давай, калі хочаш, у чацвер па абедзе — тады не будзе ўрокаў ні ў цябе, ні ў мяне.

Яна згадзілася, і мы дамовіліся, што ўсё, каб атруціцца, падрыхтую я.

Праз тыдзень, вярнуўшыся з школы, я ўхапіў на кухні пушку запалак і пайшоў на сустрэчу з Персай, каб потым, як дамовіліся, разам адысці на той свет.

Сустрэліся мы ў нашым гародчыку, селі на траўку, а з душ нашых вырываліся глыбокія ўздыхі кахання і пакуты. Я выняў з кішэні запалкі.

— І што ж мы будзем рабіць? — спыталася Перса.

— Будзем есці запалкі.

— Як есці?

— А вось так,— сказаў я, адламаў галоўку, выкінуў яе, а палачку пачаў грызці.

— А нашто ты гэта выкінуў?

— Бо яно праціўнае.

Тады Перса таксама адважылася і працягнула руку. Я адламаў галоўку ад другой запалкі і даў ёй палачку. Яна ўзяла яе і пачала жаваць. Аж тры штукі з'ела, але потым на вачах у яе выступілі слёзы.

— Больш не магу! Я ніколі ў жыцці не ела дрэва, больш не магу!

— Мусіць, ты ўжо атручаная.

— Мусіць, — згадзілася дзяўчынка, — бо адчуваю, як нешта дзярэ ў горле.

— Вось-вось! Ты, значыць, ужо атручаная!

А сам я хрумстаў запалкі і далей, але пасля дзевяці штук страціў апетыт і таксама адчуў, як нешта задзерла ў горле.

— Ну, усё! Я таксама атручаны! — урачыста, як і належыць у такім выпадку, паведаміў я.

Пасля гэтага настала хвіліна мёртвай цішыні. Я ў той момант думаў, колькі будзе, калі сем памножыць на чатыры, і ніяк не мог вылічыць, а пра што думала яна, не ведаю, ведаю толькі, што калупалася ў зубах, бо там засела трэсачка. Нарэшце Перса парушыла тую ўрачыстую цішыню пытаннем:

— А што далей?

Ад гэтага пытання я страшэнна збянтэжыўся, бо не ведаў, што ж яшчэ трэба рабіць, калі галоўная справа — атручванне — выканана! Але тут мне прыйшла шчаслівая думка:

— Ведаеш што, раз ты ўжо атручаная, перахрысціся!

Яна перахрысцілася, тое самае зрабіў і я.

— А цяпер, — прапанаваў я, — памираць пойдзем дадому. Сорамна памираць тут. Мы з табою — дзеці з паважаных сем'яў, і сорам будзе, калі памром у гародчыку!

— Добра, — згадзілася дзяўчынка, і мы разышліся.

Між тым, вось як уся гэтая справа скончылася: Перса прыйшла дадому і папрасіла матку хутчэй паслаць пасцель, бо яна будзе памираць. Пры гэтым расказала, што атруцілася са мною палачкамі ад запалак. А маці, не зважаючы ні на яе стан, ні на пачуцці, сказала:

— Калі ты магла есці дрэва ў гародчыку, дык пакаштуй і тут, у хаце... — Задзерла дачцэ спадніч-

ку і з другога боку дубцом пачала выбіваць тмя пачуцці, якія заселі ў сэрцы.

Праз гэта Перса мяне зненавідзела, і так скончылася маё першае каханне.

ПЕРШЫ І АПОШНІ ВЕРШ

Я за сваё жыццё напісаў усяго два вершы, і з абодвума меў гэтулькі пакуты, што зарокся не тое што пісаць вершы — чытаць іх. О, колькі разоў мяне казытала і падбухторвала нешта ў душы, колькі разоў мяне дражніла натхненне, колькі разоў спакушалі ўсялякія нагоды! Але я заўсёды гераічна стрымліваўся.

Хіба можа што-небудзь больш спрыяць натхненню, як сітуацыя, калі паненка з летуценным поглядам і цёплай усмешкай падносіць вам свой раскошна пераплецены і апраўлены альбом, на якім залатымі літарамі адціснута «Poesie» і які змяшчае цудоўную калекцыю людской дурноты. Ах, гэтыя альбомы, запоўненыя безліччу добрых пажаданняў і самых паскудных вершаў, у якіх кішаць розныя «ахі» ды «охі», а рыфма такая, што лепшай не прыдумаеш: вочы — ночы, маіх -- тваіх, буду — забуду, любя — згуба.

Г'олькі разоў я ўжо макаў пяро ў чарніла, але потым стрымліваўся.

— Ну напішыце, будзьце ласкавыя, напішыце хоць адзін вершык! — шэпчуць вам яе «пунсовыя» вусны.

Я зноў макаю пяро ў чарніла і зноў стрымліваюся.

— Ну малю вас, напішыце! — паўтарае яна.

— Прабачце, але я на дыце! — апраўдваюся я.

І сапраўды, гэта была своеасаблівая дыета, якой я трымаўся. Праўда, я не хадзіў да доктара, не высоўваў языка і не скардзіўся яму на благое страваванне, бо тады ён прыпісаў бы мне найперш не чытаць вершаў

нашых паэтаў. Я пільнаваўся зусім іншай дыеты — не пісаў вершаў, і ад гэтага лепш было мне самому, а таксама і маім чытачам.

Усяго два вершы напісаў я за сваё жыццё, і ў абодвух выпадках гэта мне так шкодзіла, што я мусіў ужываць сродкі, якія памагаюць вярнуць сілу і здароўе. Першым сваім вершам я пакрыўдзіў жанчыну, а апошнім — караля. У якім становішчы я апынуўся, вы можаце зразумець толькі тады, калі ўлічыце, што каралі і жанчыны — самыя чуллівыя і самыя помслівыя стварэнні на свеце. Адзін мой прыяцель таксама напісаў два вершы за жыццё, але гора ад гэтага не меў. Першым ён віншаваў з сямідзсяцігоддзем сваю багату цётку і жадаў ёй «доўгіх-доўгіх гадоў жыцця», а другім — вітаў прыход на пасаду аднаго міністра, адзначыўшы, што «сыны такія — гонар снайго роду». Гэтаму прыяцелю не трэба было прытрымлівацца дыеты, ён ад вершаў меў выгаду, таму і цяпер яшчэ піша то надпісы на помнікі, то лозунгі на святочныя аркі ў дні дзяржаўных свят.

Я свой першы верш напісаў вельмі рана, яшчэ калі сядзеў другі год у першым класе гімназіі.

Адкуль у мяне ўзяўся паэтычны інстынкт, не ведаю. Як ён выявіўся, не памятаю. Адны кажуць, што жаданне пісаць находзіць на чалавека, як сверб, але мне нічога не свярбела, і я не чухаўся аж да той пары, пакуль не напісаў верша і не адчуў вынікаў гэтага. Другія кажуць, што гэта своеасаблівы катар, прычым вельмі заразны. Пры звычайным катары, чхнуўшы, дастаеш насоўку і выціраеш нос, а пра паэтычным, калі вычхнеш дрэнны верш, крытыкі табе гэтак натруць нос, што болей чхаць не захочаш. А яшчэ мне даводзілася чуць, быццам бы маладыя паэты натхненне ў сваёй душы адчуваюць прыкладна так, як жанчыны адчуваюць зачацце на чацвёртым месяцы. Мабыць, і далей усё развіваецца гэтаксама, як у парадзіхі. Ця-

жарны юнак пачынае адчуваць штуршкі, млоснасць, потым боль, а ўрэшце кладзецца ў пасцель і раджае.

У дачыненні да некаторых нашых вершаў гэтае параўнанне можа і правільнае, але першыя вершы ствараюцца не так.

Пісанне вершаў нярэдка прыходзіць, як эпідэмія, і ахоплівае цэлыя класы ў гімназіях, а натхняе іх на гэта перш за ўсё творчая спадчына, якую пакінулі папярэднікі ў запісах на сценах пакойчыкаў спецыфічнага прызначэння. О, колькі зборнікаў інтымнай лірыкі, выдадзеных пазней, маюць на сабе адзнакі тых далёкіх, першых крыніц! У асобных творах нашай паэзіі сувязь з насценнымі традыцыямі адчуваецца і цяпер. Акрамя таго, маладыя паэты чэрпаюць натхненне з надпісаў на вокладках кніг, бо па даўняй традыцыі ў нашых школах вучні, здаўшы экзамены, прадаюць свае падручнікі тым, хто ў іхні клас пераходзіць, а самі купляюць у старэйшых. Дык на вокладках, а падчас і на астатніх лістах гэтых падручнікаў заўсёды застаюцца каштоўныя сляды творчых пошукаў не аднаго пакалення. Усюды, дзе толькі заставалася хоць крышачку чыстага месца, запісваліся досціпы, вершы, афарызмы і розныя іншыя мастацкія творы. Пасля адпаведных тэм і раздзелаў, якія прымушалі ўладальнікаў гэтых кніг два гады вучыць адно і тое, трапляюцца вельмі карысныя надпісы-напаміны, накішталт тых, што ставяць на вуліцах каля раскапаных каналізацыйных труб: «Увага! Не ідзі налева!»

Вось дзе яны, крыніцы першага натхнення, з якіх зараза разыходзіцца на цэлыя класы. Безумоўна, ёсць такія гімназісты, якія пераносяць хваробу лёгка, пасля адной-другой спробы пакідаюць пісаць, аднак нямала і такіх, што запаўняюць вершамі не толькі свае, але яшчэ і чужыя кнігі, а ёсць і такія, што не перастаюць пісаць вершаў нават тады, калі ўсе астатнія гэтае глупства кінуць. Вось такіх аб'яўляюць паэтамі класа,

а далей, калі хапае ўпартасці, яны становяцца паэтамі гімназіі, адпускаюць доўгія кудлы, пачынаюць неахайна апранацца, ходзяць як усё роўна не з гэтага свету і гэтак робяцца паэтамі з усімі ўласцівымі ім рысамі.

Цікава, між тым, што ўжо ў першых паэтычных спробах часта вызначаецца кірунак, якім той ці іншы пачатковец пойдзе, калі стане паэтам, а таксама і асяроддзе, якое яго натхняе.

Хіба, напрыклад, вось гэты верш, які так добра я дагэтуль памятаю, не выяўляе з усёй дакладнасцю і недвухсэнсавасцю і творчую праграму і тэматычны дыяпазон маладога паэта, майго колішняга сябра:

Люблю я клёчачкі ў смятане,
Люблю зацірку сёрбаць часам,
Люблю і сала з агуркамі,
Але найбольш — капусту з мясам.

На ўнутраным баку вокладкі лацінскай граматыкі, якая належала раней сыну вясковага папа, я, памятаю, прачытаў такі верш:

Ойча наш нябесны, усемагутны божа,
Толькі твая літасць нам цяпер паможа:
Уратуй народ наш ад бяды, знішчэння —
Памажы вучыць нам трэцяе спражэнне.

Другі мой аднакласнік, музыкаў сын, калі надыходзіла пара экзаменаў, спяваў:

Гупа-цупа, карагоды,
дуды, скрыпкі граюць.
Гупа-цупа, канец года,
А я двойкі маю.

Тыя, што сядзелі па два гады ў адным класе, звычайна карысталіся гуслярскім дзесяцерам. І, мабыць, таму найлепш выказалі народны боль. Так, напрыклад, Жыўка-Ужычанін, пра якога я ўжо расказваў, калі даведаўся, што застаецца на другі год у трэцім класе, загаласіў:

Ой, не змыць мне сораму давеку,
што я гіну, барані ўсіх божа,
і не ў бітве, і не ў паядынку,
не ад шаблі, не ад лютай кулі,
а на ўроках распраклятай мовы
ад рукі ліхога лацініста.

Свой першы твор я таксама напісаў дзесяцерам.
Праўда, не магу сказаць, ці ад таго, што я застаўся на
другі год, быў напісаны гэты верш, ці наадварот, мяне
пакінулі на другі год за тое, што я напісаў яго.

Як аднаго з прыгаданых паэтаў натхняла кухня,
што ўвесь час яго вабіла і хвалявала, другі натхняў-
ся псалмамі, а трэці — прыпеўкамі, так і я меў крыні-
цу натхнення ў асяроддзі, якое мяне гадала і выхоў-
вала. Карацей кажучы, мяне натхнілі плёткі і абгаво-
ры, якімі жылі мае шматлікія цёткі. Мой першы верш,
наколькі я магу ўзнавіць яго па памяці, гучаў так:

Ой раненька, да яснага сонца
У нядзелю пані Гана ўстала
І адразу села ля аконца —
На дарогу пільна паглядала.
Які клопат гэта пані мае
Што не спіцца ёй ў такую пору?
Хоча ўбачыць калі пісар Пая,
Яе любы, пойдзе ў кантору

Верш гэты зрабіў сенсацыю, што, між іншым, і па-
вінна быць, калі з'яўляецца новы малады талент. Най-
больш водгукаў, бадай што, было ў нашым доме, дзе
раз-пораз чулася: «Ах! Ах! Ах!» Але ў гэтых воклічах
выказвалася не захапленне, а хутчэй такія пачуцці,
якія ўзнікаюць, напрыклад, тады, калі дзеці разаб'юць
вялікае люстэрка ў зале.

— Як ты мог такое напісаць? — вішчалі мае тры
цёткі ў адзін голас.

— А чаму было не напісаць, калі гэта праўда? —
бараніўся я.

— Божа літасцівы! Ды адкуль ты ведаеш, што гэ-
та праўда?

— Дык вы ж самі гэта казалі.

— І што з таго? Тое, што мы гаворым, не абавязкова павінна быць праўда! — пераконвала мяне сярэдняя цётка.

— Ах, ах! Гэта ж могуць падумаць, што мы падгаварылі яго напісаць верш! — ускрыкнула старэйшая цётка, якая ў душы была вельмі радая і збіралася мой верш пусціць па руках, прычым пастарацца, каб ён дайшоў і да самой пані Аніцы.

Што ж, верш мой сапраўды дайшоў да пані Аніцы намнога раней, чым можна было спадзявацца, і выклікаў сварку ў мірным дагэтуль аптэкаравым доме. Пані вішчала і качалася па падлозе, ірвала на сабе валасы, перакуліла канапу, разбіла лямпу, лупцавала пантофлямі слугу, укусіла аптэкаравага памочніка і, нарэшце, выпіла цэлы сіфон газіраванай вады, каб атруціцца. Аптэкар мусіў перад абразом святога архангела Міхаіла, свайго заступніка, паклясціся, што саб'е мяне на горкі яблык.

Ведаючы, што аптэкары ўвогуле крыважэрныя, і ўлічваючы, што пан Сіма акрамя таго звязаны клятваю, я павінен быў як толькі мог сцерагчыся, каб застацца цэлым.

Я пачаў хадзіць у школу другой дарогай, пераскок-ваў цераз платы, каб папасці на другую вуліцу, гадзінамі праседжваў на гарышчы і ўвогуле рабіў усё, каб уратавацца ад бяды. Бавячы час на гарышчы, я няраз задумваўся пра горкую долю пісьменнікаў у нашых умовах. Замест таго каб маладога паэта падтрымаць, заахвоціць, наша грамадства адразу пачынае ганенні і пагражае расправай. Уявіце сабе, што можа стацца, калі гэта ўвесці ў закон, калі паэта за кожны верш пачаць лупцаваць. Тады, безумоўна, вершаў будзе з'яўляцца вельмі мала, а тыя, што ўсё роўна будуць напісаны, якраз і вартыя дубца.

Калі аптэкар перабраў усе магчымыя спосабы выканаць сваю клятву, калі пачаў нават рабіць на мяне засады, хаваючыся за чужымі варотамі, і неспадзявана з'яўляцца на вуліцах, якія зусім не вялі да яго дома, і калі, нарэшце, убачыў, што кожны раз я ад яго скрытна ўцякаю, а ўсе засады асцярожна абмінаю, ён вырашыў зрабіць інакш: паскардзіўся на мяне дырэктару гімназіі.

Мяне вывелі перад усё настаўніцкае веча, быццам бы я сама меней спаліў Александрыйскую бібліятэку. Усе сур'ёзныя, насупленыя, сядзяць, заклапочана схіліўшы галовы. Здавалася, яны гатовыя жывым спаліць мяне на агні, і я ўжо ўяўляў сабе натоўп вакол агню, трох сваіх цёткаў, якія страцілі прытомнасць і ляжаць на зямлі, а яшчэ ўявіў паштарову дачку Марыцу, як яна абліваецца горкімі слязьмі, і аптэкара, як ён частуе ўсіх прысутных сіропам за спачын маёй душы.

Першы ўзяў слова дырэктар. Звяртаючыся да ўсіх астатніх настаўнікаў, што паселі вакол зялёнага стала, ён сказаў:

— Панове, у нашай школе назіраецца агідная з'ява, на барацьбу з якой мы павінны ўсе рашуча ўзняцца. Нашы вучні пачалі пісаць вершы, і пішучь іх дзе папала — на кнігах, на класных дошках, на сценах. Асабліва спісаныя вершамі — ад столі і аж да падлогі — сцены інтымных кабінетаў гэтага будынка, і большасць гэтых вершаў непрыстойныя. Вось некалькі дзён таму я загадаў вартаўніку сцерці адзін верш, які датычыць вас, пан,— дырэктар звярнуўся да выкладчыка лацінскай мовы,— і ў якім высмейваецца ваша ўсім вядомая звычка піць ракіі болей, чым гэта дапускаюць правілы прыстойнасці.

— *A bove maiori discit arare minor!*¹ — буркнуў ла-

---

¹ У старэйшага вала вучыцца араць малодшы! (лац.)

цініст, папракаючы калег, што вучнёўскія вершы — маўляў, вынік іхняга пляткарства.

— Ужо ў гэтым навучальным годзе я двойчы бяліў сцены гэтых кабінетаў, каб не разыходзіліся далей вершы пра вас, пане ойча, і нейкую ўдаву Росу.

— Гэта ўсё падшыванцы з трэцяга класа, каб ім...— і нават не паглядзеўшы на тое, што на гэтым вечы прысутнічаю я, выкладчык катэхізісу аблаяў калектыўную маці трэцяга класа.

— Увогуле,— гаварыў далей дырэктар, спыніўшы погляд на выкладчыку геаграфіі,— я не магу ўспомніць усё, але там хапае вершаў і пра астатніх нашых калег...

— Я магу нагадаць,— усхапіўся, зразумеўшы, што мае на ўвазе дырэктар, выкладчык геаграфіі,— ёсць там і такі верш:

Нібы ў псярні, халадэча заўжды ў школе нашай.
Нам, паверце, не да ўрокаў — зуб на зуба скача.
Мы пакутуем штодзённа, мерзнем, як сабачкі,
А дырэктар адсылае дровы ўсе сваячкі.

— Перш за ўсё тут памылкі: павінна быць «зуб на зуб», а таксама «сваячцы», бо тут літара «к» пераходзіць у «ц»,— заўважае выкладчык сербскай мовы.

— А між іншым,— злосна дадае дырэктар,— такога верша на сценах увогуле не было, вы яго самі выдумалі!

— Быў, таму вы і загадалі пабяліць інтымныя кабінеты.

— Пэўна ж, не дзеля ўдавы Росы,— зазначае выкладчык катэхізісу.

І пачалася страшная сварка з крыкам, груканнем кулакоў па сталю; усе стараліся даказаць сваю праўду, так што толькі пад канец успомнілі пра мяне і выгналі з канцылярыі, каб не перашкаджаў. Бура тым часам бушавала далей, з несціханага гвалту вырываліся раз-пораз словы: «дровы», «Роса», «ракія», і, мяркую-

чы па ўсім, нават глобус з дырэктаравай шафы не застаўся ўбаку, а прыняў актыўны ўдзел у спрэчцы. Нарэшце, калі бура сціхла, мяне паклікалі зноў. Усе былі сур'ёзныя, нібы толькі што абмяркоўвалі важныя метады выхавання. Дырэктар пачаў нанова:

— Панове, у нашай школе назіраецца агідная з'ява,— але цяпер яго ўступленне было не такое доўгае, і ён адразу перайшоў да справы,— і вось перад намі адзін з тых, што крэмзаюць вершы, а, як паказвае класны журнал, ён зусім пасрэдны, і можна нават сказаць, нікуды не варты вучань.

Усе настаўнікі паднялі галовы, паглядзелі на мяне і ўсе разявілі раты, быццам бы збіраліся сказаць: «Ага, ведаю, у мяне ён таксама ледзь цягнецца».

— Ты напісаў гэты верш? — пачаў следства дырэктар і паказаў паперку, якую яму, мусіць, перадаў аптэкар.

Ува мне ў той момант пачалася адчайная барацьба дзвюх істот — чалавека і паэта. Чалавек раіў проста адцурацца ад верша, сказаць, што гэта не мой, што я яго пачуў ад іншых, ну, скажам, ад старэйшай цёткі, і што мне самому брыдка слухаць такое; а паэт пачаў казытаць мой гонар, раіў не адракацца ад свайго першынца, таму што мяне чакае вялікая будучыня. І, як гэта звычайна бывае ў барацьбе чалавека з славалюбствам, верх узяло апошняе — я прызнаўся дырэктару, што гэта мой твор.

— Вось бачыце, панове, ён прызнаецца! — звярнуўся дырэктар да веча.

— Гэта можа залічыцца яму як змякчальная акалічнасць,— сказаў выкладчык геаграфіі, які ўжо чатыры гады веў шлюбаразводны працэс з жонкаю і таму прэтэндаваў на аўтарытэт знаўцы нашай юрыспрудэнцыі.

— Значыць, перад намі дакладны факт, і тут трэба даць самую суровую кару, каб была добрая навука

усім астатнім ананімным аўтарам вершаў з ананімных месцаў! — патрабаваў дырэктар, і я зноў убачыў агонь, адчуў, як мяне ліжа полымя, уявіў трох цёткаў, распластаных на зямлі, заплаканую Марыцу і аптэкара, які частуе людзей з натоўпу вакол агню сіропам за спачын маёй душы.

— Мне хочацца паслухаць таксама, што пра гэта думаеце і вы, панове калегі! — павёў дырэктар далей.

І настаўнікі пачалі па чарзе выказваць свае меркаванні, прыблізна такія:

В ы к л а д ч ы к к а т э х і з і с у: З гімназіі трэба выгнаць! Няхай ідзе ў музыкі і тады складае сабе вершы! А калі не, дык хоць пакараць пастом на тыдзень.

Г і с т о р ы к: Ён зрабіў два злачынствы. Першае, меншае — што абразіў аптэкараву сям'ю, і другое, большае — што той самы верш, якім услаўлены Каралевіч Марка, Сінджаліч і Гайдук-Велька, апаганіў, услаўляючы Паю-пісара. Вось за гэтае другое яго трэба сурова пакараць.

Б і ё л а г: Чалавек ад жывёліны адрозніваецца ўзвышанасцю пачуццяў. Адгэтуль у людзей розныя віды паэзіі, у той час як у аслоў іх няма. Як вядома, аслы не пішуць вершаў. Аднак бывае часам, што людзі пішуць такія вершы, пра якія можна падумаць, нібыта іх пісалі аслы. І на такіх паэтаў трэба ўжываць тыя самыя метады, што і на аслоў — накруціць вушы. Гэта і варта было б зрабіць маладому паэту.

М а т э м а т ы к: Я б з гэтай з'явы здабыў карань, уласна, не карань, а карысць. У дадзеным выпадку мы маем дзве вядомыя велічыні: абразу аптэкаравай сям'і і аўтара верша плюс сам верш. З гэтых вядомых велічынь можна атрымаць невядомую велічыню, гэта значыць, даведацца, хто яшчэ піша вершы пра сваіх настаўнікаў.

Г е о г р а ф: Я б яго ў карцэр, у падвал, каб зразу меў, што такое зацьменне сонца, бо такія вершы —

іскра, ад якой лёгка загараюцца і датла згараюць сем'і, і хіба дзіва, што ў нас так многа шлюбаразводных працэсаў.

Лацініст: Хоць Гарацый і кажа: «Pictoribus atque poetis quidlibet audenti semper fuit aequae potestas»¹, аднак гэтая вучнёўская распуста выходзіць за ўсе межы. Я за самую суровую кару.

Настаўнік сербскай мовы: Перш за ўсё яго трэба пакараць за тое, што не аддзяліў коскамі залежных сказаў ад галоўнага, потым за тое, што ў канцы другой страфы не паставіў кропкі. А ўвогуле верш неблагі. Думка выказваецца даволі выразна. Улічваючы ўсё гэта, лічу магчымай лягчэйшую кару.

Пасля таго як усе прысутныя выказалі свае прафесійныя меркаванні, дырэктар павярнуўся да мяне, спачатку даў некалькі бацькоўскіх парад, а потым ухапіўся за мае вушы і пачаў іх круціць (прапанова біелага), і толькі калі здаволіўся, аб'явіў кару: тры дні зняволення ў сценах гімназіі (прапанова географа).

Так першы верш загнаў мяне ў турму, і тое самае было з апошнім. Цэлых сем гадоў я стрымліваўся ад пісання вершаў, хоць гэта і каштавала мне пакут наймаверных. І ўсё ж такі неяк паддаўся таму інстынкту, які лёгка вяртае чалавека да першароднага грэху. Калі я напісаў другі, і апошні, свой верш, паўтарылася амаль тое самае, што і пасля першага. Праўда, гэты раз мяне лавілі жандары, а не аптэкар, і ў выніку я апынуўся не перад дырэктарам гімназіі, а перад старшынёю Вярхоўнага суда.

— Вы напісалі гэты верш? — спытаўся ў мяне старшыня суда, гэтаксама, як і дырэктар гімназіі.

— Я! — пачуў ён у адказ, бо ўва мне славалюбства зноў перамагло чалавека.— Але, прашу пана, гэта проста жарт, і не варта яго ўспрымаць так сур'ёзна.

---

¹ І мастакі, і паэты заўсёды маглі ўсё (лац.).

— Можа, гэта і праўда,— сказаў старшыня,— але не трэба забывацца, што закон і жарты ўспрымае сур'ёзна.

— Акрамя таго,— абараняўся я далей,— мой верш не адпавядае патрабаванням сапраўднай паэзіі.

— Аднак ён цалкам адпавядае патрабаванням крымінальнага кодэксу па вызначэнні злачынства,— адказаў старшыня.

— І ўсё ж, пан старшыня, я не магу цалкам узяць віну на сябе, бо пры напісанні гэтага верша мною кіраваў не злачынны намер, а больш інстынкт.

— Што ж, я разумею вас,— перабіў мяне старшыня,— але крымінальны кодэкс, прашу заўважыць, якраз і прызначаны стрымліваць гэтыя інстынкты.

— Дзіўная рэч! — толькі і мог сказаць я.

Пасля таго як пан старшыня Вярхоўнага суда пазнаёміў мяне з усімі станоўчымі бакамі крымінальнага кодэксу, я пачуў, што гэты самы крымінальны кодэкс асуджае мяне на два гады турмы за абразу яго вялікасці караля.

І вось тады я зарокся пісаць вершы, з таго часу строга прытрымліваюся гэтай дыеты, і, як бачыце, яна пайшла на карысць майму здароўю.

ДРУГОЕ КАХАННЕ

Першае каханне — гэта той пажар, пра які ў паліцэйскіх рапартах звычайна пішуць: прычыны невядомыя. Яно загараецца, быццам запалка, як толькі чыркнеш, і тухне, нібы лямпа-спіртоўка, калі выгарыць увесь дэнатурат.

Першае каханне падобнае на той сверб у маладога баранчыка, якому карціць аб што-небудзь пачухаць свае рожкі, якія нядаўна прарэзаліся.

Першае каханне — гэта ўкус камара, ад якога не бывае заражэння крыві, аднак бывае раздражненне.

Першае каханне — своеасаблівая рэкрутацыя, пры якой вызначаецца прыгоднасць адслужыць свой тэрмін, калі спатрэбіцца.

Першае каханне небяспечнае толькі тады, калі яно адначасова і апошняе.

Першым каханнем па сутнасці з'яўляецца другое.

Другое каханне чалавек перажывае прыкладна так, як двагадніцтва ў школе — прадметы ўсе вядомыя, а ўпэўненасці, што здасі экзамен, няма.

Другое каханне — гэта недалечаная хвароба, якая дае рэцыдывы з-за нядбайнасці хворага.

Другое каханне — кадравая вайсковая служба, абавязковая для ўсіх, хто збіраецца потым ісці на службу дзяржаўную.

Аднак, незалежна ад усіх гэтых мудрасцяў, маё першае каханне было спробай, а другое ўжо выявілася як звычка. Пасля трагедыі, якую скончылася маё першае каханне, я адчуў патрэбу закахацца яшчэ ў каго-небудзь. Шукаў я ўсюды, у каго б гэта можна было закахацца, і аднойчы, сустрэўшы перад школаю бялявую дзяўчынку, якая горка плакала, вырашыў закахацца ў яе.

Кажуць, што дзяўчына плача ад пачуццяў, а жанчына ад таго, што іх няма. Вось я і вырашыў закахацца ў дзяўчынку з пачуццямі.

У бялявай дзяўчынкі было чарнявае імя Марыца, і я спытаўся ў яе:

— Чаго ты, Марыца, плачаш?

Тут яна заплакала яшчэ мацней і прызналася:

— Настаўніца перад усім класам абазвала мяне, сказала, што я дурная гусь... і ўсе смяяліся... і...

— Ды гэта ж дробязь! І з-за гэтага не варта слёзы ліць. Падумаеш, гусь! Што тут такога?! Колькі разоў перад усім класам настаўнік абзываў мяне дурным аслам, а гэта жывёліна намнога большая, чым гусь — і то нічога! І тваю настаўніцу, калі яна была малая, яе

настаўніца называла дурною гусёю, а цяпер яна, бач, цябе вучыць.

Здаецца, мае ўгаворы суцяшалі душу бялявай дзяўчынкі. Яна падняла свае заплаканыя вочы і паглядзела на мяне з такім даверам, што я адчуў сябе абавязаным супакоіць яе да канца.

— Акрамя таго... гусь... — спрабаваў я знайсці яшчэ словы суцяшэння.— Гусь — гэта нічога такога... гэта не абраза. Вось я, напрыклад, люблю гуску.

Яна пільна паглядзела на мяне, мабыць, стараючыся праверыць, ці гэта не прызнанне ў каханні.

— Ага, я люблю гуску,— паўтарыў я, спадзеючыся менавіта на прызнанне звесці гэтую тэму.— Асабліва люблю ножкі.

— Як гэта — ножкі? — здзіўлена спыталася бялявая дзяўчынка.

— А так, калі маці засмажыць гуску з рысам, я заўсёды прашу ножку.

На другі дзень я зноў сустрэў бялявую дзяўчынку, і мы пачалі сустракацца амаль штодня. Каханне наша абыходзілася без прызнанняў. За прызнанне яна палічыла тры словы спагады, з якімі я падышоў да яе першы раз. Такое здараецца часта з удовамі, яны звычайна словы спагады ўспрымаюць як прызнанне. А бялявая дзяўчынка была не без удовінай сентыментальнасці, бо, як прызналася потым, да мяне ўжо кахала аднаго гімназіста-першакласніка.

Хоць мы кожны дзень сустракаліся пасля заняткаў і я праводзіў яе дадому, адчувалася патрэба спаткацца ў іншых умовах. Каханне толькі тады мае сапраўдную прывабнасць, калі закаханыя могуць спаткацца саманасам. І мы дамовіліся, што ў чацвер апоўдні сустрэнемся на старых могілках. Могілкі, як месца спаткання, дужа пасавалі закаханай бялявай дзяўчынцы з пачуццямі і закаханаму хлапчуку, які любіць гусіныя ножкі.

Мы спаткаліся і размаўлялі, размаўлялі доўга і многа: пра экзамены, пра яе настаўніцу, якая яна строга. Акрамя таго, яна расказала, што яе маці сёння на абед згатавала фаршыраваныя кабачкі, а я пахва-ліўся, што мы ўчора елі пірагі з сырам. Пагаварылі і яшчэ аб нейкіх важных рэчах, а потым разо-зышліся.

Як бачыце, з нашага спаткання выйшла нешта не тое, бо ў такіх выпадках трэба гаварыць пра каханне, а мы вялі размову такую самую, як і тады, калі я праводзіў яе ад школы да дому.

Але праблема была ў тым, што ні яна, ні я не ведалі слоў кахання. Я некалькі дзён ламаў галаву, каб іх знайсці, пакуль нарэшце не ўспомніў пра кніжку, якую мая цётка чытае штовечар, пры чытанні ўздыхае і плача, а калі начытаецца, хавае кніжку пад падушку. У той кніжцы, вырашыў я, павінны быць патрэбныя мне словы, бо толькі пры чытанні такіх кніжак плачуць старыя дзеўкі.

Дык вось, неяк па абедзе я ўкраў гэтую каштоўную кніжку, залез у павець і прагна пачаў яе гартаць. Асабліва ўважліва я праглядаў старонкі, палітыя цётчынымі слязьмі, і ў адным такім месцы знайшоў патрэбныя мне словы, прычым, што было вельмі важна, гэта былі прызнанні двух закаханых, якія спаткаліся на могілках. Вось як прыкладна выглядаў гэты дыялог з кніжкі, які вялі дон Радрыга Мандэга і Хуана, дзяўчына-сірата, далакопава падчарка.

Дон Радрыга: Дзева! Присягаю табе тут, перад гэтымі мёртвымі сведкамі: маё каханне шчырае і глыбокае, як магільная туга вакол нас!

Хуана: Ах, каб я магла верыць, што гэта сапраўды так!

Дон Радрыга: Гэтыя словы не проста сарваліся з вуснаў, а вырваліся з душы высакароднага рыцара, слова якога святое, а прысяга роўная веры.

Хуана: У тваім каханні гэтулькі шчасця мне, што я ніяк не адважуся аддацца гэткаму шчасцю.

Дон Радрыга: Дык хоць прызнайся, што адчувае твая душа...

Хуана: Кахаю цябе!

Дон Радрыга: Ах, мая любая Хуана!

Хуана: Дарагі мой Радрыга!

Усё тут было так, нібы спецыяльна дзеля нас пісалася. Я акуратненька перапісаў увесь дыялог у двух экзэмплярах, а кніжку паклаў назад пад падушку. Потым адзін лісцік аддаў Марыцы, а другі пакінуў сабе, каб да наступнага чацвера вывучыць на памяць і самім на могілках гаварыць сапраўднымі словамі кахання.

Сустрэўшыся ў наступны чацвер, я адразу спытаўся ў Марыцы:

— Вывучыла тое?

— Ага!

— Давай паслухаю цябе!

Вывучыла яна выдатна, слова ў слова на памяць. Потым я даў ёй свой лісток, каб паслухала мяне, і хоць па школьнай звычцы я дзе-нідзе запінаўся, аднак выходзіла някепска. І тады, калі пераканаліся, што ўсё пойдзе гладка, мы пачалі гаварыць адно аднаму словы кахання, гэтаксама, як Дон Радрыга Мандэга і Хуана, дзяўчына-сірата, далакопава падчарка.

Усё ішло як у сапраўдных закаханых. Марыца вельмі хораша вымавіла: «Кахаю цябе!», ды і я не запінаўся, калі казаў: «Ах, мая любая Хуана!» І мне, і ёй гэта спадабалася, і мы вырашылі прадоўжыць.

Адразу пасля гэтага спаткання я перапісаў з цётчынай кніжкі другі ўрывац, яшчэ лепшы, і зноў даў Марыцы, каб рыхтавала на наступны чацвер.

Ах, якое прызнанне магло атрымацца гэты раз, але... я не пайшоў на могількі, дзе бялявая дзяўчынка чакала мяне цэлую гадзіну, калі не болей. Я не змог

вывучыць любоўнага задання і зрабіў так, як прывык у школе, — не пайшоў на ўрок. Лепш няхай будзе пропуск, чым адзінка, думаў я сам сабе, забываючыся, што пропускі ў каханні — самая небяспечная рэч.

Аднак калі ў наша каханне ўблыталіся заданні, інакш і быць не магло. Яны могуць згубіць нават тое каханне, якое канчаецца шлюбам, а што ўжо казаць пра маё, калі вядома, што да школьных заданняў у мяне была такая самая агіда, як да хініну, і вывучыць што-небудзь мяне прымушалі сілай, як і выпіць хініну.

І тым не меней шкада, што я не мог пайсці на спатканне, бо ў другім урыўку, які мы павінны былі расказаць адно аднаму, было яшчэ болей цудоўных слоў кахання. Дон Радрыга звяртаўся да сваёй каханай так: «Хадзі, хадзі, любая Хуана, на мае грудзі, прыкладзі свае вусны да маіх, няхай праз першы пацалунак зліюцца ў адну абедзве нашы душы!» І пасля гэтага яны за надмагільным помнікам доўга абдымаліся і цалаваліся. Што і казаць, гэтая мясціна мне вельмі падабалася, аднак далей там было такое, што хоць памры, на памяць не вывучыш. Там дон Радрыга, каб запэўніць Хуану ў сваім каханні, прыводзіць яе на магілу свайго дзеда і кажа:

— Клянуся табе памяцю дон Альгуацыла дэ ля Фуэнтэ, які вядзе свой род ад славутага кастыльянца дон Гіяцынта Нунеса дэ Каркуэла, які сам сваім мячом адсек галаву Мухамеду абу-Сахібу Барбаросе і ўнук якога, дон Пелажыя дэ Манданеда, з іспанцамі Кастылі акружыў Гранаду і прагнаў за Гібралтар абу-Абдалу Баабдзіла!

Можаце сабе ўявіць, што значыла мне вывучыць на памяць такі ўрывац, калі я шэсць месяцаў ламаў язык, каб навучыцца вымаўляць слова «Артаксерксас», а за егіпецкага цара Узпратэна тройчы атрымліваў двойкі.

Зразумела, пасля таго, як я не прыйшоў на прызначанае спатканне, я пачаў пазбягаць бялявай дзяўчынкі, а калі нарэшце адважыўся паказацца ёй на вочы, было ўжо позна. Бялявая дзяўчынка закахалася ў другога.

**АД ТРЭЦЯГА
ДА ЗАКЛЮЧНАГА,
ДВАНАЦЦАТАГА КАХАННЯ**

У кахання шмат агульнага з п'янствам. Кульнуўшы адну, другую чарку, чалавек пачынае адчуваць яшчэ большы апетыт і смагу і тады ўжо сёрбае раз за разам, пакуль не здаволіцца. Прыкладна так і было са мною, я, можна сказаць, стаў сапраўдным алкаголікам: не паспею працверзець ад аднаго кахання, а ўжо цягнуся да другога кілішка, які ўбачу перад сабою.

Назіранні пацвярджаюць таксама думку, што каханне — звычка, падобная, напрыклад, да курэння. Ёсць людзі, якія зусім не кураць, а ёсць такія, што не могуць без тытуню. Некаторыя кураць пакрысе, а некаторыя не выпускаюць цыгарэты з зубоў. Адны часта мяняюць тытунь, і ад гэтага іх мучыць кашаль, а другія, адчуўшы, што курэнне ім шкодзіць, кідаюць, каб вярнуць апетыт. Я належаў да заядлых курцоў, не раздумваючы, мяняў тытунь і, як толькі дагарала адна цыгарэта, адразу прыпальваў другую.

Уласна, я сваю маладосць запоўніў цэлай чарадою каханняў, і ўсё было добра, пакуль не здарылася тое, пра што народ кажа: «Да пары збан ваду носіць: вушка адарвецца, і збан разаб'ецца».

Трэцяе маё каханне ўжо было рэальнае, далёкае ад таго, каб есці запалкі ці зубрыць на памяць іспанскія імёны, каб потым іх дэкламаваць за надмагільнымі помнікамі. Я закахаўся ў нашу служанку, якая важы-

ла восемдзсят кілаграмаў і ўсім гэтым цяжарам ціснула мне на сэрца.

Гэтае каханне абудзілі згадкі ранняга дзяцінства, калі я на руках у другой служанкі пазнаваў азбуку каханья па методыцы нагляднага навучання. І сапраўды, калі я хацеў прызнацца ў сваіх пачуццях Фані (так звалася мая трэцяя каханая), на языку так і круцілася: «Ах, любачка ты мая, хіба ж мне цяпер да шніцаляў! Але як будзеш ужо пакідаць шніцаль, дык не забудзься і пра салату. А мне ж ты, толькі ты трэба! Чакаю не дачакаюся, каб цябе прыціснуць да грудзей, няхай нават і шніцаль астыне!»

Памятаю таксама і свой неапублікаваны верш той пары:

Фаня, я цябе кахаю
І хачу сказаць:
Ты такое цела маеш —
Ёсць за што кахаць.
Ох і цяжар гэты самы
Сэрца мне сціскае!
Дык прызнайся ты таксама,
Ці мяне кахаеш.

Але тое цудоўнае ідэальнае каханне, як гэта часта здараецца, разбіла ўшчэнт чужая інтрыга. Мае бацькі, як толькі заўважылі, што на кухню я бегаю часцей, чым трэба, Фаню звольнілі, а з-за адсутнасці аб'екта і само каханне мусіла згаснуць.

Чацвёртае каханне ў мяне было са студэнткай — дзяўчынай з чорнымі гарачымі вачыма і гарэзлівай усмешкай. Праўда, гэта было нейкае пісьмовае каханне, бо мы ніколі нават слоўца адно аднаму не сказалі, а ўжо пасля першага абмену ўсмешкамі пачалі перапісвацца, і пісалі, пісалі бесперапынна. Між іншым, гэта мела пэўную карысць ужо таму, што я ў пісьмах навучыўся выказваць свае думкі значна лепш, як у школьных сачыненнях на тэмы: «Калі падсмажыш, тады і скажаш!» і «Пазнай самога сябе!» Складаючы

пасланні сваёй каханай, я не толькі вывучыўся фармулёваць свае думкі, але і напрактыкаваўся ў выкарыстанні ўсіх знакаў прыпынку, бо стаўляў іх не шкадуючы, каб ужо ніводзін знак не мог паскардзіцца, што я надаваў яму значэння меней, як астатнім. Вось як, напрыклад, выглядаў адзін мой любоўны ліст:

«Любая!!!

Я, цябе кахаю?.. усёй душою і; усім «Сэрцам», істоты, маёй?! Заклінаю.— адкажы на гэтае Пытанне! (мне) як мага: хутчэй?.....

Закаханы ў цябе — твой — ах; да Магілы?

. . . . .

У яе лістах ніякіх знакаў прыпынку не было, і гэта паказвала, што сербскую граматыку яна ведала слаба, калі не карысталася так, як я, разнастайнымі пунктуацыйнымі знакамі.

Гэтае каханне не скончылася, яно проста патухла. Неяк яна мне не адказала на ліст, і я таксама перастаў пісаць. І гэтак памалу, неўпрыкмет мы забыліся адно пра аднаго.

Маё пятае каханне — нібы частка сентыментальнага рамана, які яшчэ не дапісаны. Мяне зачаравала адна пані, на дваццаць гадоў старэйшая за мяне, але з такімі прывабнымі ямачкамі на шчоках, такімі дробнымі белымі зубкамі і такімі сакавітымі вуснамі, што я аж трымцеў усім целам, калі яна праходзіла побач.

Ёй у каханні я не прызнаваўся, баючыся, што яна будзе з мяне смяяцца; апрача таго, я крыху пабойваўся і яе мужа, які мне быў ненавісны. Я адкрыў у ім падабенства з драпежным зверам, што хапае ў свае кіпцюры ягнятка і душыць. А таму сябе я ўяўляў святым Георгіем на белым кані, у ролі выратавальніка няшчаснай дзяўчыны. Тады я і не здагадваўся, што гэтыя няшчасныя дзяўчаты вельмі добра адчуваюць сябе ў кіпцюрах такіх дзікіх звяроў.

Гэтае каханне засталася вечнай таямніцай маёю, бо я пра яго не прызнаўся нікому, адной толькі падушцы, якую абдымаў і цалаваў, застаўшыся адзін дома, і да якой звяртаўся з пяшчотнымі словамі, што прызначаліся чароўнай пані з ямачкамі на шчоках і з сакавітымі вуснамі.

У шостым каханні я дайшоў нарэшце да пацалунка. Гэта быў мой першы пацалунак увогуле, а першы пацалунак можна параўнаць з экзаменам, пасля якога вучні атрымліваюць права перайсці ў старэйшыя класы, дзе вывучаецца вышэйшая матэматыка кахання з усімі вядомымі і невядомымі велічынямі.

Да таго я думаў, што пацалунак — гэта толькі крыху салатзейшая за звычайную цукерка, але як толькі даткнуўся вуснамі да вуснаў, я зразумеў, што памыляўся. Першы пацалунак быў як келіх пеннага шампанскага, ад якога на губах адчуваеш нейкую слодыч, а потым пачынае бурліць і кіпець кроў, зазьяюць вочы і закружыцца галава. І, дзіўна, як толькі я адарваў свае вусны ад яе, я адчуў, што цяпер ужо ўзброены вопытам, які ў каханні патрэбны не менш, як усюды ў жыцці.

Але вопыт заўсёды прыносіць расчараванне, і гэты мой выпадак не стаў выключэннем. А зрэшты, расчараванне — звычайны і немінучы канец любога кахання.

Сёмага свайго кахання я не памятаю, як гэта ні дзіўна. Памятаю, што я кахаў яе, і яна мяне кахала, памятаю, што мы кляліся кахаць адно аднаго да сконы, а вось хто яна была, не магу ўспомніць.

Неяк я сустрэў адну прыгожую пані, якая ласкава ўсміхнулася мне, і ў мяне мільганула думка: а ці часам гэта не тая мая забытая каханая? Я набраўся духу і падышоў да яе:

— Пані ласкавая, вы не памятаеце, ці я часам не кахаў вас некалі?

- Адкуль жа я магу пра гэта ведаць?
- Вы павінны ведаць, я ж, напэўна, вам казаў.
- Нічога вы мне не казалі.
- А шкада!

Другой пані я нават даказваў, што гэта яна, толькі, мабыць, забылася, але яна з упэўненасцю адказала:

— Не, пан, я маю поўны спіс усіх тых, з кім казалася да замужжа, і вы там не зарэгістраваны.

Вось так і застаецца. Нягледзячы на ўсе намаганні, сёмага свайго кахання я не магу ўспомніць ніяк.

Што да восьмага, дык яно ад пачатку да канца было па агульнапрынятым рэцэпце кахання. У яе была светлая раскошная каса, агністыя вочы, і кахала яна мяне вельмі шчыра. Нават патрабавала, каб я пакляўся ёй у вернасці, і сама паклялася. Але неяк неўзабаве пасля клятвы ўзяла і закахалася ў другога.

Дзевятае каханне маё было амаль зусім такое, як у народных песнях, сабраных Вукам Караджычам, і адрознівалася толькі тым, што нагадвала падагрэтую страву. У яе была чорная каса да пояса, ласкавыя вочы, і я кахаў яе вельмі шчыра. Нават патрабаваў, каб яна паклялася мне ў вернасці, і сам пакляўся. Але неяк неўзабаве пасля клятвы ўзяў і закахаўся ў другую.

Дзесятае каханне — вясёлая трагедыя, якая, магчыма, вас зацікавіць.

Спачатку я пазнаёміўся з яе мужам, які да мяне ставіўся надзвычай прыязна. Ён завёў мяне да сябе дадому і пазнаёміў з жонкай — невялічкай ростам, свавольнай і гаваркой — болей вачыма, чым языком, — дамай.

Я з першага погляду закахаўся ў гэтую жанчынку, а таму заўсёды дужа радаваўся, калі яе муж запрашаў да сябе ў госці. Здавалася, што яна таксама рада мяне бачыць, бо калі мы заставаліся хвіліну-другую сам-насам, яна была намнога прыязнейшая, як пры мужы.

Ды і муж быў не меней прыветны, ён нават выказаў мне асаблівы давер і стараўся паказаць сваё шчырае прыяцельства.

Аднойчы мы з ім доўга хадзілі па зацішных аляях парку, і між намі завязалася даволі дзіўная размова:

— Наколькі я мог заўважыць, вам падабаецца мая жонка? — пачаў ён зусім стрымана і амаль абыякава.

Я страшэнна збянтэжыўся і да самых вушэй стаў чырвоны, як архімандрыцкі пояс.

— Гэта... ну... — замармытаў я, — ваша пані жонка... э-э-э... вельмі прыязная... я вельмі паважаю яе.

— Ды годзе, чаго вы саромеецеся? Мы з вамі сябры і можам абысціся без хітрыкаў. Дык давайце гаварыць адкрыта. У вашы гады маладых жанчын не паважаюць, а кахаюць. Хіба не?

— Але... дык... як гэта... калі вы сумняваецеся ў чым...

— Ды не сумняваюся, дабрадзею, ні кроплі не сумняваюся! Я проста ўпэўнены, што вы закаханы ў маю жонку. І, каб супакоіць вас, адразу заяўляю, што я на вас не крыўдую за гэта. Зусім не крыўдую, паверце, ані!

— ???!!!

Яго словы мяне ашаламілі. Я вылупіў вочы і разявіў рот, адначасова ператварыўшыся ў пытальнік і клічнік.

— Вы не можаце мяне зразумець? — гаварыў ён. — Што ж, магчыма, гэта ў нейкай ступені дзіўна, калі я, муж... аднак...

У той момант да мяне закралася падазрэнне, што ў цёмным кутку мы апынуліся невыпадкава, што гэты тып спецыяльна зацягнуў мяне сюды, каб выціснуць споведзь, а потым усадзіць мне ў грудзі цэлую абойму з рэвальвера. І я пачаў, як мог, абараняцца:

— Але, шаноўны пан, рашуча заяўляю яшчэ раз: да вашай жонкі такіх пачуццяў я не маю. Я толькі паважаю яе.

Ён зразумеў маю боязь і адразу заспяшаўся падбадзёрыць:

— Можа, вы баіцеся, што ў мяне супраць вас ёсць нейкія благія намеры? Барані божа! Выслухайце, што я раскажу, і тады ўсё зразумеець.

І ён пачаў сардэчным, даверлівым тонам раскадваць:

— Справа ў тым, мой малады дружа, што з жонкай у нас зусім дрэнныя адносіны. І нават болей як дрэнныя. Мы вось-вось развядзёмся.

— Вы? — здзівіўся я.

— А што вы думалі?

— Ды гэта немагчыма!

— Магчыма, дружа мой, і няхай вас не ўводзіць у зман тое, што вонкава ў нас усё цудоўна. Гэта таму, што мы разыходзімся па ўзаемнай згодзе. Яна не хоча мяне, я не хачу яе, а чаму — не пытайцеся. Вам, між тым, гэткая сітуацыя вельмі дарэчы. Пастараўшыся, вы можаце дабіцца свайго ад маёй жонкі, і з часам яна будзе вольная і цалкам ваша. Але, каб так стала, мы з вамі павінны памагаць адзін аднаму і дзейнічаць разам, у добрай згодзе...

— У згодзе з вамі?

— Ага, са мною! Я са свайго боку буду рабіць усё, каб памагчы вам, а вы са свайго боку можаце памагчы мне.

Я ўсё яшчэ ніяк не мог апамятацца і збянтэжана глядзеў на дзіўнага мужа, а ён тым часам разважаў:

— Каб лягчэй пачаць шлюбаразводны працэс і каб выйграць яго, мне патрэбен адзін доказ, якога я пакуль што не маю. У якасці такога доказу маглі б выступіць вы!

— Я?.. Якім чынам?..

— Вельмі проста. Я павінен даказаць, што мая жонка — амаральная асоба...

— Але...

— Пачакайце! Маральная яна ці не — усё роўна, мне толькі доказ патрэбен такі, і вы, каб захацелі, маглі б даць яго.

— Не разумею.

— Зразумееце. Вы ўжо прызнаваліся маёй жонцы ў каханні?

— Ды...

— Вось што, вам трэба з гэтым паспяшацца. Прызнавайцеся як мага хутчэй! Я вам дам магчымасць. Калі яна будзе ўпарціцца, не адступайце, дзейнічайце рашуча, напорыста. Дзевяноста працэнтаў жанчын працівіцца прызнанню толькі таму, што так трэба. Значыць, паспешайцеся і не адступайце! А калі ўсё пойдзе як належыць, не спыняйцеся толькі на прызнанні; жанчыны не любяць тых, хто спыняецца на паўдарозе. Праявіце настойлівасць і дамажыцеся спаткання, таёмнага спаткання. Яна, натуральна, яшчэ болей заўпарціцца, скажа вам: «Ах, гэта ўжо занадта, толькі не гэта!», але гэта толькі словы, у якіх шчырасці не болей, як у гандляроў на рынку, калі яны гавораць: «Паверце, я сам гэтулькі за свой тавар аддаў, дык чаму ж гэта задорага!» Урэшце яна дасць згоду на спатканне, і застанеца толькі адна перашкода — я. Аднак мы з вамі дамовімся, і я, скажам, адлучуся куды-небудзь.

З усё большым здзіўленнем слухаў я гэтага незвычайнага мужа.

— Дык вось, цяпер надыходзіць самае галоўнае. Вы прыйдзеце на спатканне, а я, між тым, нікуды не паеду, як гэта будзе думаць жонка, а застануся, і якраз тады, калі ні вы, ні мая жонка не будзеце спадзявацца, я ўварвуся ў дом з двума сведкамі. Калі вы паспееце да гэтага часу зняць штаны, будзе яшчэ лепш. Мая жонка, зразумела, закрычыць і страціць прытомнасць, а я тым часам падскочу да вас, павалю на падлогу, буду таўчы вас нагамі, разаб'ю вам нос і вырву касмык з чупрыны, прыкладна такі, які можа вырваць

сапраўды раз'юшаны муж жончынаму палюбоўніку, забяру вашы штаны ў якасці рэчавага доказу, а вас у адных сподніках вышпурну на вуліцу. Усё гэта, натуральна, адбудзецца пры двух сведках. Ну, цяпер вы разумееце?

— Але ж, пан...

— Так-так, вам не падабаецца тое, што вас будучь біць. Аднак, шаноўны мой пане, вы павінны прынесці нешта ў ахвяру, каханне заўсёды патрабуе ахвяры. Некалі рыцары гінулі, каб даказаць выбранніцы свайго сэрца моц пачуцця, дык чаму і вам не стаць падобным да гэтых высакародных рыцараў і не згадзіцца на пабоі?

— Яно-то так, але што пра мяне будзе думаць ваша пані жонка?..

— У той момант, калі будзеце без штаноў, парадуюцца, калі будзеце стагнаць ад пабояў, пашкадуе. А вы не забывайцеся, што шкадаванне звычайна пераходзіць у наймацнейшае каханне.

— І ўсё ж такі вы прапанавалі мне надна непрыемную ролю...

— Ох, чалавеча! Скажыце, якія адзнакі ў вас былі па матэматыцы ў гімназіі?

— Дрэнныя.

— Яно і відаць. Перад вамі дакладны разлік. Мая жонка атрымлівае развод і застаецца такой самай у маральным плане, як і раней; а яна маладая і прыгожая. Дык што выходзіць? За такую біцца пачнуць, з-пад носа ў вас выхапіць могуць! А давайце паглядзім з другога боку. Нас разводзяць з той прычыны, што яна распусніца, скампраметавала сябе з вамі. Што ёй застаецца пасля гэтага? Застаяцца толькі вы! Разумееце?!

У гэтага дзіўнага мужа была сапраўды моцная логіка, шкада толькі, што грунтавалася яна на пабоях.

Пры развітанні ён запрасіў мяне ў госці ў той самы

дзень па абедзе. Я прыйшоў, але яго дома не застаў. Відаць, ён падумаў, што мы ўжо дагаварыліся, і, не адкладаючы, вырашыў даць мне магчымасць зрабіць першыя крокі.

Аднак я надумаў зрабіць інакш — расказаць, нічога не ўтойваючы, жонцы пра ўсю размову з яе мужам, бо яна заслугоўвае, каб з ёю быць шчырым.

— Шаноўная пані, я павінен вам нешта сказаць, я павінен вам многа сказаць, — пачаў я ўсхвалявана.

— І што? — спыталася яна.

— Ды... — запнуўся я, не ведаючы, як лепш усё расказаць, — вы, напэўна, самі заўважылі... што... гэта... як я вас паважаю.

— Дзякуй вам, пане!

— Толькі гэтае пачуццё, якое я называю павагай, у нашы з вамі гады завецца інакш.

— Няўжо? А я і не ведала! І як жа яно завецца? — задала яна пытанне, усміхаючыся болей вачыма, як вуснамі.

Нейкі момант я вагаўся, а потым адважыўся і выпаліў:

— Яно называецца каханне!

— Вось як! — сказала яна спакойна. — Зрэшты, я гэтага і чакала.

— Вы чакалі? — перапытаўся я, баючыся, ці не расказаў ёй пра ўсё сам муж.

— Чакала, бо заўважыла па вашых вачах, па вашых паводзінах, па ўсім.

— І?...

— Вы хочаце пачуць мой адказ?

— Хачу! — перапалоханы, ледзь чутна прашаптаў я.

— Набярыцеся цярдзення. Я магу даць адказ толькі тады, калі пераканаюся, што вы сапраўды адданы мне.

— О, дайце мне магчымасць даказаць вам гэта.

— Безумоўна, я дам вам такую магчымасць, прычым не адкладваючы. — Яна крыху памаўчала, а по-

тым прызналася: — Справа ў тым, дарагі мой дружа, што з мужам у нас зусім дрэнныя адносіны. І нават болей як дрэнныя. Мы вось-вось развядзёмся.

Пачатак такі самы, як і з мужам.

— Разумею,— казала яна далей,— што вы не чакалі такога, вас бянтэжыць, уводзіць у зман тое, што вонкава ў нас усё цудоўна. Аднак гэта таму, што мы разыходзімся па ўзаемнай згодзе. Я не хачу яго, ён не хоча мяне, а чаму — не пытайцеся. Калі вашы пачуцці сапраўды такія, як я толькі што чула, дык вам гэтая сітуацыя вельмі дарэчы. Аднак вы павінны памагчы мне ў барацьбе з мужам.

— Як?..

— Вы многа ў чым можаце памагчы, калі захочаце. Мне трэба як мага болей доказаў, што свае шлюбныя абавязкі я выконваю як належыць. У мяне шмат доказаў, але патрэбен яшчэ які-небудзь неаспрэчны факт, бо мой муж хоча даказаць, што ўсё наадварот.

— Ага, я ведаю, пра гэта самае і хацеў вам расказаць...

— Дык вось які ў мяне план. Я прызначаю вам дзень і час таемнага спаткання. Вы прыходзіце. А ў суседнім пакоі будуць стаяць напачатку два сведкі. Яны апынуцца там нібыта выпадкова і нічога ведаць не будуць. Вам трэба будзе прызнавацца ў каханні голасна, як мага мацней. Я пачну адмаўляцца, буду гаварыць, што я замужам, што я прыстойная і сумленная жонка, але вы праявіце настойлівасць і паспрабуеце нават пацалаваць мяне. Тады я закрычу, а людзі з суседняга пакоя павінны будуць прыбегчы на лямант, і пры іх я плясну вам па шчаце, учаплюся вам у валасы і буду драпаць вам твар. А потым папрашу яшчэ, каб і яны, абодва сведкі, добра вас аддубасілі і выкінулі з майго дома.

Можаце ўявіць, як я адчуваў сябе ў такім становішчы! Вось дык пара мне папалася — і адзін, і другая

адно планавалі, каб мяне як найлепш аддубасілі! І на што было ўлазіць, калі на маіх плячах хочуць вырашыць сваю шлюбную праблему? Як ні круці, стань на мужаў бок ці на жончын — усё роўна заробіш. Розніца толькі тая, што ў адным выпадку будучь дубасіць, калі ты ў штанах, а ў другім — без штаноў.

Пасля доўгага роздуму я вырашыў, што найлепшае выйсце з такой сітуацыі, а таксама і выйсце з такога кахання — ціха і непрыкметна знікнуць. Так я і зрабіў.

Толькі праз некалькі месяцаў сустрэўся я з імі на вуліцы. Маладая пара, чые ўзаемныя абвінавачанні-заявы на развод ляжалі ў кансісторыі, ішла пад ручку, а побач з імі плёўся нейкі юнак.

— А дзе гэта вы былі, дзе прападалі? — закрычалі яны абое ў адзін голас, нібыта кожны хацеў сказаць: «І чаго было ўцякаць, калі мы так добра ўсё прыдумалі!» Як мог, я апраўдаўся і са спагадай паглядзеў на няшчаснага юнака, якога, відаць, замест мяне збіраліся скарыстаць у якасці доказу.

Пасля бурнага адзінаццатага маё дванаццатае каханне было вельмі ціхае, нават крыху набожнае. А мая каханая і сапраўды была нібыта з абразоў — з прадаўгаватым бледным тварам і гладкім ілбом, з доўгімі чорнымі валасамі, якія раздзяляліся раўнюткам праборам якраз пасярэдзіне; у яе былі невялічкія пурпуровыя вусны і лагодныя вочы, прыкрытыя доўгімі вейкамі.

Яна была надзвычай пяшчотная і ціхая, сціплая і сарамлівая. Калі я прызнаўся ёй у каханні, яна адразу апусціла вочы долу, пачырванела, задумалася і доўга маўчала. Нарэшце падняла галаву і прамовіла:

— Таго, што вы мне цяпер сказалі, не кажыце болей ніколі!

Калі я неяк паціснуў ёй руку, яна адразу апусціла вочы, пачырванела, задумалася і доўга маўчала. Нарэшце падняла галаву і прамовіла:

— Таго, што вы цяпер зрабілі, не рабіце болей ніколі!

— Ну добра, але скажыце тады, як мне прызнацца ў каханні?

— Мне дастаткова бачыць вас і, прашу ласкава, задавольцеся таксама тым, што бачыце мяне.

І гэтак усё наша каханне складалася з паглядання. Я паглядаў на яе, а яна на мяне; я бачыў яе, а яна мяне. Але аднойчы я не ўбачыў яе, а яна мяне, і з той пары не бачылі ні я яе, ні яна мяне.

Гэтае каханне, можна сказаць, было своеасаблівай дыетай ці постама, вельмі патрэбнымі пры такіх, як мой, сапсаваных каханнімі, страўніках. І я гэты пост шчыра па-хрысціянску вытрымліваў. Трэба было дыетай умацаваць страўнік, каб змагчы пераварыць трынаццатае каханне.

Q. V. F. F. F. S.

Q. b. f. f. f. s. — такія знакі стаяць зверху на доктарскіх дыпламах. Гэта скарачаны выраз: «*Qod bonum, felix, faustum, fortunatumque sit!*», які ў вольным перакладзе значыць: «У добры час!» альбо: «Дзякуй богу, што толькі адзін раз!» Здаецца, гэта агульны крык і універсітэта, што выпускае свайго гадаванца, які надакучыў слабой вучобай, і студэнта, што развітваецца з універсітэтам, які абрыд за гады навучання. На дыплеме, які я атрымаў, скончыўшы універсітэт, не было памянёных знакаў, але я тым не меней ад усёй душы радаваўся і закрычаў:

— Q, b, f, f, f, s!!

На маім дыплеме можна было б запісаць словы прафесара, які чытаў нам крымінальнае права: «Ёсць крымінальныя злачынствы, якія пры пэўных умовах у пэўным асяроддзі не караюцца, паколькі грамадства іх

ужо легалізавала за кошт звычай, традыцый, памылак, забабонаў, а падчас і з дапамогай закону».

Чытачы, спадзяюся, не будуць патрабаваць, каб я з імі прайшоў увесь той шлях, якім трэба было дабірацца да універсітэцкага дыплама. І думаю, што не варта разбіраць універсітэцкі курс па дысцыплінах, як гэта рабілася з праграмай сярэдняй школы, бо ў такім выпадку мая кніга можа ператварыцца ў энцыклапедыю, выданне, якое дае звесткі пра ўсе навукі, аднак не дае магчымасці іх вывучыць. Баюся, што, калі пачну гаварыць пра кожны прадмет паасобку, я ўзвалю і на сябе, і на сваіх чытачоў надта вялікі цяжар і магу наклікаць яшчэ большую бяду. Можа, напрыклад, распачацца прафесарская палеміка, а ўсім вядома, што гэта надзвычай доўгая і нудная рэч. У сувязі з гэтым прыгадваецца, як адзін рэдактар часопіса не падумаўшы дазволіў аднаму прафесару напісаць «пару слоў» пра падручнік другога прафесара. Ён нават не падазраваў, на што ідзе ў той момант, бо калі згадзіўся змясціць крытыку, мусіў згадзіцца надрукаваць адказ на крытыку, потым — адказ на адказ, потым — адказ на адказ на адказ і гэтак далей, без канца і краю. Гэтыя два прафесары занялі з часам ледзь не палову ўсяго часопіса, і палеміка, пераходзячы з нумара ў нумар, зацягнулася не на адзін год. Чытачы пачалі адкрыта выказваць абурэнне, падпісчыкі сталі вяртаць часопіс, а рэдактар — ірваць на сабе валасы. А потым, не знайшоўшы лепшага ратунку ад прафесарскай напасці, закрыў свой часопіс і пераехаў у невялічкае мястэчка, дзе не было прафесароў, прычым папярэдне, асабіста ад міністра асветы, атрымаў гарантыю, што ў гэтым мястэчку гімназіі адкрываць не будуць.

Больш абачлівы ў гэтым плане быў адзін амерыканскі выдавец. Каб пазбегнуць такой небяспекі, ён даў падзагалавак: «Газета друкуе любыя матэрыялы па ўсіх пытаннях, акрамя прафесарскіх палемік».

Дык я, каб абысці бяду, лепш пераскочу універсітэт, гэтаксама, як пераскочыў яго ў жыцці, апынуўшыся аднойчы з дыпламам Q. b. f. f. s. за дзвярыма універсітэцкага будынка.

Яшчэ выходзячы з рэктарскай канцылярыі, дзе выдалі дыплом, і спускаючыся па сходках, я думаў: цяпер усе шляхі перада мною адкрытыя, увесь свет мой; у маіх руках ключ, якім адчыняюцца любыя жалезныя брамы; у маіх руках Аладзінава лампа, ад якой нават сцены расступаюцца; цяпер мне варта толькі загадаць, і дыплом завядзе мяне туды, куды пажадаю. Аднак апынуўшыся за дзвярыма універсітэта, на вуліцы, я разгублена спыніўся перад пытаннем, куды ж пайсці — направа ці налева?

Яшчэ раз тут ужо, на вуліцы, разгарнуў і перачытаў, што ў дыпламе напісана, і тады зразумеў, што так ці іначай мушу ісці альбо ў чыноўнікі, альбо ў артысты.

У чыноўнікі?

А што, прывабнае прызначэнне. Патрабуецца, каб ты не думаў, і за гэта рэгулярна, штомесяц плацяць грошы. Дастаткова ўмець складаць паперы і згінаць спіну; быць высокай думкі пра свайго начальніка і лічыць ні за што яго папярэдніка; ліслівіць перад старэйшымі ў пасадзе і злосць зганяць на ніжэйшых; натрэніраваць вуха, каб не ўсё чула, а вока, каб не ўсё бачыла; умець, калі патрабуецца, у чорным знайсці белае, а ў белым — чорнае; прывыкнуць чытаць між радкамі, глядзець скрозь пальцы, трымаць язык за зубамі, міла ўсміхацца, калі цябе абразілі, дзякаваць, калі пакрыўдзілі і быць абавязаным, калі ўзнагародзілі. Калі ўсё гэта здолееш і выцерпіш, дык пражывеш сто гадоў і атрымаеш поўную пенсію.

У адвакаты?

А што, прывабнае прызначэнне. Тэарэтычна: абараняеш невінаватага і караеш злачынцу, а практычна:

абараняеш злачынцу, а караш невінаватага, бо калі прытрымлівацца тэорыі, дык адвакацкая роля — проста фікцыя. Невінаватага, калі ён сапраўды невінаваты, і абараняць не трэба, а злачынца, калі ён учыніў злачынства, можа пакараць і сам закон, без адваката. Найлепш, бадай, не мець ніякіх спраў ні з невінаватымі, ні са злачынцамі, тым болей што звычайна вельмі цяжка знайсці вінаватага. Але ж можна прадаваць парады, бо адвакатура — адзіная шчаслівая магчымасць парады прадаваць, у той час калі бацькі, настаўнікі, прафесары і прыяцелі сям'і даюць іх дарма. І што галоўнае, калі ты як пакупнік прыходзіш да адваката, дык не маеш права ні памацаць парады, ні папытацца: «А можа, на складзе ў вас ёсць што-небудзь лепшае?», ні вярнуць парад у назад і сказаць: «Гэтая парада ў вас, пане, пракісла, ад яе плесняй патыхае!» Ніякага права ў цябе няма незалежна ад таго, падабаецца табе парада ці не.

Вы толькі падумаіце, які б гэта быў жарт лёсу, калі б я, хто ніколі ў жыцці не слухаўся нічых парад, пачаў сам іх прадаваць.

У журналісты?

А што, прывабнае прызначэнне. Слова, якое ў нас увогуле такое таннае, што яго ніхто не беражэ, якое кідаюць, выкідаюць, забываюць, ты пачынаеш прадаваць і бярэш за яго неблагія грошы. Ты можаш нічога не ведаць, а ўсё роўна будзеш лічыцца чалавекам, які ведае ўсё; ты не абавязаны быць разумнейшым за тых, хто маўчыць, і можаш гаварыць ад іхняга імя.

А колькі магчнага ў гэтай прафесіі! Як толькі даткнешся да таямніцы, — яна перастае быць таямніцай, дакранешся да чыйго-небудзь аўтарытэту — і ён перастае быць аўтарытэтам; кранеш чый-небудзь спакой — і ён знікае. Можаш віно ператвараць у вадку і вадку ў віно; чорнае замазваеш белым, а белае чорным; падымаеш мёртвых Лазараў з магіл, а жывых заганя-

еш у магілы. Ты можаш без мыла вымыць, без брытвы выгаліць і без лугу выбеліць.

У артысты?

А што, прывабнае прызначэнне. Высокае прызванне, далёкае ад будзённага і звычайнага, — праўда, толькі не ў тэатральнага касіра. Гэта прафесія, якая найсмялей і найяскравей даказвае той факт, што вялікае слова, слова праўды, слова любові, слова ўсяго высокага можна выказаць толькі тады, калі яно прыкрытае і аздобленае хлуснёю.

Храмы, палацы, гарады і лясы — з размаляванага палатна, кароны — з паперы, уборы — з фальшывай парчы, мячы — з дрэва; несапраўдныя слёзы, несапраўдныя перажыванні, несапраўдныя хваляванні і несапраўдныя радасці — і ўсё гэта дзеля таго, каб сказаць тое вялікае, вечнае слова. Дзе ж тое шчаслівае дзяцінства, калі перавернутае карыта было тронам, на якім сядзеў цар у зашмальцованых штанах і падранай на локцях кашулі, з гусіным пяром на шапцы? Як бы там ні было, а дзіцячая фантазія дазваляла ўбачыць на яго плячах мантыю, на галаве карону, прымушала верыць, што на карыце сядзіць мірапамазанік, і звяртацца да яго з пашанай і страхам: «Ваша вялікасць!» Звычайна лічаць, што гэта дзіцячая наіўнасць, але колькі прытворнай наіўнасці і падману патрэбна дарослым, каб паказаць тое, што дзеці ствараюць фантазіяй. І, мабыць, таму, што артысты з вялікім словам праўды выходзяць у стракатых і фальшывых рызах, іх назвалі свяшчэннаслужыцелямі Таліі.

Пачуўшы ўпершыню, яшчэ ў маленстве, што артыстаў называюць свяшчэннаслужыцелямі, я разважыў так: той, што ў ролі палюбоўніка — пэўна, архімандрыйт; той, што ўвесь час інтрыгуе — акруговы пратапоп; комік — мабыць, старшыня кансісторыі; той, што

прыдаецца Каралевічам Маркам і размахвае булавою — напэўна, дзяк, таму што наш дзяк на службе так махае кадзілам, нібы ў руках у яго булава. Пазней я зразумеў, што артысты — гэта сапраўды свяшчэнна-служыцелі, толькі без парафій, без чыноў і без чырвоных паясоў, таму што паясы не могуць утрымацца на іхніх худых жыватах.

У прафесіі артыста асабліва прыемнае тое, што ўсё робіш — і гаворыш, і дзейнічаеш — пад маскай. Праўда, у жыцці гэтак робяць усе астатнія, і ад артыстаў яны адрозніваюцца толькі тым, што артысты выбіраюць адпаведныя сваёй ролі маскі: ці то эгаізму, ці то лютасці, ці то подласці, у той час калі ў жыцці бывае зусім інакш: там роля адна, а маска другая. Палітык, напрыклад, заўсёды ў масцы патрыёта, дэспат — у масцы справядлівасці, багацей сваё ліхварства прыкрывае маскай дабрадзейства, распусніца нацягвае маску наіўнасці, а ліхадзей — маску прыязнасці.

І калі ўсе гэтыя прызначэнні, з усімі іх станоўчымі бакамі, прайшлі перада мною, я ўсё яшчэ стаяў з дыпламам пад пахай і не ведаў, куды, у які бок падацца: у адвакаты, журналісты, артысты ці ў чыноўнікі?

Кажуць, у такіх выпадках найлепш звяртацца да вопыту, але я пра вопыт не такой высокай думкі. Гавораць, што вопыт — гэта маці мудрасці. Магчыма, але маці вопыту — легкадумнасць, бо, каб не было легкадумнасці, не было б і вопыту.

Я распытаў у людзей, дзе знаходзіцца бюро вопыту, у якім прымаюць кліентаў, і звярнуўся туды:

— Я атрымаў універсітэцкі дыплом, які дае права стаць адвакатам, журналістам, артыстам альбо чыноўнікам. У астатнія прафесіі дзверы зачыненыя. І вось ніяк не магу вырашыць, куды падацца.

— Ідзі на дзяржаўную службу! — адказаў мне вопыт.

— Але мне больш хацелася б якую-небудзь вольную прафесію.

— А дакладней?

— Ну, напрыклад, адваката.

— Адваката? — перапытвае вопыт і ўзводзіць бровы на лоб.— Калі будзеш прытрымлівацца закону, за жыццё нагаладаешся, а калі збіраешся абыходзіць закон, дык не варта з адвакацтвам звязвацца. Ідзі лепей у лес і пераймай падарожнікаў, гэтак хутчэй разбагацееш, і ніякі дыплом не патрэбны. А ты мо думаеш абараняць невінаватых ці, можа, злачынцаў? Дык невінаватых плацяць мала, а злачынцы не маюць грошай. Ці ты, хіба што, збіраешся даваць парады жонкам, як разводзіцца з мужамі, кватарантам, як не плаціць за кватэру, альбо вязковым старастам, як выкруціцца ад суда за растрачаныя падаткі? Усё гэта дробязі. Іншая справа, калі ў твае рукі пападуцца браты, якія атрымалі пасля смерці бацькі вялікую спадчыну, і табе ўдасца іх пасварыць. Бо калі браты пачнуць судзіцца, гэта ўжо на ўсё жыццё, і тады ты, як адвакат, станеш сапраўдным спадкаемцам іхняга вялікага багацця і будзеш жыць прыпяваючы. Здараецца і такое, але рэдка, а таму наўрад ці на гэта можна спадзявацца.

— Ну а калі стаць журналістам?

— Журналістам? — таксама перапытаў вопыт і зноў свае бровы ўзвёў на лоб.— Што ж, ваяваць словам — высокае і мужае прызвание, аднак у гэтага мужага прывання замнога жаночых уласцівасцей. Добры журналіст перш за ўсё павінен быць дужа цікавы, павінен утыкаць свой нос і ў справы, якія яго зусім не датычацца, павінен быць дасціпны ў пісаніне, а таксама, што найважней, умець раздзімаць розныя звесткі. І гэтае раздзіманне розных звестак прыносіць журналісту асаблівае задавальненне: за ім бегаюць жандары з позвамі, за ім ганяюцца пакрыўджаныя з рэвальверамі, на яго нападаюць жанчыны з

парасонамі, яму пішуць ананімныя лісты, яго лаюць. А за ўсё гэта, між іншым, такая ўзнагарода: яго высокая цэняць і мала плацяць.

— Тады, можа, стаць артыстам?

— Артыстам?

— Ага!

— Што ж,— сказаў вопыт і зноў узвёў бровы на лоб.— У лжывасці гэтай прафесіі многа праўды, але сапраўды многа лжывасці ў яе сутнасці.

— А слава?

— І забыццё!

— Апладысменты, авацыі?

— І асвістванні!

— Кветкі, вянкi!

— І пусты жывот!

— Аднак артыст — усё роўна ўлюбёнец публікі...

— Якой публікі і дакуль? Ёсць дзве публікі. Адною падабаецца тваё мастацтва, а другой твая маладосць. Першая забываецца пра цябе, як толькі ты пакінеш сцэну, а другая — як толькі на тваім ілбе з'явіцца першая маршчына.

— А тады... тады што рабіць?

— Усе шляхі вядуць на дзяржаўную службу. Звярніся да дзяржавы-карміцелькі, і яна будзе цябе гадаваць. Кожны месяц, дваццаць шостага, яна падстаўляцьме табе свае грудзі, а табе застанеца толькі прыкласціся і смактаць, без ніякіх турбот.

— Няўжо абавязкова,— не здаюся я,— каб усе ішлі на дзяржаўную службу.

— А ці ж не дзяржава цябе, браце, вучыла? Дык яна і павінна плаціць цяпер за тое, што ты вучыўся. Ці, можа, ты думаеш, што дыплом твой — гэта нейкая матэрыяльная каштоўнасць, якую можна закласці ў ламбард альбо прадаваць на біржы? Не, саколіку, адна дзяржава прызнае яго вартасць.

Вопыт ёсць вопыт, і яму трэба падпарадкоўвацца.

Таму аднойчы я і пастукаўся ў дзяржаўныя дзверы. Прымаў мяне ад імя дзяржавы чалавек з правам на службу і тлусты падбародак, які нарастае ў дзяржаўных сысуноў. Я падаў яму свой дыплом, ён неахвотна зірнуў на яго, потым на мяне і сказаў:

— Няма патрэбы. Чыноўнікаў у нас хапае!

Выйшаў я разгублены, але тут мне падказалі, што ў дзяржаве многа дзвярэй, а не адны, як я дагэтуль думаў. І пачаў я стукацца ва ўсе дзверы па парадку, і ўсюды заставаў людзей з правам на службу і тлусты падбародак, і ўсюды гэтыя людзі неахвотна глядзелі мой дыплом і казалі:

— Няма патрэбы. Чыноўнікаў у нас хапае!

Расчараваны, я зноў успомніў пра вопыт і звярнуўся да яго:

— Дзяржаве я не патрэбны!

— Ты стукаўся?

— Стукаўся!

— Ва ўсе дзверы?

— Ва ўсе!

— І што кажуць?

— Нічога. Здаецца, шкодзіць дыплом.

— Можа быць, гэта можа быць,— заўважыў вопыт, нібыта раздумаючы.— Сапраўды, я забыўся папярэдзіць, што дыплом можа быць перашкодай. Пісьменнасць дзяржава невысока цэніць, наадварот, цэніцца непісьменнасць. Універсітэцкі дыплом — надта вялікая раскоша ў Сербіі. Ану, ідзі зноў да тых самых дзвярэй, толькі паслухай мяне: нікому не кажы, што скончыў універсітэт. Скажы, што ты неадукаваны, што толькі панюхаў нейкай школы, і пабачыш, усюды цябе будуць добра сустракаць, усюды згодзяцца прыняць і даць пасаду.

Падбздзёраны новай ідэяй, я схаваў універсітэцкі дыплом за падшэўку пінжака і зноў пастукаўся ў дзяржаўныя дзверы.

— Пан начальник,— пачаў я вельмі асцярожна, каб чалавек з правам на службу і тлусты падбародак ні па адным слове не здагадаўся, што я скончыў універсітэт,— я прыйшоў папрасіцца да вас на службу.

— А што ты скончыў?

— Ды... нейкія чатыры класы гімназіі, але не здаў экзаменаў.

— А ты пісьменны?

— Не сказаць каб надта, але я падвучуся.

— Правільна, правільна! — згадзіўся начальник.— Калі будзеш старацца, падвучышся. Я вось скончыў два класы гімназіі, а чаго мне бракуе!

Такім чынам я атрымаў ад дзяржавы першую пасаду, на якой з усёй сілы стараўся выявіць як мага болей непісьменнасці, а гэта забяспечвала мне бліскучую кар'еру. Гэтую кар'еру я б і зрабіў, каб мае калегі чыноўнікі не пранюхалі аднекуль, што я скончыў універсітэт, і не данеслі пра гэта начальству. Начальства адразу ж займела на мяне зуб, абвінаваціла мяне нават у фальсіфікацыі — быццам бы я універсітэцкі дыплом пераправіў на пасведчанне чацвёртага класа гімназіі. Мяне пачалі цкаваць, а потым выгналі.

Аднак я ўжо, ведаючы пра тое, як атрымліваць месца, не адчайваўся. Пачакаўшы крыху, пакуль у высокіх інстанцыях забудуцца пра маю універсітэцкую адукацыю, я пайшоў да начальніка другога міністэрства.

— Пан начальник,— пачаў я лісліва і асцярожна выклаў, чаго хачу.

— Што ты рабіў дагэтуль?

— Ды... быў малодшым унтэр-афіцэрам.

— А вучыўся дзе-небудзь?

— Крыху... у войску.

— І хопіць, браце, хопіць. Я таксама быў паручнікам у жандармерыі і вось, дзякуй богу! А каб паўстан-

цы Карагеоргія былі пісьменныя, наша дзяржава ніколі б не вызвалілася!

— Так точно! — выгукнуў я захоплена.

І зноў мне далі пасаду, на якой можна было шмат чаго дабіцца, але чамусьці супраць мяне распачалася страшэнная кампанія. Спачатку міністру пачалі прыходзіць ананімныя лісты, у якіх паведамлялася, што я скончыў універсітэт, потым у ведамаснай газеце з'явілася адкрытая заява наступнага зместу: «Не можа быць поспехаў у нашай галіне, калі ў яе пралезлі людзі з універсітэцкай адукацыяй!» Кампанія набывала ўсё большы размах, і нарэшце нават у скупшчыне было пастаўлена пытанне: «Ці ведае пан міністр, што на дзяржаўную службу пралез чалавек, які скончыў універсітэт?»

Пасля гэтага, вядома, на пасадзе доўга ўтрымацца было немагчыма, і аднаго дня я зноў апынуўся на вуліцы са сваім Q. b. f. f. s. Каб супакоіць сваё сумленне, я аддаў дыплом аправіць у рамку, а потым павесіў побач з другім, апраўленым у рамку, дыпламам, які сведчыў, што мяне прынялі ў члены нейкага пеўчага таварыства.

Калі скончыў і гэтую справу — знайшоў дыпламу сапраўднае месца, я зноў апынуўся перад пытаннем: направа ці налева? У адвакаты? У журналісты? У артысты?

І ўсё ж такі дзяржава — як маці родная. Яна можа пакрыўдзіць, але пасля гэтага і прылашчыць, загладзіць крыўду. Гэта сталася і са мною. Ubачыўшы, што я задумаўся пра сваю долю, і вырашыўшы, што я буду яшчэ доўга думаць, дзяржава прыйшла мне на дапамогу. Каб даць магчымасць абдумаць усё грунтоўна, яна адправіла мяне ў Пажаравацкую турму з прысудам, які дазваляў цэлыя два гады раздумваць у чатырох турэмных сценах.

Што і казаць, рэдкая ўвага з боку дзяржавы.

ТУРМА

З новага грамадства, у якім я апынуўся, першы да мяне падышоў адзін кірмашовы злодзей. Ён падмаргнуў, нібыта сказаў: «Памятаю цябе з Аранджалавацкага кірмаша!» і па-сяброўску падаў руку:

— З добрым прыбыццём, навічок!

— Рады цябе бачыць, дружа!

— Значыць, папаўся, саколіку?

— Папаўся!

— Другі раз глядзі, калі лезеш у чужую кішэню. Вось і мяне злавілі, але я хацеў зрэзаць кашалёк, а гэта, бадай што, крыху цяжэйшая справа.

— Мяне не за гэта засудзілі.

— Не за гэта? — здзівіўся злодзей. — А за што? Можа, за зламысны падпал?

— Не, браце!

— Хіба за ўдзел у калектыўным забойстве?

— Таксама не!

— За што ж тады?

— За адзін верш.

— За верш? — засмяўся злодзей. — Ты байкі каму іншаму раскажвай!

— Праўду табе кажу.

— Давай, давай! Скажы яшчэ, што цябе засудзілі за тое, што ішоў у царкву на службу боскую.

— Не хочаш — не вер.

— Ну, такое я чую першы раз. А што, усіх, хто напіша верш, саджаюць у турму?

— Варта было б усіх, але, як гэта звычайна бывае, многія выкручваюцца. Прычым выкручваюцца якраз тыя, што пішуць дрэнныя вершы.

— А твой верш добры быў?

— Усе члены і першага і касацыйнага суда сцвярджалі, што добры.

— І колькі табе далі?

— Два гады.

— Ого! А мне за крадзеж адзін. Значыць, паскудная гэта справа — пісаць вершы.

— Пэўна што паскудная. Мучыш спачатку сябе, пакуль напішаш, потым рэдактара, пакуль надрукуе, потым мучыш тых, што чытаюць, а там — дзяржаўнага абвінаваўцу, які будзе весці тваю справу, і, нарэшце, суддзю, які вынесе табе прысуд.

— І няўжо ў цябе не было змякчаючых віну акалічнасцей?

— Хм, ты і ў гэтым разбіраешся?

— А як жа, я тут не першы раз! Увесь крымінальны кодэкс паспеў на памяць вывучыць. Значыць, у цябе не было змякчаючых віну акалічнасцей?

— Былі.

— Якія?

— Добрыя паводзіны.

— Э, браце, гэта наадварот, абцяжваючая акалічнасць. У нас, калі маеш добрую рэпутацыю, абавязкова будзеш пакараны, а вось калі рэпутацыя ў цябе падазроная, можаш неяк і выкруціцца. Тады за цябе заступяцца і адвакат, і акруговы начальнік, і старшыня акруговай партыйнай арганізацыі — усе, хто можа паўплываць на твой лёс. Вось і мне падазроная рэпутацыя памагла, зменшылі кару, атрымаў усяго адзін год. Ты, мусіць, прызнаўся, што вінаваты?

— А як іначай!

— Ну вось, я так і думаў! А гэта таксама абцяжваючая акалічнасць. Калі цябе злавілі на месцы злачынства, прызнавайся. Тады, як ні круці, мусіш прызнацца. А вось прызнавацца тады, калі цябе не схапілі за руку — глупства і абцяжваючая акалічнасць. Яно-то ў прысудзе запісваецца, што прызнанне ўлічылі як змякчаючую акалічнасць, аднак цябе разам з гэтай акалічнасцю адпраўляюць у турму — дык якая ад яе карысць?

— А пэўна!

— Ну а калі выйдзеш адсюль, будзеш пісаць больш вершы?

— Не, не буду ніколі!

— І правільна зробіш. Выгоды ніякай, а ў турме пасядзіш. Ты вось што, паслухайся мяне: як толькі выйдзеш адгэтуль, давай разам працаваць.

— Што рабіць?

— Будзем вырэзваць кашалькі па кірмашах. Удвух гэта намнога прасцей. Ты, напрыклад, падыходзіш да яго прыкурыць цыгарэту, заводзіш размову, а я тым часам паспяваю выразаць. Што заробім, падзелім.

— Не, гэта мне не падыходзіць.

— Чаму?

— Я скончыў універсітэт.

— Універсітэт? Кату пад хвост яго! Калі можа быць якая карысць у жыцці, дык толькі ад універсітэта, які скончыш тут, а той — цыфу, кату пад хвост! Што з яго?

— Ну, магу стаць вялікім чыноўнікам.

— Тым болей, спачатку навучыся красці.

— А магу стаць і міністрам.

— Можаш, але і тут мала карысці, калі не навучышся красці. Думаеш, што гэтак і пройдзеш па жыцці з універсітэтам і вершамі. Давай-давай, ты пішы вершы, а я буду красці, і потым сустрэнемся гадоў гэтак праз дваццаць. Запомні, сустрэнемся! Я, калі не стану дэпутатам скупшчыны, дык абавязкова стану старшынёю праўлення альбо кантрольнага савета якога-небудзь банка. А ты пройдзеш каля мяне ў зношаных штанах і з знясіленым розумам, здымеш шапку і нізенька мне паклонішся, а потым прапануеш напісаць за пяцьдзесят дынараў верш-віншаванне на дзень майго нараджэння. Да той пары, магчыма, выйдзе які-небудзь там зборнік альбо нават два з тваім подпісам, але тады з маім подпісам будуць хадзіць сотні тысяч

акцый. Цана на твае кнігі будзе з дня на дзень падаць, а на мае акцыі — расці; твой зборнік, можа, ацэняць двое-трое гэткіх, як ты сам, а мае акцыі будуць высока цаніцца на самой біржы; з цябе будуць смяяцца, калі выйдзеш на вуліцу, а пра мяне будуць гаварыць з павагаю. Што, не так?

Збянтэжаны і ашаломлены, слухаў я злодзея, з якім павінен сустрэцца праз дваццаць гадоў.

— Дык вось, калі прызнаеш, што ўсё гэта так, тады скажы мне сам: які універсітэт больш патрэбны ў жыцці — той, што ты скончыў, ці той, што я цяпер канчаю? Падумай, добра падумай!

І я думаў, доўга думаў, бо, што ні кажы, турма ў гэтым плане — найвыгаднейшае месца, а роздум — адзіная дармовая і бяспечная забава ў чалавека. Трэба толькі ўмець думаць, бо ёсць нямала такіх, што нават гэтага не ўмеюць.

Напрыклад, мая цяперашняя кухарка, пані Ленка, сцвярджае, што думаць не ўмее, гэтаксама, як не ўмее гатаваць клёцак з сырам і пірагоў з арэхамі.

— Ну добра, пані Ленка, а калі былі маладою, вы ўмелі думаць?

— Не.

— Цяпер вы ўдава, а некалі ж былі замужам. Хіба вы не думалі, ісці вам замуж за вашага чалавека ці не? Напэўна, думалі?

— Не.

— Ну як гэта так?

— А мы пазнаёміліся раней, і калі надышоў сёмы месяц нашага знаёмства, я выйшла замуж, не раздумваючы.

— Што ж, гэта можна зразумець. Але тады, калі толькі што пазнаёміліся з нябожчыкам і калі гэтае знаёмства павінна было прывесці да сёмага месяца, няўжо і тады вы не думалі?

— Не.

— Ну як гэта так?

— А ў такіх выпадках звычайна не думаюць.

— Праз год вы аўдавелі, засталіся без абароны, без падтрымкі, а жыццё такое цяжкае. Хоць тады вы задумаліся?

— Не.

— Чаму?

— Дык я ж была маладая і прыгожая.

— Яно-то так. Але, пані Ленка, прайшло ўжо многа часу, мінула маладосць, ды і прыгажосць дзявочая не вечная, а таму вам, відаць, не раз было над чым задумацца. Ці ж не?

— Было, але не думала. Не ўмею, не вучылася — дык і не ўмею.

— Як гэта не ўмееце?

— А вось так! Цэлы дзень у рабоце, не да думак тады, усё на вечар пакідаеш. А ўвечары лягу, накрываюся з галавою і кажу сама сабе: «Ну, цяпер давай, Лена, думай пра свае клопаты». І пачынаю думаць, але раптам думкі закалышчуцца і расплышчуцца ва ўсе бакі. Вось так, не ўмею думаць — і годзе.

І гэта не толькі з маёй кухаркаю. Адзін міністэрскі начальнік мне таксама скардзіўся, што не ўмее думаць, і я яму паверыў. Праўда, з далікатнасці не мог не спытацца:

— А як жа так можа быць?

— Проста, пане, не ўмею. Бяру дадому акты, важныя паперы, над якімі трэба добра падумаць перад тым, як дакладваць міністру, і кажу сам сабе: «Над гэтым трэба добра падумаць». Дома раскладаю паперы на сталае, падпіраю галаву рукою і пачынаю думаць. Але думкі ў мяне ідуць нешта не туды, прыкладна так: «Гэты іск акцыянернага таварыства нельга разглядаць як адміністрацыйную справу, а таму... А той малады інжынер сёння зноў сноўдаў пад вокнамі, і жонка, здаецца, таксама выглядала, зрэшты... Хто яго ведае, на-

што гэта Антоні Джорджавіч такое глупства зрабіў — надбудаваў трэці паверх на сваім доме, бо калі ўлічваць, што... Абавязкова скажу заўтра пану Панічу, каб не прыводзіў больш у канцылярыю свайго паляўнічага сабакі, бо калі ўсе чыноўнікі пачнуць на службу прыводзіць усю сваю жывёлу, потым... Нешта ўжо абрыд мне гэты папрыкаш з курацінай, трэба сказаць Наце, каб заўтра згатавала... Цікава, чаму Петкавіч аб'явіў сябе банкрутам, калі справы ў яго ішлі выдатна? Гэта, мусіць...»

І раптам схамянуся, успомню, што перада мною ляжаць паперы, што я збіраўся над імі добра падумаць. Тады засяроджваюся, вяртаюся да справы і пачынаю разважаць зноў: «Гэты іск акцыянернага таварыства нельга разглядаць як адміністрацыйную справу, а таму... Гэтае ананімнае пісьмо міністру пра дровы, купленыя нібыта на міністэрства, не мог напісаць ніхто, акрамя пісара Арсы з трэцяга аддзялення, а той Арса... Усё ж такі шкада, што пабіўся бурштынавы муштук, я так прывык... А што, калі падпільнаваць гэтага інжынера пад акном і выліць яму на галаву кварту вады...»

І вось гэтак ідзе адно за адным. Проста не ўмею думаць, і ўсё па ўсім!

А які ратунак, які выдатны санаторый тым, хто не ўмее думаць, турма, хоць дзяржава і стварыла яе для палітычных злачынцаў, якраз тых, хто ўмее думаць. Ізаляваны ад тлуму і таўкатні, пазбаўлены дробязных і марных клопатаў, падобны да чалавека, які жыве на астраўным маяку і назірае за марскімі бурамі, яму зусім не страшнымі, насельнік турмы ў чатырох мураваных сценах, сам з сабою, збірае ўсе думкі і, быццам пражэктар, высвечвае ўсё навокал.

І якая дзівосная панарама адкрываецца, калі глядзіш з самотнасці на свет праз такую лінзу, як турэмнае акно!

Нібыта паўнаводная рака, цячэ жыццё. Цячэ і разбурае перашкоды, размывае берагі, ірве дамбы, залівае даліны і нясе за сабою ўсё, што захопіць, што сустракае на сваім шляху. Цэлыя чароды людскіх добрых якасцей і заганаў праходзяць перад шкельцамі незвычайнай падзорнай трубы. О, колькі сапраўды новага, цікавага і важнага — такога, што простым вокам заўважыць немагчыма!

Усё гэта я бачыў няраз да таго, і сам хадзіў па той самай дарозе, але адсюль, павялічанае незвычайнай лінзай, яно выглядае зусім інакш. Вось, напрыклад, цнатлівасць — у кароткай спаднічцы вышэй калена, у ажурных панчохах, скрозь якія відаць ружовыя лыткі, у празрыстай кашулі, праз якую прасвечваюцца ўсе прывабныя лініі цела і з выразам, які толькі ледзь-ледзь прыкрывае поўныя грудзі. Вось прыстойнасць — надзела вар'яцкую сарочку, нацягнула на галаву стракаты каўпак з бразготкамі і, як блазан, скача ды рагоча. Вось дабрадзеінасць, — выпнула тоўсты, нібы ў парадзіхі, живот, задзерла высока галаву і пазірае на ўсе бакі, чакаючы, што перад ёю будуць здымаць шапкі і кланяцца. А вось, адразу за ёю, марнасць — болей голая, як апранутая, з-пад тонкай скуры вось-вось вылезуць косці, тырчаць усе рэбры, зубы гнілыя, грудзі запалыя, шчокі размалюваныя, нібы ў тых жанчын, якіх начныя патрулі забіраюць на вуліцах. А вось і ганарлівасць — прычاپіла тры лісіныя хвасты, панаўтыкала ў шапку фарбаваных гусіных пёрак, задзерла нос і наступае на мазалі кожнаму трэцяму прахожаму. А вось і злоснасць — прыгожа і з густам апранутая, ветлівая і паслужлівая, з ласкаваю ўсмешкаю і кашэчымі вачыма. А вось і старая дзеўка праўда — уставіла зубы замест тых, што павыпадалі; задзерла спадніцу так, што відаць бруднае сподняе; у чорных акулерах, каб схваць свае касыя вочы; напхала за пазуху воўны, каб пабольшалі грудзі, якія

аж дагэтуль ссе чалавецтва. А за імі многа-многа іншых: патрыятызм, крывадушнасць, самалюбнасць, шаноўнасць, загана, хлусня, шчырасць і ўсе астатнія, што зблізку, здаецца, інакш апранаюцца і не так сябе паводзяць, як гэта выглядае скрозь лінзу турэмнага акна.

А турэмнае акно мае яшчэ адну асаблівасць сапраўднай падзорнай трубы: калі глядзіш праз малое шкельца ў вялікае, тады прадмет павялічваецца, а калі павернеш другім канцом, тады памяншаецца. Што ні кажыце, цікавы эксперымент, і правесці яго найлягчэй пры дапамозе такой падзорнай трубы, як турэмнае акно.

Паглядзіш, напрыклад, праз адно шкельца і ўбачыш павялічанага палітыка — значнага дзяржаўнага дзеяча, кожнае слова якога вызначае эпоху ў развіцці краіны, а кожны ягоны крок — крок гісторыі; перад мудрасцю яго схіляюцца масы, бо ён замяняе алімпійскіх багоў, якія калісьці жылі сярод людзей. А павернеш трубу другім канцом і ўбачыш паменшанага палітыка — самалюбівага чынушу, у кожным слове якога крывадушнасць, а ў кожным кроку — імкненне абраваць; яго ўшаноўваюць і яму кланяюцца падкупленыя натоўпы, а сам ён, нібы гандляр з Старога завету, у храм божы ўвайшоў дзеля нажывы. Альбо яшчэ адзін эксперымент. Праз вялікае шкельца бачыш павялічаную высакароднасць вядомага мецэната і дарадца. Шчодрая рука яго супакойвае боль і гора, высакароднае сэрца яго спагадае кожнаму няшчаснаму. Многім ужо ён выцер слёзы, шмат каму сцішыў боль, нямала каго ўратаваў ад бяды. Гаротнікі лічаць яго за святога яшчэ пры жыцці, і душа яго заслужыла месца ў раі. А калі глядзець з другога канца, бачыш закарэнлага злачынцу, які абабраў нямала людзей, разбурыў безліч сямейных гнёздаў, які ў блізкага свайго вырваў кавалак з рота, а цяпер дробнымі падачкамі

хоча набыць сабе славу высакароднага, афішуючы іх праз газеты. Але ўсё гэта не болей, як імкненне прыспаць сумленне і ўвесці ў зман іншых, замазаць вочы ўладзе, якая пад маскай дабрадзейства і не заўважыць прыкрытай злачыннасці.

Праз вялікае шкельца можна ўбачыць таксама і павялічанага літаратара альбо навукоўца, якія сталі ўвасабленнем перадавой думкі, імёны якіх ставяцца заўсёды першымі і вымаўляюцца абавязкова з пашанай. Вакол іх натоўпы прыхільнікаў, якія ўсхваляюць напісанае, а разам і тое, што будзе напісана, звіваюць вянкi славы і шырока расчыняюць ім дзверы ў пантэон. А паглядзеўшы праз памяншальнае шкельца, убачыш, што гэта звычайны прафесарскі тып, якіх у вялікіх народаў сотні, убачыш чалавека, які ўсё жыццё пералівае з пустога ў парожняе, убачыш навукоўца, які праз кожныя шэсць месяцаў, нібы мадыстка, рэкламуе новыя рэчы, найбольш адпаведныя модзе, напамінаючы між іншым, што старыя распрадае па зніжанай цане — убачыш чалавека, які на нашай наіўнасці будзе сваю фальшывую значнасць.

І ўвогуле, чаго толькі не пабачыш, калі глядзіш на свет праз шкельцы, якія павялічваюць і зменшваюць! А яны, і адно, і другое,— у турэмным акне, звычайным, але не горшым за самы дасканалы амерыканскі бінокль.

ВОЙСКА

З чалавека двойчы ў жыцці здымаюць мерку. Першы раз — калі забіраюць у войска, і другі — калі памрэ. Што мераюць пасля смерці, гэта я разумею, тут ёсць практычная патрэба, а вось нашто мераць, калі бяруць на службу, не магу даўмецца. Кажуць таму, што ў войска не прымаюць людзей з вузкімі грудзмі, але я нідзе не бачыў гэтулькі вузкагрудых, як у войску.

Гэтае абмерванне чалавека перад тым, як забраць у войска, называецца медыцынскай камісіяй. Такую камісію звычайна таксама праходзяць двойчы: адзін раз, каб забяспечыць сабе жыццё ўступленнем у страхавое таварыства, і другі, калі забяспечваецца смерць уступленнем у войска. Прычым, калі жавы агент страхавога таварыства стараецца вас пераканаць: «Застрахуйце жыццё, каб можна было спакойна памерці!», заўзяты ваяка заклікае: «Памірайце спакойна, каб жыць вечна!»

Вядома, я не лічу, што пайсці ў войска — значыць аддаць сябе на смерць. Бяда, каб так было. Папраўдзе ўсё інакш, армія — гэта нешта падобнае да латарэі, у якой больш пустых білетаў, і таму выйграюць не ўсе, а таму пайсці ў войска — значыць проста купіць пачак білетаў, сярод якіх ёсць нейкі працэнт выйгрышных. Праўда, што да выйгрышаў, то яны ў гэтай латарэі сапраўдныя.

Надзіва мудрыя думкі ў гэтым плане выказваў наш капрал Люба, калі стараўся пераканаць нас, што няма лепшай долі за салдацкую:

— На вайне ніхто ніколі не ведае, ці загіне, ці застанеца жывы. Часцей гіне якраз той, хто думае выжыць, а жыць застаецца той, што загадзя змірыўся са смерцю. Але дзеля парадку і дысцыпліны, далібог, на многа лепш было б, каб загадзя ведалі, хто загіне, а хто не. Камандзір тады мог бы проста сказаць, колькі павінна загінуць, а я ў сваю чаргу вызначыць: ты, ты, ты, ты і ты — марш на смерць. Вызначаныя гінуць, і ўсё як след — спісы ў парадку, ніякіх нечаканасцей, служыць адна любата. Праўда, калі-нікалі і тут можа здарыцца не так, як загадаеш, бо не кожная куля пападае. Але ты свой абавязак выконваеш, і калі не загінуў — не твая віна.

Магчыма, праз гэта медыцынская камісія пры адборы рэкрутаў вельмі нагадвае мне тую камісію на

бойні, якая адбірае жывёлу на забой. Згадзіцеся, у рэкруцкай камісіі надта ж дзіўная логіка: здатнае да жыцця яна аб'яўляе прыгодным на смерць, а тое, што не здольна нармальна жыць, прызнае непрыгодным і на смерць.

Пасля таго як камісія агледзіць і аб'явіць прыдатным, вас абстрыгуць і апрануць у вайсковую форму. З гэтага часу вас нельга адрозніць ад іншых, усе на адзін выгляд. Уступаючы ў армію, вы маеце выгляд другі, аднак вайсковае начальства лічыць, што тут няма патрэбы ў нейкай асаблівай разнастайнасці, і таму з самага пачатку ўсе выгляды зводзяць да аднаго.

У войску аднолькавым павінна быць вось што: каб усе былі нагола абстрыжаныя, апранутыя ў форму і нічога не думалі. Асабліва каб нічога не думалі — гэта адна з найважнейшых умоў аднолькавасці.

— У салдаты бяруць не на тое, каб думалі! — тлумачыў нам капрал. — Што тады будзе рабіць пан маёр, калі ўсе пачнуць думаць? Ты павінен слухацца, а не думаць, вось што!

Так і не ведае чалавек, што яму ў жыцці лепш рабіць: думаць ці не думаць. У школе паўтараюць: «Вучыся, сынку, думаць, бо цяжка табе будзе жыць, калі не ўмецьнеш думаць!» А калі скончыш школу і пойдзеш у войска, табе кажуць: «Не думай, цябе не на тое ўзялі, каб думаць!» Калі ажэнішся, жонка дзяўбе: «Мая справа — хата і гаспадарка, а твая — думаць!» А дзяржава ў той жа час цябе на два гады ў турму саджае, бо ты думаць.

От і разбярыся паспрабуй, што лепш — думаць ці не думаць? Тыя, што думаюць, кажуць, што лепш не думаць, а тыя, што не думаюць, даказваюць, што лепш думаць.

«Пакуль я думаць і раздумаць, мой брат збіраў грош да гроша, і вось: ён багаты чалавек, а я голы як бізун», — скардзіўся адзін гаротнік.

«Калі я што-небудзь доўга абдумаў, выходзіла ўсё абы-як, а калі рабіў, не задумваючыся, выходзіла добра», — прызнаваўся адзін спрактыкаваны чалавек.

Гэтак лічаць тыя, якія каюцца, што думалі. А вось як лічаць тыя, што не думалі:

«Каб я хоць крышку думала, ніколі за цябе не пайшла б», — дакарала маладая жанчына мужа, старэйшага за яе.

«Не думаў я, браце, а каб думаў, таго б не было», — уздыхаў той, што не мог вярнуць страчанага.

Слухаючы гэтыя скаргі, сапраўды задумаешся, што ж лепш — думаць ці не думаць? Гэта, мабыць, нейкім чынам залежыць ад прафесіі. Ёсць прафесіі, пры якіх думаць трэба абавязкова, аднак у многіх прафесіях гэтага не патрабуецца. Так, напрыклад, абавязкова павінны думаць шафёры, вагонаважатыя, пілоты, машыністы, рулявыя на параходах. А ўсім астатнім: дзяржаўным дзеячам, прафесарам, літаратарам, чыноўнікам вышэйшым і ніжэйшым, папам і афіцэрам думаць няма патрэбы, яны належаць да другой катэгорыі.

Калі ты апрануў форму і перастаў думаць, значыць, ты салдат, цябе ставяць у строй і вучаць раўняцца. Раўненне, якое ў войску надзвычай многа значыць, мае на мэце паставіць усіх людзей пад шнур і навучыць іх не вылазіць адзін паперад другога. Камандзіры аддаюць гэтай карыснай навуцы вельмі многа і часу, і сілы, так што ў салдата раўненне пераходзіць у звычку, аднак, як толькі ён пакідае армію, гэтая добрая звычка траціцца. Найхутчэй таму, што ў жыцці больш цэніцца звычка выскокваць з строю.

Другое, што павінен умець салдат, — хадзіць у нагу: ні ў якім разе не адставаць, не паспяшаць, а ісці такім самым крокам, як той, што побач, як той, што наперадзе, і як той, што ззаду. Не паможа тут і твой універсітэцкі дыплом, ён не дае права на большы крок,

ты мусіш ісці плячо ў плячо і нага ў нагу з чалавекам, якога ў войску першы раз за жыццё падстрыглі і які толькі ў войску даведаўся, як яго прозвішча. Прыгадваецца, неяк у Македоніі я бачыў каня і асла, запрэжаных у адзін воз і таму вымушаных ісці ў нагу. І колькі ні спрабаваў бедны конь зрабіць большы крок, пайсці хутчэй, усе яго намаганні разбіваліся аб аслову ўпартасць, бо ён шпарчэй ісці не хацеў, нават зусім спыняўся, а часам, па сваёй філасофскай рассянасці, увогуле рваўся ў другі, процілеглы бок. Каб у войску дазвалялася думаць, гэты факт можна было б скарыстаць як пераканаўчае параўнанне.

Калі вы навучыліся хадзіць у нагу, вас пачынаюць вучыць адбіваць крок, грукаць нагамі аб зямлю. Гэтае груканне лічыцца важнай справай, і тыя ўзводныя камандзіры, якія дабіліся таго, што ўзводы іхнія выкрасаюць абцасамі з бруку агонь, атрымліваюць асаблівую падзяку. Нашто трэба, каб салдат у маршы з усёй сілы адбіваў крок, я і да гэтага часу не ведаю — ці гэта адпавядае таму параграфу ў вайсковым статусце, які тлумачыць: «Задача руху — прайсці пэўную адлегласць за адпаведны час з найменшай стратай сілы», а ці гэта паслуга, якую войска робіць людзям і дзяржаве, утрамбоўваючы ў горадзе брук, а за горадам дарогі.

Што тут да чаго, я сам ніколі не разбраўся б, але нядаўна мне растлумачылі, што гэтае тупанне як надзвычай важную справу выдумалі і прапхнулі ў вайсковы статут пастаўшчыкі ботаў.

Калі ты навучыўся раўняцца і хадзіць, пачынаюць вучыць, як вітаць начальства. Не павітацца ў кампаніі — няветлівасць, а не павітацца ў войску — гэта ўжо злачынства. Вось таму і вучаць з усёй адказнасцю, таму і патрабаванні статута цвёрдыя і падрабязныя. Паводле статута, салдат павінен: сустрэўшы камандзіра, якога трэба павітаць, павярнуць галаву ў яго бок,

а не ў процілеглы. Трэба прызнаць, што гэта надзвычай разумнае патрабаванне. Далей салдата вучаць, што ён павінен вітаць камандзіра, калі той праходзіць каля яго, а не тады, скажам, калі ўжо прайшоў. «У некаторых выпадках,— мудра папярэджвае статут,— салдат можа павітаць начальніка і раней, чым гэтага патрабуе правіла: калі заўважыць, што начальнік на яго паглядзеў, і лічыць, што больш ён глядзець не будзе». Сапраўды, вельмі добрая і пахвальная з'ява: прадпісанне дае салдатам гэтулькі права на ініцыятыву!

Увогуле, навука вітацца ў войску не самая цяжкая, хоць асобныя правілы і выклікалі ў мяне неўразуменне. Наконт таго, як павінен вітацца звычайны салдат, усё было зразумела, але статут мае таксама правілы, як павінны вітацца барабаншчыкі і трубачы. Ды і гэта можна было б зразумець, але ў статуте адзначана, што музыканты павінны вітацца «ў адпаведнасці з уласцівасцямі іх інструментаў». Гэтага я ўжо не мог зразумець, як ні стараўся. Ну, скажам, той, хто іграе на флейце-пікала, калі хоча аддаць чэсць начальніку, можа, як толькі афіцэр падыдзе, «у адпаведнасці з уласцівасцямі свайго інструмента» свіснуць. Добра, няхай так. Барабаншчык, скажам, калі хоча прывітаць начальніка «ў адпаведнасці з уласцівасцямі свайго інструмента», павінен грукнуць кулаком па спіне першага, хто будзе перад ім. І гэта разумею, але як «у адпаведнасці з асаблівасцямі іх інструментаў» могуць вітаць камандзіраў тыя, што гудуць на геліконах і басах? Калі б яны паспрабавалі аддаць чэсць «у адпаведнасці з уласцівасцямі сваіх інструментаў», магло выйсці проста непачціва.

Калі пройдзеш і такую важную навуку, як аддаванне чэсці, табе ўручаюць вінтоўку, і з гэтага часу не вінтоўка належыць табе, а ты ёй, гэта значыць, што вінтоўка — галоўная рэч, а ты да яе нейкая прыстаўка, прыдатак. Напрыклад, ты можаш быць брудны, а він-

тоўка павінна быць заўсёды чыстая; у цябе можа быць зламаная рука, разбіты нос, парванае вуха, а ў вінтоўцы ўсё павінна быць цэлае, да апошняй найменшай шрубкі; ты можаш згубіцца, а нават і загінуць, калі хочаш, адным словам, не быць у наяўнасці, а вось вінтоўка павінна быць у наяўнасці. Калі ты пакалечышся ці захварэеш, вывіхнеш нагу, дастанеш ліхаманку ці заварот кішак, або нават нырка адыдзе ад пазваночніка, цябе пасылаюць на медпункт, там даюць пару грамаў хініну, прадзімаюць вушы і зноў вяртаюць у строй. А вось калі вінтоўка сапсуецца, тады збіраюць камісію, аглядаюць яе з усіх бакоў, уважліва даследуюць, складаюць рапарт, старанна запакоўваюць і пасылаюць на ремонт, і адтуль яна вяртаецца ў строй цэлая-здоровая. Цябе забіраюць з дому ў войска і бацькам не даюць ніякай распіскі, а праз два гады, ці вернуць цябе, ці не, — невядома. А за вінтоўку абавязкова бяруць распіску, у якой адзначаецца, што ты прыняў зброю спраўную і абавязваешся ў такім самым стане яе здаць. А паспрабуй не здай, дык распачнуць следства, дазнанні, пратаколы, камісіі, рапартаў і бог ведае што яшчэ.

Атрымаўшы вінтоўку, спачатку вучышся страляць халастымі патронамі, і калі б на гэтым канчалася, чалавек сапраўды б атрымліваў у войску вельмі карысныя веды. Стральба халастымі надзвычай шырока скарыстоўваецца ў жыцці. Найбольш у палітыцы, аднак даволі часта і ў навуцы, літаратуры, а таксама яшчэ ў прыватным жыцці, асабліва ў сямейным.

Аднак стральба халастымі ў войску — гэта толькі першая ступень. Адночы даюць табе ў рукі сапраўдны патрон, а на вызначанай статутам адлегласці ставяць нейкую пачвару, чалавека з ануч, і ты вучышся страляць так, каб пападаць. Чалавек з ануч даволі спакойна і адважна стаіць перад дуламі вінтовак, наіўна разлічваючы, што чалавекалюбства будзе ўплываць на

большую частку салдатаў і яны не пападуць, а звычайна так і бывае.

Я заўсёды лічыў, ды і цяпер лічу, што гэтага чалавека з ануч трэба было апрануць у мундзір акруговага начальніка. Такім чынам можна дабіцца двайной карысці. Першая: пераважная большасць нашых салдатаў з народа пачне страляць куды больш уважліва і трапна, і другая: гэтыя салдаты набудуць у войску вялікі вопыт, які дужа спатрэбіцца ім у жыцці, калі яны пачнуць змагацца з начальствам. У гэтым і ёсць, напэўна, сэнс адпаведнага параграфу з статута: «Задача навучання пры стральбе ў тым, каб кожны салдат выхоўваўся і вучыўся самастойна, з разуменнем і непарушнай воляй выконваць свае абавязкі ў барацьбе нават тады, калі не пад наглядам».

Той, каго навучылі раўняцца, хадзіць у нагу, грукаць ботамі па бруку, аддаваць чэсць, страляць у чалавека і нічога не думаць — гэта толькі паўсалдата. Другая палова — у тэорыі.

— Салдат складаецца з тэорыі і практыкі! — любіў паўтараць нам капрал, які гэткіх мудрых слоў не мог нідзе вычытаць, але недзе некалі, мабыць, чуў.

Не ведаю, як гэта можна ўявіць сабе чалавека альбо, калі хочаце, салдата, які складаецца з тэорыі і практыкі. А вайскоўцы, напэўна, лічаць так: рэкрут, якога толькі што ўзялі, напачатку — не больш як тэорыя, але той самы рэкрут, калі навучыцца раўняцца, хадзіць у нагу, адбіваць крок, грукаючы ботамі аб брук — гэта ўжо тэорыя, злучаная з практыкай, гэта ўжо салдат. Вінтоўка ў руках рэкрута, які не ўмее яшчэ страляць — гэта толькі тэорыя, а калі ён навучыўся страляць і забіваць людзей — гэта ўжо практыка, і такая практыка ў спалучэнні з тэорыяй складае цэлага салдата.

Між іншым, тэорыя — гэта нешта самае практычнае ў войску, бо яна дала нам найбольшыя і найкарыс-

нейшыя веды. Так, напрыклад, капрал тэарэтычна растлумачыў нам, што такое айчына і што такое шчотка, ад яго ў тэорыі мы даведаліся, што такое дзяржава і што такое кацялок, што такое перамога, а што — скрабніца. Увогуле, мы атрымалі гэтулькі розных карысных ведаў, што і пералічыць іх немагчыма. Самае галоўнае, як вучыў нас на тэорыі капрал, — гэта тое, што кожны серб — салдат на ўсё сваё жыццё, аж да смерці.

— Ты адслужыш свой тэрмін і пойдзеш дадому, але і там ты салдат. І не думай, што войска цябе выкасавала з сваіх спісаў. Не, саколіку, пакуль ты жывы, яно можа цябе паклікаць, як толькі спатрэбіцца айчыне!

Ужо многа пазней я пераканаўся, што гэтая капралава тэорыя ва ўсіх адносінах правільная. На працягу ўсяго жыцця чалавек сапраўды не можа адчапіцца ад войска, раз за разам яго клічуць і клічуць.

Аднойчы, ужо праз некалькі гадоў пасля таго, як я адслужыў, праз паліцыю прыслалі мне паперу, у якой паведамлялася, што я, дэмабілізаваўшыся, не здаў скрабніцы і таму павінен з'явіцца ў тую і тую вайсковую часць і здаць названую рэч на склад № 3. Азнаёміўшыся з паперай, я згарнуў яе і на чыстым баку кірыліцай, акуратна і выразна, напісаў, што служыў у пяхоте і таму ніякай скрабніцы не мог мець, а каб меў, дык здаў бы як належыць. Мне здавалася, што дастаткова вольна так напісаць, і ад цябе адчэпяцца. Ды дзе вы бачылі!

Праўда, гады з два прайшло спакойна, а потым зноў прыйшла папера з патрабаваннем здаць скрабніцу. Я адказаў гэтаксама, як і першы раз, але гэта не памагло. Куды б я ні падаўся, усюды знаходзіла мяне патрабаванне, каб я аддаў скрабніцу. Я пераходзіў з аднаго міністэрства ў другое, мяняў прафесію, а патрабаванне неадчэпна ішло за мною. Па службе апынуўся

я за мяжою, і туды прыйшла папера пра скрабніцу; паехаў на курорт лячыцца — і туды прыслалі; вырашыў пераехаць на жыхарства ў вёску — і там знайшло патрабаванне, каб аддаў скрабніцу войску.

Калі ўжо стала зусім немагчыма жыць, калі я адчуў, што праз гэтую скрабніцу магу звар'яецца, я вырашыў сам з паперай паехаць у тую вайсковую часць на склад № 3. І паехаў, знайшоў. Там мяне прыняў вельмі ветліва нейкі інтэнданцкі капітан.

Я растлумачыў яму, у чым справа, сказаў, што службы ў пяхоце і таму не меў ніякай скрабніцы, яна мне была непатрэбная, і тут, напэўна, нейкая памылка, непаразуменне.

— Іншая справа, каб вы патрабавалі ад мяне, скажам, коўдру. Гэта можна зразумець, коўдры выдаюць усім салдатам. А нашто, прабачце, пехацінцу скрабніца?

— І праўда, нашто! — згадзіўся капітан, запісаў маё тлумачэнне і ветліва развітаўся, дадаўшы: — Вы правільна зрабілі, што самі прыехалі растлумачыць. Трэба было зрабіць гэта раней, тады ніхто б вас гэтулькі не турбаваў.

Вяртаўся я з часці, супакоіўшы нервы і душу, але, як казаў той капрал: «І не думай, што войска цябе выкасавала з сваіх спісаў. Не, саколіку, пакуль ты жывы, яно можа цябе паклікаць...!» Так і атрымалася. Праз год у паліцыю па месцы майго жыхарства прыйшла папера з патрабаваннем аддаць войску ўжо скрабніцу і коўдру, потым другая, і зноў пайшло... Яна ганяла мяне з канцылярый ў канцылярую, з краіны ў краіну неадчэпна год за годам. Зноў пачалі здаваць нервы, была нават такая думка: мушу альбо адмовіцца ад сербскага падданства, альбо кончыць самагубствам. Нарэшце, як і некалі, узяў тую паперу і зноў паехаў у знаёмую вайсковую часць на склад № 3. Але там мяне сустрэў другі капітан, не той ветлівы.

— Зразумела! — сказаў ён, выслухаўшы ўсё па парадку. — Уся бяда ў тым, што мой папярэднік няправільна запісаў ваша тлумачэнне. Сапраўды, адкуль у вас можа быць скрабніца? Абы-што — пяхота і скрабніца! Ды і коўдру, прабачце, вы не з'елі, а, напэўна, здалі. Іншая справа, скажам, кацялок. Салдаты звычайна губляюць кацялкі, а бывае, што ў іх крадуць.

— Ну, кацялок гэта іншая справа! — згаджаюся я і развітваюся з радасным пачуццём, што нарэшце ўсё высветлілася, і я назаўсёды адбіўся ад напасці, якая ўжо нават сніцца пачала.

Гэтак вольна і добра я сябе адчуваў некалькі гадоў, аж пакуль аднойчы ў гарадское ўпраўленне паліцыі не прыйшла папера з патрабаваннем, каб я вярнуў скрабніцу, коўдру і кацялок. І з таго часу, а гэта ўжо не адзін год, патрабаванне мяне ганяе, ганяе, ганяе і можа загнаць пад следства, так што я ні ўдзень пра яго не забываюся, ні ў сне нават не магу адкараскацца. Тры рэчы з вайсковага ўжытку так прычапіліся да мяне, што, каб у нас было, не дай божа, дваранства, я спакойна мог бы з іх скласці свой герб: на фоне разгорнутай коўдры перакрываваўся скрабніца і кацялок.

Але як бы там ні было, я пераканаўся, што капрал меў рацыю, сцвярджаючы, што серб на працягу ўсяго жыцця мусіць заставацца салдатам ці, прынамсі, падтрымліваць сувязь з войскам.

Калі б я зразумеў гэта раней, можна было б і застацца ў войску, тым болей што ў мяне былі ўсе магчымасці на хуткае павышэнне. Вось, напрыклад, я ўжо сорок гадоў капрал сербскага войска, дык калі ў кожным чыне пахадзіць не болей, праз сто дваццаць гадоў службы можна даслужыцца да фельдфебеля.

А зрэшты, мой чын мяне ніколькі не зневажае. Наадварот, ён дае мне права ганарыцца. Найперш тым,

што я старэйшына сербскіх капралаў, а яшчэ і тым, што Напалеон і я — два самыя славуця капралы ў еўрапейскіх войсках. Напалеон здабыў славу таму, што свой капральскі тытул памяняў на царскі, а я таму, што свой капральскі тытул цэлых сорок гадоў не мяняю ні на які іншы.

ШЛЮБ

Маё трынаццатае каханне — гэта мая жонка. Я даўно ведаю, што лік трынаццаць нешчаслівы, але ніколі не думаў, што гэта пашыраецца і на каханне. Каб ведаў, дык пераскочыў бы трынаццатае і адразу б закахаўся чатырнаццаты раз, альбо, у крайнім выпадку, трынаццатае каханне можна было ўнесці ў спіс пад нумарам 12а.

Праўда, гэтае 12а таксама можа часам нарабіць блытаніны. Памятаю, у адной курортнай гасцініцы яе гаспадар, каб дагадзіць прымхлівым гасцям, выкінуў лічбу 13 і два пакоі пранумараваў дванаццаткай: 12а і 12б. Там пасяліліся дзве шлюбныя пары і пачалі блытаць пакоі, то адзін зойдзе не туды, то другая заблудзіцца, а потым да таго перамяшаліся, што нават камісар паліцыі ледзь разабраўся, хто з пакоя «а», а хто з «б».

Ну, што з-за нешчаслівага ліку 13 можна ўлезці ў чужы шлюб, гэта яшчэ я разумею, але каб гэты фатальны лік зацягнуў у шлюб — такое магло здарыцца толькі са мною.

І папаўся я, ледзь толькі вылез з турмы, не пасытаўшы нават той радасці, якую адчувае зняволены, калі выйдзе з турмы. З школы ў войска, з войска ў турму, а з турмы ў шлюб. Так яно, мусіць, і павінна быць: у школе набіраешся ведаў, патрэбных у жыцці, а ў войску і турме рыхтуешся да шлюбу. У войску вучышся падпарадкоўвацца і паслухмяна выконваць усё, што

патрабуюць, а ў турме прывыкаеш глядзець праз краты на жыццё, не прымаючы ў ім удзелу.

Параўнанне шлюбу з войскам і турмою не толькі вельмі непрыемнае, яно, акрамя таго, і не меней недакладнае. Можна яшчэ дапусціць, што нейкае падабенства ёсць у шлюбу з войскам, але не ў шлюбу з турмою.

У войску, напрыклад, акрамя таго, што паслухмяна выконваеш загады, вучышся яшчэ хадзіць у нагу, а гэта дужа карысна ў шлюбе; потым вучышся па камандзе паварочвацца налева і направа, а гэта таксама можа згадзіцца ў адносінах з жонкаю; вучышся вартаваць, што даволі часта давядзецца рабіць у сямейным жыцці; вучышся быць смелым перад ворагам, што, між іншым, не перашкаджае паказаць яму спіну, а гэта таксама нярэдка здараецца ў інтымнай практыцы; і, нарэшце, даведваешся, што такое перапалка, сутычка, налёт, а што такое адкрыты бой, неспадзяваная атака, аператыўная абарона, флангавы напад, трывога і што — начная варта. Усё гэта даволі часта скарыстоўваецца і ў шлюбе.

А пра турму ўжо не скажаш, што яна мае гэтулькі падабенства з шлюбом. Пра турму ж не скажаш, як пра шлюб, што «гэта клетка, і птушка, якая ўсярэдзіне, хоча вырвацца на волю, а тая, што на волі, стараецца папасці ўсярэдзіну». Тым не меней, турма і шлюб могуць быць у нейкай ступені, але толькі ў нейкай ступені, параўнаня. Агульнае ў іх тое, што шлюб таксама зняволенне. Прычым: першыя пяць гадоў у цяжкіх кайданых, другія пяць гадоў у лёгкіх ланцугах, трэція пяць гадоў — без ланцугоў увогуле, а чацвёртыя пяць гадоў зняволены можа ўжо хадзіць, куды хоча, і толькі ўвечары вяртаецца ў турму на начлег.

Ёсць яшчэ адно вялікае адрозненне ў шлюбу, турмы і войска, а таксама ў шлюбу і школы. Яно сведчыць, што параўноўваць ці нават шукаць падабенства тут няма сэнсу: і школа, і войска, і турма маюць цвёр-

да вызначаны тэрмін знаходжання ў іх, у той час як шлюб такога тэрміну не мае. Ты, напрыклад, загадзя дакладна ведаеш, колькі гадоў трэба вучыцца ў школе, і стараешся неяк дацягнуць да канца, а калі ўжо дабярэшся да атэстата, болей ніякага клопату з школаю не маеш. Тое самае і з войскам: закон вызначыў абавязковы тэрмін, ты яго адслужыў. І тое самае, нарэшце, у турме. Калі цябе засудзілі, вынеслі прысуд, няхай сабе і на дваццаць гадоў, але тэрмін вядомы, і ты чакаеш канца, які б далёкі ён ні быў.

У шлюбе гэтага няма, а таму як не зразумець таго небараку, які пасля дваццаці пяці гадоў сумеснага жыцця, у дзень сярэбранага вяселля, сказаў сваёй жонцы: «Бачыш, каб я цябе дваццаць пяць гадоў назад, у дзень вяселля альбо на другі дзень, забіў, дык ужо б адсядзеў дваццаць гадоў і пяць гадоў ужо б цешыўся воляй, а так...!»

І сапраўды, калі некалі збяруцца правесці нейкую рэформу шлюбу, дык найперш трэба вызначыць дакладны тэрмін знаходжання ў ім.

Калі шлюб — гэта нейкі доўг чалавецтву, усё роўна нельга забывацца, што доўг без тэрміну не мае патрэбнай сілы. А што яшчэ важней, каб быў устаноўлены канкрэтны тэрмін, тады б шлюб мог засноўвацца на банкаўскай сістэме. Кожны год можна было б праводзіць інвентарызацыю, падлічваць баланс, вызначаць актыў і пасіў, і калі пасіў перавышае актыў, аб'яўляець банкруцтва, аддаваць ключы ў суд — і канец. Пакуль гэтага няма, шлюб нагадвае болей акцыянернае таварыства, у якім дывідэнды атрымліваюць цешчы, свякрухі, сваячкі, а часам і нейкія сябры дома.

Калі ж шлюб — абавязак перад дзяржавай, тады варта зрабіць так, каб дзяржава заахвочвала тых, хто сумленна і прыкладна гэты абавязак выконвае. Няхай сабе не медалі за адвагу, за грамадскія заслугі і за руплівую службу, хоць і гэтыя ўзнагароды таксама

дарэчы ў шлюбе, але нейкі спосаб заахваціць тых, хто да канца выканаў свае шлюбныя абавязкі, знайсці неабходна.

Адзін мой прыцель, які займаўся пытаннямі адносінаў дзяржавы да шлюбу, прыйшоў да слушнага вываду, што ў сям'і адбудуцца неабходныя карэнныя змены, калі ўвесці дэкрэтныя шлюбы. Не магу сказаць добра, што ён меў на ўвазе, але ведаю, што тады б у адпаведнасці з законам шлюб не толькі заключаўся, але можна было б увесці і перамяшчэнні, прасоўванне ўперад, выхад на пенсію, звальненне са службы з прычыны непрыгоднасці, а то нават і вызваленне ад далейшага знаходжання ў шлюбе.

Гэта былі б надзвычай цікавыя дэкрэты. Яны б надавалі сілу закону тым з'явам, якія самі па сабе ўсталяваліся ў жыцці: мужоў у інтарэсах справы пераводзіць на іншую пасаду, і гэта пашыраная цяпер з'ява ўспрымалася б як належная; у адпаведнасці з § 70 мужчынам прадугледжваўся б адпачынак, а ў жыцці гэта патрэбна вельмі часта; і, нарэшце, тых, хто не здольны ўжо выконваць свае абавязкі, можна было б звальняць, што таксама ў жыцці бывае, але сілы закону не мае.

Я асабіста ніколі не захапляўся думкамі пра рэформу шлюбу, бо пераканаўся, што ён даўно ўжо рэфармаваны і дэфармаваны. На мой погляд, дык найбольш можна зрабіць дзеля падтрымкі шлюбу, калі правесці яго рамонт. Каб зберагчы будынак, пастаўлены на каменны падмурак, яго трэба падладжваць, перакрываць, тынкаваць, латаць, падмазваць, а шлюб, які ставіцца на адных толькі словах у прысутнасці папа, чамусьці ніколі не рамантуецца. Над гэтым павінны сур'ёзна задумацца ўсе заступнікі цяперашняй формы шлюбу і паклапаціцца, каб шлюб таксама мог быць перакрыты, падлатаны і падмазаны.

Між іншым, галоўная цяжкасць рэформы ў гэтым

плане — тое, што ніхто яшчэ дагэтуль не разабраўся да канца, што ж такое шлюб. Не надта многа ў жыцці з'яў, пра якія гэтулькі думаюць, гэтулькі гавораць, як пра шлюб, а яшчэ меней з'яў, пра якія існуе гэтулькі розных і супярэчлівых думак. Гэтыя думкі аспрэчваюць адна адну і нават выключаюць, пачынаючы ад самых банальных: шлюб — гэта пекла і шлюб — гэта рай зямны, ды і ўсе астатнія круцяцца вакол гэтых крайнасцей. Усё, бадай, залежыць ад таго, хто выказвае гэтыя думкі: нежанаты ці жанаты, зачараваны ці расчараваны.

Спробы навукі ўплесціся ў асэнсаванне шлюбу як з'явы звяліся да пустаслоўя і непатрэбнага філасофствавання. Ці ж можна лічыць вырашэннем праблемы такую, напрыклад, выснову аднаго філосафа: «Шлюб — гэта маральнае аб'яднанне, заснаванае на немаральных адносінах; гэта імкненне захаваць сваё «я», заснаванае на адмаўленні свайго «я»; гэта павелічэнне ў два разы сваіх абавязкаў на аснове змяншэння ў два разы сваіх правоў».

Вы, можа, думаеце, што іншыя навукі, кожная з свайго пункту гледжання, маглі б сказаць нешта больш пэўнае? Мне здаецца, калі ў іх папрасіць кансультацыі, можна пачуць прыкладна такія меркаванні:

Г і с т о р ы я: Шлюб — гэта адна з тых рэдкіх гістарычных з'яў, калі пераможца пападае ў залежнасць ад пераможанага.

М а т э м а т ы к а: Шлюб — гэта сума дзвюх невядомых велічынь, з якіх трэба здабыць корань. У выніку павінен атрымацца мінус, аднак калі ў шлюбе з'яўляецца яшчэ адзін плюс, тады такое ўраўненне канчаецца шлюбаразводным працэсам.

Л і т а р а т у р а: Шлюб — гэта цікавае апавяданне, а часам і раман, з надзвычай эмацыянальным пачаткам, які нагадвае лірычны верш, але часта з благім зместам, а яшчэ часцей — з нечаканай канцоўкай.

Граматыка: Шлюб — гэта назоўнік мужчынскага роду, які ў жыцці падпарадкоўваецца законам жаночага роду. У граматыцы ён мае адзіночны лік, а ў жыцці не мае; множны лік вытрымлівае толькі тады, калі яго ўтвараюць не больш як дзве асобы.

Геаметрыя: Шлюб — гэта дзве паралельныя лініі, якія побач праходзяць па жыцці і ніколі не могуць сысціся.

Фізіка: Шлюб — гэта такая з'ява, калі два целы ў падтрыманні раўнавагі маюць адзін пункт апоры, але ўяўны, і таму вельмі часта страчваюць раўнавагу.

Хімія: Шлюб — гэта спалучэнне двух элементаў, кожны з якіх, аднак, захоўвае свае ўласцівасці. Адна кропля пабочнай кіслаты, трапіўшы ў гэтае спалучэнне, вельмі лёгка яго раз'ядае і раздзяляе на састаўныя часткі.

Геаграфія: Шлюб — гэта два полюсы, якія пры збліжэнні даходзяць да высокай трапічнай, а пры аддаленні зноў вяртаюцца да нізкай палярнай тэмпературы.

Як бачыце, і гэтыя адказы ніколькі не наблізілі нас да вырашэння праблемы, а таму, напэўна, будзе лепш, калі мы пакінем навуку і звернемся да людзей. Усё ж такі шлюб — гэта інстытут, які стварыў чалавек, які і ўтрымліваецца чалавекам, дык чаму ж не даць цяпер законнага права выказацца самому чалавеку. Безумоўна, усіх людзей не апытаеш, аднак калі звярнуцца да прадстаўнікоў асобных прафесій, адказы будуць, мне здаецца, такія:

Гандляр: Шлюб — гэта камерцыйнае прадпрыемства, якое можа паспяхова існаваць толькі ў тым выпадку, калі яго не абкрадаюць малодшыя.

Салдат: Шлюб — гэта заняты горад, які ніколі немагчыма ўсцерагчы ад небяспекі ўварвання ворага.

Поп: Шлюб — гэта штодзённы «Ойча наш», у якім трэба вымаўляць толькі словы: «Але пазбаў нас ад

нячыстага», аднак часам прыходзіцца яшчэ дадаваць: «І не ўвядзі ў спакусу».

У р а ч: Шлюб — гэта зараза, якая ўжо сама ў сабе мае антытаксін. Хворыя найлепш адчуваюць сябе пры высокай тэмпературы і, наадварот, кепска пры нармальнай. Дыета не рэкамендуецца, бо яна толькі пагаршае стан хворых.

С у д д з я: Шлюб — гэта часовае прымірэнне двух бакоў, якія завялі судовую справу.

А п т э к а р: Шлюб — гэта пілюля, прыгатаваная ў адпаведнасці з устарэлым рэцэптам, пасыпаная цукрам, каб лягчэй было праглынуць, але якая тым не меней часта захрасае ў горле.

Ж у р н а л і с т: Шлюб можна было б прыняць як перадавы артыкул, калі ён без друкарскіх памылак, якія перайначваюць сэнс, але і памылкі гэтыя непазбежныя.

К н і г а р: Шлюб — гэта кніга, якую ахвотна чытаюць у першым выданні, меней — у другім, а калі яна састарэе і стане класічнай, тады страчвае ўсялякую вартасць.

Ч ы г у н а ч н і к: Шлюб спачатку, калі праходзіць праз тунель, нагадвае прыемны экскурсійны вагон; крыху пазней ён ператвараецца ў звычайны вагон пасажырскага цягніка, а яшчэ пазней — у невыносны таварняк. На раз'ездах амаль што рэгулярна здараюцца сутыкненні.

П а ш т а р: Шлюб — гэта заказное пісьмо, звычайна няправільна заадрасаванае, цікавае толькі да той пары, пакуль не распячатана.

Т э л е ф а н і с т к а: Шлюб — гэта кантакт двух абанентаў, якія добра разумеюць адзін аднаго, пакуль не перарве сувязь якая-небудзь перашкода альбо, што яшчэ часцей бывае, пакуль не ўлезе нехта трэці.

С п а р т с м е н: Шлюб — гэта скачок, пры якім важна не тое, на якую вышыню ты падскочыў, а тое,

як стаў на ногі. Некаторыя прыямляюцца ўпэўнена і цвёрда, другія становяцца на калені, адно ці абодва, ёсць і такія, што ніцма падаюць, але найчасцей скарыстоўваецца тая частка цела, якая прызначана для сядзення.

А р т ы с т: Шлюб — гэта спектакль, які ставіцца не дзеля публікі, і апладысменты ў гэтым выпадку значаць толькі тое, што ён не ўдаўся. Вінаваты тут найчасцей рэжысёр, якога публіка не бачыць, альбо суфлёр, што падказваў словы такія, якіх няма ў тэксце. Галоўныя ролі ў п'есе — насуперак усім правілам драматургіі — у першай дзеі надзвычай эмацыянальныя, поўныя дзеяння і патрабуюць ад выканаўцаў усёй сілы і таленту, а ў наступных дзеях вычэрпваюцца, страчаюць моц і канчаюцца зусім без эфекту. І таму лепш спектакль не даводзіць да канца.

Ну вось, гэта толькі паасобныя думкі, аднак колькі разнастайных пазіцый і як мала даюць яны ў вырашэнні пастаўленай праблемы: што ж такое шлюб? Кажуць, што зноў-такі найлепш звярнуцца да вопыту, што ён адзін можа сказаць, дзе праўда. Я і звярнуўся:

— Што такое шлюб?

— Шлюб? Каб атрымалася тое, што называюць шлюбам, неабходна, каб было трое...

— Разумею: муж, жонка і сябар сям'і.

— Не перабівай! — крыкнуў на мяне вопыт.— Шлюб утвараюць трое: каханне, давер і цярпенне. Каханне, значыць, у цябе было?

— Было да ўсіх жанчын.

— Гэта занадта. А давер?

— У сваёй жонкі ніколі не мог яго заслужыць.

— Зрэшты, каханне і давер — гэта другарадныя рэчы, так сказаць, аздабленне шлюбу. Галоўнае — цярпенне.

— Дык гэта ў мяне было!

— Вось табе і адказ: шлюб — гэта цярпенне.

Цярпення ў мяне сапраўды было дастаткова, але павінен вам прызнацца, што цярпець мяне прымусілі і прывучылі крытыкі. Яны так заўжды па-жаночы лялі мяне, што я набыў моцную звычку зносіць любую лайнку яшчэ да ўступлення ў шлюб. Толькі дзякуючы гэтаму я і дажыў да пары, калі магу, амаль адначасова, адзначаць і юбілей літаратурнай працы, і юбілей шлюбу. Праўда, вынікі маю не аднолькавыя.

НЕНАПІСАНЫ

РАЗДЗЕЛ

У прадмове я абяцаў закончыць сваю аўтабіяграфію жаніцьбай, бо лічу, што аўтабіяграфіі, ажаніўшыся, чалавек ужо не мае, а біяграфію пісаць няма ніякай ахвоты. І яшчэ я казаў, што далейшае апісанне майго жыцця давяраю аднаму прыяцелю. Дык вось, і гэты ненапісаны раздзел пакідаю яму.

ПАСЛЯСЛОУЕ

Па сутнасці, я сваю аўтабіяграфію ўжо закончыў, але ці не здаецца вам, што чагосьці не хапае, што гэта яшчэ не зусім канец? А то падобнае бывае ў тэатры, дзе ставіцца шмат п'ес нейкіх незакончаных, і публіка нават пасля таго, як апошні раз апусціцца заслона, сядзіць і чакае працягу.

Я не хачу, каб мае чытачы апынуліся ў становішчы публікі, якая чакае працягу. Таму напішу яшчэ і гэты, апошні раздзел. Увогуле, я ўжо неяк прымірыўся з тым, пра што трэба пісаць у апошнім раздзеле біяграфіі. Можна, гэта адбылося і неяк незвычайна, але прымірыўся.

Апошнім часам малады гаспадар пахавальнага бюро, з якім я ўвогуле не знаёмы, пачаў вельмі прыяз-

на і сардэчна абыходзіцца са мною. Калі б ні ўбачыў, нават па некалькі разоў на дзень, ветліва здымаў шапку і ласкава казаў: «Добры дзень вам!» Толькі што не прапаноўваў: «Заходзьце, калі ласка! У мяне тавар асаблівай якасці, а вам дык і цану скіну».

Спачатку гэтая прыязнасць мяне раздражняла, няраз нават хацелася па мордзе даць за такія ласкавыя прывітанні, але неяк паступова, пакрыху пачаў я прывыкаць. Нават змірыўся, так што аднойчы, праходзячы каля вітрыны, спыніўся і пачаў прыглядацца да трун. Потым спыніўся яшчэ раз-другі, і гэта перайшло ў сапраўдную звычку.

З часам я пачаў не толькі разглядаць вітрыну, але і весці з маладым гаспадаром, які заўсёды стаяў каля дзвярэй сваёй канторы, прыцельскія размовы.

— Што вы думаеце, — пытаўся я, стоячы каля вітрыны, — што вы думаеце пра вось гэтую труну?

— О, пане, якраз яе асабліва рэкамендую! — захоплена адказваў малады гаспадар.

— А не замалая?

— Пачакайце, калі ласка, — казаў ён, адступаў на тры-чатыры крокі і мераў вокам мяне з ног да галавы, — можаце не сумнявацца, шаноўны, яна вам будзе сама раз, быццам гэта з вас мерку бралі.

— І, думаеце, не зацесная?

— Крышачку, можа, і цеснаватая, але гэта толькі спачатку, прыкладам, як новы чаравік, а потым, паверце, вы будзеце адчуваць сябе вельмі выгодна.

— Хм, магчыма... А што скажаце пра якасць?

— О, не хвалюйцеся! — супакойваў ён мяне. — Што да якасці, дык магу даць вам пісьмовую гарантыю на пяць гадоў.

Вядома, пазнаёміўшыся бліжэй, мы вялі і больш грунтоўныя размовы, і ён, з вялікім захапленнем і гонарам, паведаміў нават план майго пахавання. Наперадзе працэсіі падушачкі з узнагародамі, потым вянкi,

пратэсы, хор і г. д. Натуральна, ён завёў мяне адразу ў кантору і паказаў падушачкі пад узнагароды і ручнікі на пеўчых.

— Толькі, прашу ласкава, — дадаў ён пры гэтым, — вы павінны памерці ўлетку, калі дзень большы і калі можна выканаць усю праграму.

Вось так, значыцца, дзякуючы шчасліваму выпадку я не толькі змірыўся са зместам гэтага апошняга раздзела маёй біяграфіі, але і правёў сам патрэбную падрыхтоўку. Цяпер застаецца толькі памерці, каб публіка, што чакае працягу, магла спакойна ісці дадому. У гэтым плане я таксама зраблю ўсё, што ад мяне залежыць.

Аднак, калі пойдзе чутка, што я памёр, вась убачыце, людзі мне не павераць. Я гэтулькі жартаваў з людзьмі, што яны, найхутчэй, і гэты раз падумаюць, быццам я жартую, прыдумаў нешта новае. Падобнае здарылася з Талейранам, які ў сваім палітычным трукце зайшоў так далёка, што, калі памёр, людзі пыталіся: «А чаго ён хоча дабіцца гэтым?»

Таму, абвяснчаючы пра маю смерць, трэба быць асцярожным. Спачатку трэба даць у газетах інфармацыю такога зместу: «Ёсць звесткі, што пан Нушыч учора памёр». На другі дзень ужо можна змясціць такое: «Усё больш і больш пацвярджаюцца ўчарашнія звесткі, што пан Нушыч памёр». І толькі на трэці дзень паведаміць: «Як стала вядома з вельмі надзейных крыніц, пан Нушыч сапраўды памёр».

А каб не пакінуць у публікі і найменшага сумнення, да мяне можа прыйсці нехта з журналістаў і ўзяць інтэрв'ю. І паколькі не выключана, што тады я не змагу адказаць на пастаўленыя пытанні, думаю, што будзе найлепш, калі я гэтае інтэрв'ю падрыхтую загадзя, цяпер.

Уласна, інтэрв'ю з нябожчыкам, — не такая ўжо і незвычайная справа. Наадварот, у палітыцы гэта су-

стракаецца даволі часта — нябожчыкі любяць пісаць інтэрв'ю з самім сабою і прапаноўваць іх розным рэдакцыям.

Маё інтэрв'ю будзе без усялякіх амбіцый і прэтэнзій, яго мэта — толькі пацвердзіць факт, што я памёр. Вось як, прыкладна, яно можа выглядаць:

Журналіст: Мяне прыслаў рэдактар «Светласці», дык будзьце ласкавы, скажыце некалькі слоў пра вашу смерць.

+ **Я** (маўчу, як і належыць мерцвяку).

Журналіст: Ці магу я спадзявацца?

+ **Я** (маўчу і далей, каб журналіст упэўніўся, што я сапраўды мёртвы).

Журналіст: Я думаў, што можна спадзявацца на вашу ласку.

+ **Я** (нарэшце і мёртвы не вытрымліваю, крычу): Ну пэўна, і я таксама думаў, што журналісцкая настырнасць не дасць спакою нават мёртваму! Што вам ад мяне трэба?

Журналіст: Пайшлі чуткі, што вы памерлі.

+ **Я:** Ніколі не варта ва ўсім давяраць розным вучлівым чуткам, аднак у гэтым выпадку яны небеспастаўныя.

Журналіст: Значыць, можна лічыць, што вы мёртвы?

+ **Я:** Лічыце гэта фактам, які можа служыць вам адпраўным пунктам інтэрв'ю.

Журналіст: А ці былі нейкія прычыны, што прымусілі вас зрабіць гэты крок?

+ **Я:** Здаўна нашу думку развітацца з жыццём.

Журналіст: Напэўна, нешта асаблівае кіравала вамі, калі вы прымалі рашэнне памерці менавіта цяпер?

+ **Я:** Павінен прызнацца, што хацеў гэтую справу адкласці надалей, аднак, нягледзячы на мае планы, выйшла інакш.

Ж у р н а л і с т: М'яне вельмі цікавіць гэтая дэталё. Ці не маглі б вы спыніцца на ёй больш падрабязна?

+ **Я:** Чаму ж не! Атрымалася гэта вось як. Доктары, якія сабраліся каля маёй пасцелі некалькі дзён назад, зрабілі заключэнне — зразумела, на лацінскай мове — што я вось-вось памру. А паколькі я з дзяцінства не любіў гэтай мовы, дык і гэтым разам нічога не зразумеў. Прыйшоўшы на другі дзень зранку і застаўшы мяне жывога, яны вельмі здзівіліся, нават адзначылі: «Гэта проста неверагодна!», а потым зноў пачалі слухаць, стукаць, мацаць. Пасля агляду зноў пачаўся абмен думкамі, і тут дактары падзяліліся на два лагеры: мой хатні доктар лічыў, што я абавязкова памру за дваццаць чатыры гадзіны, у той час калі яго калега, а таксама мой добры прыяцель, усхвалявана даказваў: «Ён зможа працягнуць гэтак месяц, а то і два!» Я спрабаваў іх супакоіць, але нічога не выходзіла, яны ўпалі ў гарачку. Спрэчка ўрэшце павярнулася так, што дактары пайшлі ў заклад: мой хатні паклаў навюсенькую тысячадынаравую банкноту і зацята паўтарыў, што я памру праз дваццаць чатыры гадзіны; а яго калега дастаў таксама тысячу і паўтарыў сваё: я магу гэтак працягнуць доўга. Тут яны і заклаліся, падалі адзін аднаму рукі і папрасілі, каб я перабіў. На другі дзень мой хатні лекар прыбег з самага ранку і ўжо з першых слоў, якімі мы абмяняліся, зразумеў, што я прыхільнік таго другога.

— Э, нядобра вы зрабілі! Я гэтага ад вас не чакаў! — папракнуў ён мяне.— Вы ў гэтай сітуацыі павінны былі захоўваць поўны нейтралітэт, а калі так ужо хацелася некага падтрымаць, дык я ж, здаецца, вам бліжэйшы і важнейшы!

Я пачаў апраўдвацца, што, маўляў, зусім не хацеў быць прадузятым і мне не было ніякага разліку станавіцца на бок другога доктара, акрамя, хіба, той прычыны, што ён дае мне права пажыць болей.

Гэта асабліва пакрыўдзіла майго доктара. Ён успыхнуў і адкрыта заявіў, што яго калега — проста невука, а заключэнне такое даў толькі дзеля таго, каб дыскрэдытаваць яго, хатняя доктара.

— Але, пане,— дадаў ён цвёрда,— я не з тых, хто лёгка можа здацца, і не магу дазволіць, каб мяне проста так дыскрэдытавалі. Вы павінны памерці, і не пазней, як сёння!

Я спрабаваў растлумачыць сваю пазіцыю, але ён і слухаць нічога не хацеў, даказваў сваё і гаварыў, як гэта брыдка, што я, культурны чалавек, замахнуўся на аўтарытэт медыцыны, якая ў гэтым стагоддзі мае дасягненні большыя за ўсе астатнія пазітыўныя навукі. Потым ён падсунуў крэсла бліжэй да маёй пасцелі, узяў мяне за руку і павёў размову спакойна, ласкава:

— Значыць, вы спадзеяцеся працягнуць гэтак мясяц ці два, а ў сутнасці змірыліся з тым, што павінны памерці!

— Ну так!

— А на мой погляд,— вёў ён ласкава далей,— як у чацвер, дык лепш цяпер. Наш народ мудры, і філасофія ў яго здаровая! Чаму ж не прыслухацца да народнай мудрасці?

І калі ён звярнуўся да майго добрага сэрца, я мусіў саступіць. Вось так і выйшла, што я памёр цяпер.

Ж у р н а л і с т: Гэта сапраўды цікава! (Запісвае.)

+ **Я:** Ага, вельмі цікава.

Ж у р н а л і с т: А ці дазволіце папрасіць, каб вы яшчэ падзяліліся сваімі думкамі пра смерць?

+ **Я:** Што ж, магу падзяліцца, але мушу папярэдзіць, што я перамяніў свае думкі. Пакуль не памёр, пра смерць думаў зусім інакш — прыблізна так, як думаюць пра шлюб, пакуль не ажэняцца, і як потым, ажаніўшыся.

Ж у р н а л і с т: Мяне асабліва цікавіць ваша думка, таму што яна можа лічыцца аўтэнтчнай.

+ Я: Гэта сапраўды так, вы знайшлі цікавую ідэю: папытацца ў мёртвага, што ён думае пра смерць. Другога спосабу атрымаць пэўнае ўяўленне пра гэтую з'яву няма.

Журналіст тым часам дастаў новы аркуш паперы.

+ Я: Вам, безумоўна, вядома, што пра смерць існуюць розныя меркаванні, але ўсе яны належаць жывым людзям, якія, памёршы, натуральна, правяралі і пераасэнсоўвалі многае, толькі нам, на жаль, сваіх правяраных меркаванняў ужо не перадавалі. Паводле найстаражытнейшых уяўленняў, якія праходзяць праз усе рэлігіі, існуюць два жыцці: адно зямное, а другое, мабыць, іншаземнае. Калі верыць гэтаму, дык я павінен быць цяпер у нейкім іншаземным асяроддзі, а між тым, у мяне з'явілася прадчуванне, што толькі цяпер я буду ў зямлі. Згаданае старажытнае ўяўленне ператварылася пазней у тэорыю пра цялеснае і духоўнае, якая сцвярджае, што чалавек, нават калі памрэ цялесна, працягвае жыць духоўна. А з гэтага вынікае і адваротнае: калі памрэ духоўна, жыве цялесна. Трэба сказаць, гэты выпадак у свеце значна часцейшы, і магу зазначыць, што цялеснаму жыццю аддаюць перавагу найхутчэй таму, што духоўнае, гэта значыць пасмяротнае, страшэнна нуднае. Духу чалавечаму пасля смерці няма чаго рабіць, у яго адна толькі забава — наведваць каханых у сне і з'яўляцца жанчынам у час спірытычных сеансаў. Такім чынам, магу паведаміць, і ў гэтым я глыбока перакананы, што смерць — гэта таксама звычка. І нават вось што яшчэ: чалавек хутчэй прывыкае да смерці, як да жыцця. Паверце, гэтая звычка да такой ступені моцная, што мёртвы чалавек болей і не думае пра жыццё, у адрозненне ад жывога, які заўсёды думае пра смерць. Жывы чалавек нават сам сябе пазбаўляе жыцця, а вось мёртвы смерці сябе не пазбаўляе ніколі. Каб увайсці ў жыццё, трэба вельмі доўга рыхтавацца: вучыцца хадзіць, гаварыць, а пазней

атрымаць нейкую прафесію, у той час калі смерць нічога такога не патрабуе — ні хадзіць, ні гаварыць, ні мець прафесію. Тое, што абшчына дзеліць магiлы на першы, другі і трэці клас — мёртвым нічога не значыць, яны ўсе лічаць сябе мерцвякамі першага класа.

Пра смерць і яе станоўчыя бакі вядома шмат выслоўяў тых філосафаў, якія любілі пажыць. Паводле іх слоў, смерць — гэта прытулак спакою, ціхі адпачынак пасля жыццёвых бур, смерць — гэта філасофія жыцця, вынік усіх намаганняў, канчатковая мэта ўсіх шляхоў... і мноства іншых прыгожых выслоўяў, якія звычайна ўжываюцца ў надмагільных прамовах. Напрыклад, кажуць: «Лепш быць мёртвым ільвом, як жывым аслom». Мёртвыя львы з гэтым згодны, аднак жывыя аслы такога закону не прызнаюць, а калі нешта не прызнаецца большасцю, яно застаецца мёртвай кніжнай мудрасцю. Што датычыцца маіх асабістых думак пра смерць, дык магу вам сказаць, што яны станоўчыя. Я лічу, што смерць — гэта самае надзейнае становішча, якога можа дасягнуць чалавек, аднак, хачу вам сказаць, мне б хацелася яшчэ пажыць.

Журналіст: А што яшчэ можна напісаць пра вашу смерць?

+ **Я:** Я лічу, што і вам, і мне галоўнае тое, што я памёр, а ўсё астатняе — другараднае.

Журналіст: Безумоўна, але хочацца ведаць, якія былі вашы апошнія словы.

+ **Я:** Якія апошнія словы?

Журналіст: Ну ведаецца, ёсць такі парадак, што, паміраючы, чалавек кажа нейкія апошнія словы, якія потым можна скарыстаць у біяграфіі.

+ **Я:** Ага, прыгадваю. Перад смерцю я спытаўся ў жонкі: «Пачым на рынку дыні?»

Журналіст: Але, выбачайце, ці ж гэта можна запісаць як апошнія словы пісьменніка? Вы добра ведаецца, што Тарквата Таса, напрыклад, ускрыкнуў: «У

твае рукі, божа!», Вільям Скот сказаў: «Здаецца, быццам я зноў на свет нарадзіўся!», Байран сказаў: «Пара спаць!», Рабле: «Апусціце заслону, камедыя скончылася!», а Гётэ: «Больш святла!» Дык і вы ж, напэўна, выкрыкнулі нешта такое, калі паміралі?

+ Я: Не. І не веру, што гэтыя шануюныя людзі, якіх вы толькі што цытавалі, казалі нешта падобнае. Усё гэта біёграфы выдумалі альбо крыху аздобілі. Я ведаю, напрыклад, што мой прыяцель артыст, паміраючы, вымавіў: «Я пас!» і зрабіў такую гримасу, нібыта, гуляючы ў карты, выцягнуў дзесятку і зрабіў перабор. А ў газетах я потым чытаў, што яго апошнія словы былі: «Я канчаю!»

Журналіст: Бадай што, крыху аздабляецца. Я вось нядаўна апісваў смерць аднаго нашага палітыка, які перад смерцю роў, як асёл, але я напісаў, што ён глыбока ўздыхнуў, і на яго мёртвым чале адбіўся клопат пра айчыну.

+ Я: Што ж, калі вы лічыце, што павінна быць нешта такое, магу вам сказаць: мае апошнія словы — дыялог з доктарам, які мяне лячыў. Калі надышоў мой апошні момант, я спытаўся:

— Скажыце, доктар, а колькі прыкладна будзе каштаваць мая смерць?

— Вы маеце на ўвазе ўсё, разам з тым, што патраціцца на пахаванне?

— Не, гэта я ўжо падлічыў. Цяпер мяне цікавіць, колькі трэба заплаціць вам. Колькі каштуюць вашы візіты?

— Ну, я наведваў вас дзесяць разоў, па пяцьдзсят дынараў, і, акрамя таго, быў яшчэ кансіліум... Усяго, значыць, шэсцьсот дынараў.

— Танна, сапраўды танна. Майму прыяцелю Андрэі Янкавічу смерць каштавала пяць тысяч, а скончылася ўсё не лепш, як у мяне.

— Гэта, ведаеце, танна таму, што я ў сваёй прак-

тыцы трымаюся прынцыпу: меншая плата, але больш пацыентаў. Доктар, які лячыў вашага прыяцеля нябожчыка Андрыю, зарабіў на яго смерці пяць тысяч дынараў, а я за той самы час такую суму зараблю на дзесяцёх нябожчыках!

— І праўда, выдатны прынцып: хоць і меншая плата, але больш пацыентаў... Ну а... гэта... я ўжо хутка?..

— Ага, вось-вось...

— Тады, калі ласка, запаўняйце чэк на шэсцьсот дынараў, якія вы зарабілі, я падпішу.

Вось прыблізна якія былі мае апошнія словы. Як і шмат гадоў назад, калі яшчэ толькі ўступаў у жыццё, я сказаў: «Запаўняйце чэк, я падпішу!» Паўтарыў, значыць, тую самую думку. У біяграфіі, здаецца, гэта можа гучаць: «Дайце мне жыцця, я не сказаў яшчэ апошняга слова!»

Журналіст: Ці дазволіце гэта запісаць як вашы апошнія словы?

+ **Я:** Не-не. Напішыце: «Бывайце здаровы, і дзякую за ўвагу!»

Журналіст: А чаму гэта?

+ **Я:** А таму што гэтымі словамі я канчаю і гэтую кнігу. Бывайце здаровы, і дзякую за ўвагу!

Нушыч Б.

Н 90 Аўтабіяграфія: Аповесць / [Пер. з сербскахарв. і праім. І. Чароты]. — Мн.: Маст. літ., 1985. — 229 с., 1 л. партр. — (Б-ка замеж. прозы).

У пер.: 1 р.

Аповесць вядомага сербскага пісьменніка Браніслава Нушыча «Аўтабіяграфія» — гумарыстычны жыццёпіс аўтара і адначасова шырокая сатырычная панарама палітычнага, грамадскага і культурнага жыцця буржуазнай Югаславіі.

Н 470300000—024
М 302(05) — 85 170—84

ББК 84.4Ю

И(Югосл)

БИБЛИОТЕКА ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЫ

Бранислав Нушич
АВТОБИОГРАФИЯ

Повесть

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

*На ўклейцы партрэт аўтара
работы Уладзіміра Філакаваца.*

Рэдактар *Л. І. Каўрус*. Мастак *К. М. Куксо*. Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*. Карэктар *Л. П. Бялова*

ІВ № 1892

Здадзена ў набор 15.05.84. Падап. да друку 23.11.84. Фармат 70×100^{1/32}. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 9,35+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 9,79. Ул.-выд. арк. 10,45. Тыраж 10 000 экз. Зак. 392. Цана 1 р.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

Чытайце творы з серыі
«Бібліятэка замежнай прозы»
ў перакладзе на беларускую мову

Яраслаў Гашак

ГОСЦЬ У ХАТУ

А павяданні. (Чэхаславакія)

Бена Зупанчыч

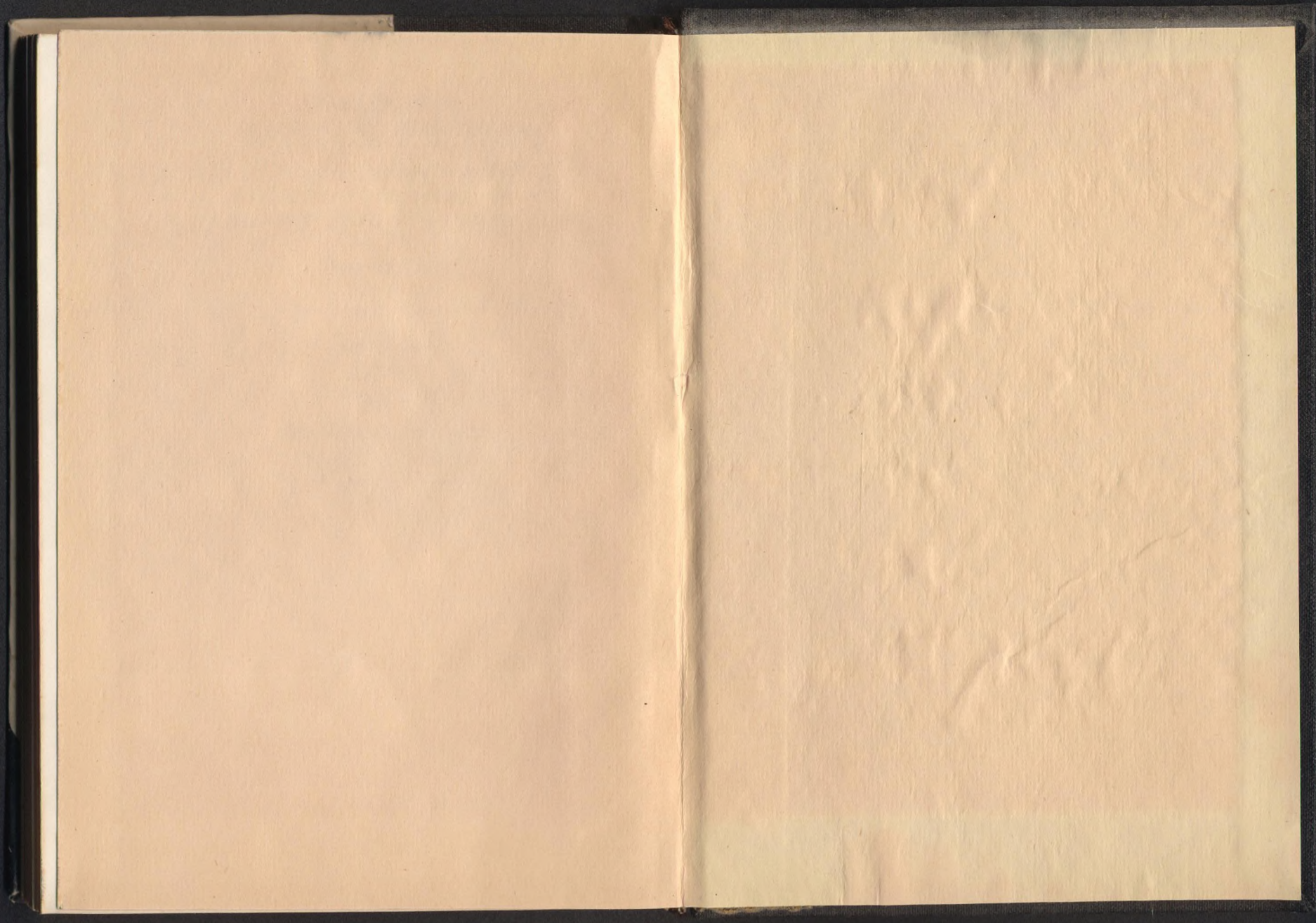
ПАМІНКІ

Аповесць. (Югаславія)

Антуан дэ Сэнт-Экзюперы

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Аповесці. (Францыя)

THE
M
A
N
A
G
E
M
E
N
T
S
C
O
L
L
E
G
E
O
F
B
U
S
I
N
E
S
S